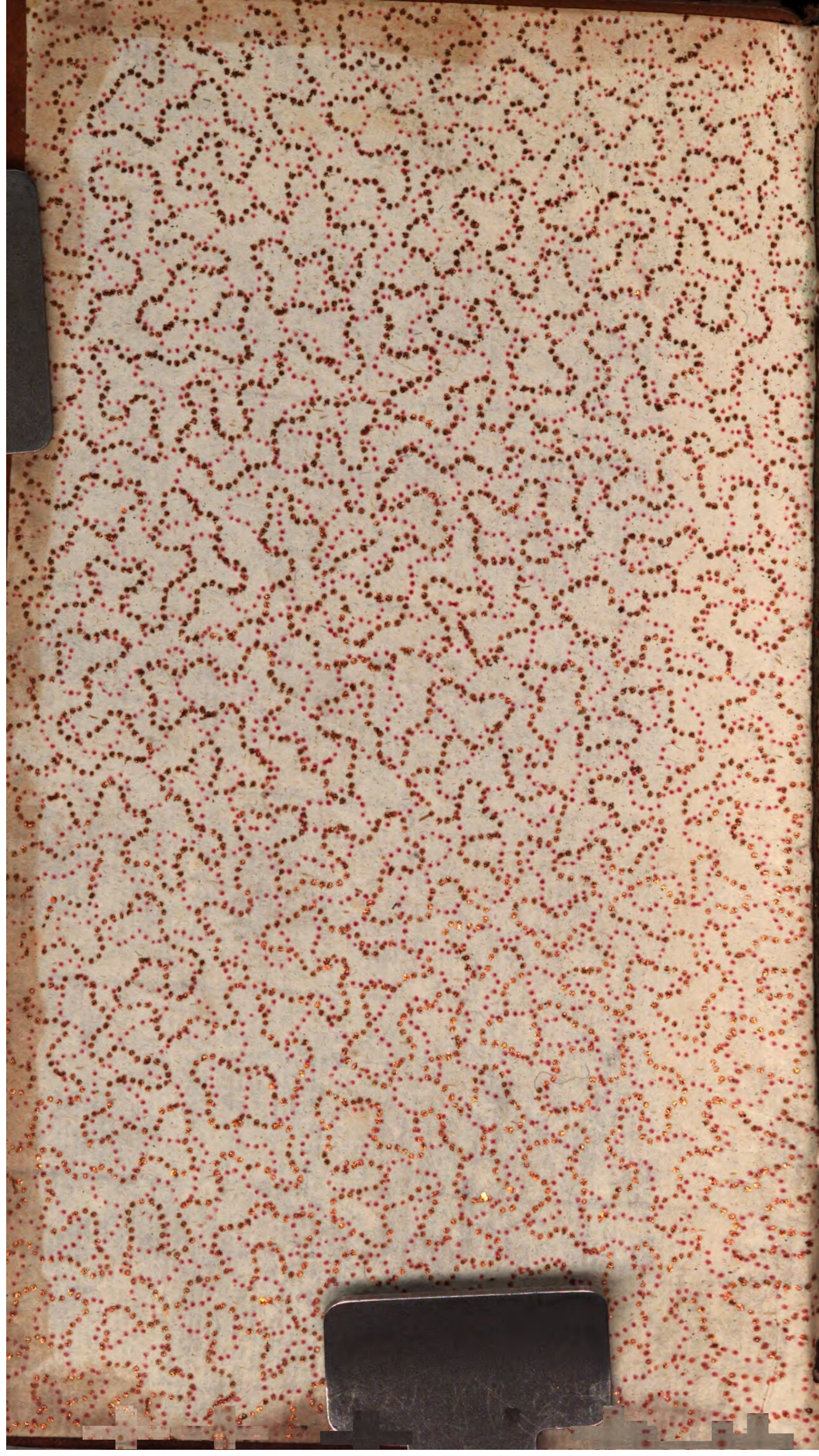

<36635020850013

<36635020850013

Bayer. Staatsbibliothek

1413

Bibl. Mont.

MINISTERIUM AGRICULTURAE
ET FORRESTARUM

ERPISTOLAE

ARTIS

DIPLOMATICA

REPERTORIUM NOVA ET AMPLIATA

STADIUM

C. GABRIEL

in officio auctoris perit magister scripturarum
C. G. per Flacum.

in officio auctoris perit magister scripturarum
C. G. per Flacum.

JOHANNIS CHRISTOPHORI
GATTERERI
EPI TOM E
ARTIS
DIPLOMATICAE.

EDITIO NOVA ET COMPLETA

CURIS
C. GAERTNER.

In minimis rebus saepe res magnae deprehenduntur.

Cicero pro Flacco.

SALISBURGI,
apud Casparum Zaunrith, Bibliopolam et Typographum,

1806.

JOHANNES CHRISTOPH

GATTHERI

REP. I. T. O. M. A.

ARTIS

DIPLOMATICA

EDITIO NOVA ET COMPLETA

Bayerische
Staatsbibliothek
München

in manus vestras hanc res publica
transiit

1793

Die Kaiserliche Bibliothek

PRAEFATIO EDITORIS.

Clarissimum b. m. Gattererum, quae artis diplomaticae elementa latino sermone typis vulgaverat, in compendium redigisse, quo praelectionum suarum duce uteretur, artis hujusce peritus nemo ignorat. Quamvis vero hoc opus suum, uti plura alia, non compleverit, impressis tamen duodecim plagulis, ad quas laborem provexerat, in praelectionibus suis non immerito utebatur; etenim

P r a e f a t i o

enim non desiderantur in compendio, nisi pars sphragisticae specialis, et ars formularia.

Multis post annis idem vir clarissimus, cujus labores historicos, praecipue vero diplomaticos, immortalitas excepit, diplomaticae theoreticae delineationem (Abriss) nec multo post totum, qui in elucidanda praxi diplomatica versatur, sermone patrio in lucem dedit. At quum ingens tabularum aeri incisarum copia non practicae modo sed et theoreticae parti pretium adeo magnum statuerit, ut praelectoribus opportuno usui esse non possint: quod imperfectum Gattererus reliquerat, absolvere,

P r a e f a t i o.

re, atque alteram eamque completam Epitomes elementorum artis diplomaticae editionem curare constitui. Id operis ut perficerem, quidquid praecellens praeter veteres duodecim plagulas typis impressas, artis diplomaticae elementa ac delineatio, aliaeque Gattereri tractationes diplomaticae suppeditabant, adhibui, neque censuras, quibus Gattereri delineatio illustrata est, et quae nova ad rem diplomaticam explanandam aevum hoc nostrum protulit, neglexi.

Opusculo huic tabulas aere excusas addere nolui, tum quod et ipsi Gatterero Epitomen sine tabulis edere in animo fuerat, tum quod librorum pretia

P r a e f a t i o.

tia tabulis augentur. Quisquis artis diplomaticae interiora adire voluerit, brevi perfentiet, aliis se libris indigere, in quibus vetera alphabeta, diplomata, notas numerales, signa recognitionis, monogrammata, chrismi figuras, abbreviaturas, figilla atque id genus alia tabulis sat multis expressa reperiet.

Ceterum edita hac Gattereri Epitome diplomatica et extero cuique Erudito me non ingratum fecisse confido.

ELENCHUS

SECTIONUM ET CAPITUM.

Prolegomena. pag. I.

SECTIO PRIMA.

GRAPHICA.

Caput I. Instrumenta scriptoria. pag. 7.

Caput II. Grammatologia seu Doctrina literarum. p. 10.

Caput III. Stigmeologia five Doctrina interpunctionum.
pag. 16.

Caput IV. Brachygraphia, seu Doctrina Abbreviaturarum. pag. 19.

Caput V. Linnaeismus graphicus. pag. 34.

SECTIO SECUNDA,

SEMIOTICA.

Caput I. Chrismologia. pag. 57.

Caput II. Semiotica notarialis. pag. 60.

Caput III. Symbolica. pag. 73.

Caput IV. Staurologia. pag. 90.

Caput V. Monogrammatologia. pag. 97.

Caput VI. Sphragistica. pag. 128.

Sphragistica specialis. pag. 189.

SECTIO

SECTIO TERTIA.

ARS FORMULARIA.

Caput I. Glottologia. pag. 290.

Caput II. Conspectus generalis omnis generis formularum. pag. 308.

ARS FORMULARIA SPECIALIS.

Caput I. Formulae Prologi. pag. 312.

Caput II. Formulae Textus. pag. 322.

Caput III. Formulae Epilogi. pag. 324.

PROLEGOMENA.

---

§. 1.

Diplomatica est scientia diplomatum intelligendorum, dijudicandorum, aliisque rebus applicandorum (a); potestque in *universalem* (b), *particularem* ac *singularem*, itemque in partem *theoreticam* et *practicam* dividi.

§. 2.

Diplomata vero sunt descriptiones s. formulae scriptae (*schriftliche Aufsätze über*) jurium, obligationum, vel rerum etiam in facto positarum, solemnibus verbis ac ritibus conceptae; ac possunt dividi:

I. In *originaria* et
confirmatoria.

Confirmatoria subdividuntur

1) in *consensualia*

2) *suppletiva*

a) *emendativa*

b) *additiva*

c) *restitutiva*, quibus jactura bonorum vel jurium vel diplomatum restituitur

3) *renovativa*.

A

II. In

(a) Artis diplomaticae periti est dijudicare, quibus rebus diplomata, quae in tabulario reperiuntur, applicanda sint.
M. E.

(b) Ars diplomatica universalis in sensu geographico non datur.
M. E.

II. In *tabulas*,

codicillos, et chartas (a).

III. In diplomata *ecclesiastica* seu *sacra*, et *civilia* seu *saecularia*.IV. In *publica* et *privata*.

Publica sunt

1) *Diplomata juris gentium*,

2) *Diplomata juris publici*.

V. In *juridica*, *historica*, *mixta*.

Divisio haec argumentum diplomatum respicit.

VI. In *Autographa* s. *Archetypa* et in *Apographa* s. *exempla*. Apographorum alia sunt *authentica* seu *vidimata*, alia *vaga* s. *incerta*. Sunt etiam a fine seculi XIII. integra apographorum volumina, quae *diplomataria*, *chartularia*, *panchartae*, *libri copiales* cet. dicuntur, et continent vel mera diplomatum exempla (*codices diplomatici*) vel simul anecdota historica (*diplomataria* s. *chartularia mixta*).VII. In diplomata *duplicata* et *non duplicata*. Duplicata sunt duo autographa verbotenus consona. Et quidem

1) vel ad unum quodque eorum scribendum singularis scheda adhibita fuit, quae *pariclae* vel *pariculae* vocitantur. Vel

2) idem

(a) *Tabulas* dico diplomata, quae ut alia monimenta, publica praesertim, faxis, metallis etc. inscripta sunt: id quod graecorum veterum institutis illustrari potest, qui quod ante faxis, metallisve mandatum non fuerit, archivis fere nunquam intulerunt. *Codicilli* vocantur diplomata, quae ad modum libellorum sunt confecta. *Chartae* denique sunt omnia reliqua diplomata, quae neque monimentorum, neque libellorum formam praeferunt. Auctor in elementis art. diplom. §. 6.

2) idem diploma in eadem scheda bis fuit descriptum, et quidem vel aliud super aliud, vel unum juxta alterum: porro ita, ut quo medio loco unum ab altero difsecandum erat, vel literae majusculae romanae, vel integra verba, vel cruces, vel imagines e. c. Jesus crucifixus, (quae postea difsecabantur) descriptae vel depictae fuerint. Diplomata ita difsecta *chirographa* vel, quod usitatus est, *Cyrographa* dicuntur. Cyrographorum iterum duo sunt genera: vel enim sunt

- a) ad lineam rectam facta, et *cyrographa partita* audiunt, vel
- b) facta sunt ad lineam flexam, id est, in modum fluctuum, crispata, et *cyrographa indentata* vel *indentaturae* dicuntur.

§. 3.

Diplomatis vox raro in ipsis diplomatibus reperitur, sed ejus loco usurpantur haec nomina: praeceptum, auctoritas, privilegium, pagina, charta, litera f. literae, apex f. apices, pancharta, sanctio pragmatica, instrumentum, testamentum, indiculus, placitum, notitia, bulla, figillum, figillati apices cet.

§. 4.

Etsi diplomatum usus tam antiquus fere est, quam literae ipsae; nullum tamen adhuc in papyro aegytiaca vel membrana scriptum diploma, quod saeculo V post Christum natum antiquius esset, produci potuit: ipsa vero ars diplomatica demum sub saeculi XVII. finem, ac in mediis quidem, quae dicuntur, bellis diploma-

ticis inventa est. Artis inventor PAFEBROCHIUS, non ALLATIUS, fuit: primus vero excultor MABILLONIUS Benedictinus. Duobus itidem ex ordine s. Benedicti Car. Franc. Toustain et Tassin vastissimum opus de re diplomatica acceptum referimus: Nouveau traité de diplomatique, Paris 1750 — 1765. Tomi VI in 4. cum 100 tabulis aeri incisis. At enim inventor cultioris et elegantioris artis diplomaticae practicae est Joh. Heuman a Teufchenbrunn. Tom. I. suorum commentariorum de re diplomatica Imperator, in lucem prodiit Norimbergae 1745. 4. (a)

DIPLOMA-

-
- (a) Prima hominum doctorum opera inde a *saeculo XVI*, magis vero a *saeculo XVII* in *publicandis diplomatibus* versabatur. Edendis vero in lucem diplomatibus, quorum seperatim alia, alia conjunctim ac integris voluminibus comprehensa prodierant, *controversiae publicae* locum fecerunt. Diplomata enim libris eristicis probationum loco adjuncta sunt. In quibus cum caussarum illustrium patroni rei cardinem verti haud aegre cernerent; diplomatum, non universorum quidem ab initio, sed prolatorum dumtaxat fidem et auctoritatem tollere studuerunt. Sic diplomata, quae ad dirimendas controversias primum publicata sunt, novas, ut fit, easque gravissimas disceptationes, quas duriusculo *bellorum diplomaticorum* nomine appellare mos est, procrearunt. Et primo quidem de singularibus quibusdam deinde de re diplomatica universa, magno utrimque animorum aestu pugnatum est. Prioris generis controversias *bella diplomatica particuiaria*, posterioris *bellum diplomaticum universale* dicere solent. Atque hae quidem controversiae orbi literato duplici ex capite profuerunt, et nunc quoque profunt; nam et multas ac singulares virorum doctissimorum ad illustrandam rem diplomaticam observationes, et ipsam artem diplomaticam pepererunt,

Daniel

DIPLOMATICA THEORETICA.

§. 5.

Omnis theoria diplomatica absolvitur tribus his disciplinis: *Graphica* (Schriftkunde), *Semiotica* (Zeichenkunde), et *Formularia* (Formelkunde): quarum qui-

Daniel Papebrochius, Jesuita Antwerpiensis (n. 1628 + 1714) hoc sibi laudis quasi vindicare potest, quod primus omnium, in propylaeo antiquario, de re diplomatica ausus sit philosophari. Quum vero regulae, quas tradidit, auctoritatem diplomatum labefacterent magis, quam stabilirent, *Joh. Mabillonius*, Gallus, Ord. s. Benedicti et congregationis s. Mauri decus immortale (n. 1632 + 1707), rem diplomaticam in opere, quod de re diplomatica inscripserat, tam egregie tamque fortiter defendit, ut Papebrochius ipse, quam injuriosus in rem diplomaticam fuerit, publice profiteri non dubitaret.

Verum omnibus, quantumvis de re diplomatica bene meritis palmam dubiam reddiderunt vel praeripuerunt supra memorati duo Galli, Ordini s. Benedicti adscripti.

Joh. Heumannus, Muggendorffo - Baruthinus, Doctor et Professor Juris Altorfinus, ac tandem Principis Brandenburgico - Baruthini Consiliarius intimus, Nobiliumque ordini adscriptus (n. 1711 + 1760), diversum, eumque rectum arti diplomaticae gustum intulit. Neque enim regulas tantum, quibus diplomata vera a falsis secernantur, tradidit, sed et, qua ratione diplomata locupletandis perficiendisque aliis artibus ac disciplinis accomodari debeant, ostendit: utque suis de hac arte meritis praecipuum decus adderet, amplissimos rei diplomaticae fines designavit atque emensus est. *Auctor in Elementis art. diplomat. pag. 14. seq. Conf. etiam Frid. Aug. Huch, Versuch einer Literatur der Diplomatik. Erlangen 1791. Tom. I. II. in 8., et hujus libri censura Jenensis an. 1793. p. 1. Schönnemann Versuch eines Systems der Diplomatik. Tom. I. p. 55. §, 22. et seq.*

quidem duae posteriores arti diplomaticae propriae sunt; contra Graphicae usus tam late patet, ut non diplomatis solum, sed omnibus omnino scripturis, latinis praesertim, legendis, et qualitati earum atque aetati definiendae inferviat.

LIBRI DIDACTICI.

Greg. Grubers Lehrsystem einer allgemeinen Diplomatik, vorzüglich für Oesterreich und Deutschland. Wien 1783 — 84. Th. I. II. III. gr. 8.

Joh. Nicol. Hertii de fide diplomatum Germaniae Imperatorum et Regum 1699. 4. in ejus opusculis T. I. P. II. p. 580 — 636, et ap. Baring Clav. dipl. n. V. p. 325.

Christ. Heinr. Eckhard introductio in rem diplomat. praecipue germanicam. Jenae 1742. 4. ed. 2da ib. 1753. 8.

Joh. Friedr. Joachims Einleitung zur deutschen Diplomatik. Halle 1748. 2te Ausgabe 1754. 3te 1785. 8.

Joh. Schwab introductio in rem diplomat. Heidelb. 1776. 4. 2te Ausgabe 1784.

Greg. Grubers kurzgefasstes Lehrsystem seiner diplomatischen und heraldischen Collegien. Wien 1784. 2te Ausg. 1789. 8.

Carl Traugott Gottlob Schönemann Versuch eines vollständigen Systems der Diplomatik. T. I. II. Hamburg 1801 und 2.

Ejusdem Lehrbuch der Diplomatik. Erste Abtheilung. Hamburg 1801. 8.

M. Schwartner introductio in art. dipl. praecipue Hungaricam. Pesthini 1790. edit. nov, Budae 1802,

Jer. Jac. Oberlin art. diplomat. primae lineae. Argentorati 1788. 8. min.

Justus von Schmidt, genannt Phiseldeck, Anleitung für Anfänger in der Diplomatik. Braunschweig 1804. 8. maj.

SECTION PRIMA
G R A P H I C A

CAP. I.

INSTRUMENTA SCRIPTORIA,

§ 6.

In Scriptoriis instrumentis principem locum tenent *charta* et *atramentum*. Et *chartae* quidem nomine materia quaecumque, cui inscripserunt, hoc loco intelligitur: quorum pertinent

I. ex *regno minerali* metalla et saxa (Hiob XIX. 24.)

II. ex *regno vegetabili*, plantae atque arbores variae: Unde charta corticea, papyrus Aegypti, tabulae lignae, charta xylinea five gossypina, charta bombycina, charta mixta, charta foliacea, ac denique charta lintea, ex linteis partim integris, partim contritis facta, existunt.

III. Ex *regno animali*, coria piscium, serpentum exuviae, elephantorum tam intestina, quam dentes, unde tabulae eburnae, cera, apum opus, figillis tabulisque ceratis adhibita, ovium ac vitulorum caprarumque pelles, unde charta pergamena s. membrana.

§. 7.

In his chartarum generibus *papyrus* Aegypti, quam chartam simpliciter dixerunt, et *membrana* f. *charta pergamena* omnium usitatissimae fuerunt; ita tamen, ut *Germania*, *Hungaria* et *Anglia* papyrum aegyptiacam in diplomatibus scribendis negligenter, et *Germania* quidem sola fere charta pergamena contenta esset, et *Hungaria* usque ad saeculum XIV. non nisi eandem chartam membranam usurparet: donec saeculo XIII. *chartae nostratis linteae* inventio novam scribentibus materiam subministraret (a).

§. 8.

Atramenti haec fere genera sunt: Nigrum (Jerem. XXXVI. 18); rubrum eiusque tres species, cinnabaris, minium, purpura (sacrum encaustum); flavum, cuius species aureum est; album, eiusque species, argenteum; porro caeruleum, viride, ac denique versicolor sive mixtum. Ex his atramenti generibus nigrum, f. atramentum proprie dictum, semper fere; purpureum atque aureum raro; argenteum numquam, diplomati-
bus

(a) Charta goffypina Itali, Galli, Angli et Germani jam inde a saeculo IX et X utebantur; et haec sine dubio viam monstravit inveniendae linteae, quae a Goffypina difficulter discernitur. Initio papyrum e lana arborea, dein etiam e pannis goffypinis, post e pannis goffypinis et linteis atque ultimo e meris pannis linteis factam esse simillimum veri est. Antiquissima et certa chartarum linteearum vestigia hactenus inventa ultra saeculum XIV. non assurgunt; nam excepta epistola Avenione feria quinta post Remigii data, quam Kindlinger detexit, quaeque, qua mera epistola

bus scribendis adhibitum cernitur. Rubrum, viride ac caeruleum non nisi literis initialibus diplomatum potissimum privatorum scribendis, ac in his etiam rarissime, adhibuerunt. In Hungaria a temporibus Sigismundi Regis prima linea diplomatum, quibus privilegia concedebantur, plerumque, rarius et nomina eorum, quibus privilegia dabantur, atramento argenteo scripta sunt.

§. 9.

Ad *scriptoriam reliquam supellectilem*, praeter chartam et atramentum, pertinent regula, circinus, forfex, scalpellum, pumex, sponsia, atramentarium, theca tam arenaria, quam scriptoria, stilus, calamus, pena, penicillus. Carbo, creta, cerussa, rubrica, pennae simul et atramenti loco usurpari possunt.

CAP. II.

---

stola inter diplomata non est referenda, duobus diplomatibus ab an. 1318 in tabulario civitatis Kaufbeuern inventis antiquiora nondum sunt publici juris facta.

Nicol. Kindliger vermischte Aufsätze p. 11. n. c.

Schönemann Versuch eines Systems der Diplom. T. I. p. 493 et seq.

Phiseldack Anleitung in der Diplom. p. 25.

CAP. II.

GRAMMATOLOGIA SEU DOCTRINA LITERARUM.

§. 10.

Grammatologia exponit de *literis*: quae quidem quo tempore, quove auctore ortae sint, etsi non satis compertum est; earum tamen, quibus *Europaei* usi sunt, et adhuc utuntur, originem a *Phoenicibus* repetendam esse, cum res ipsa testatur, tum inprimis vetustissima, quae exstant literarum monimenta extra omnem dubitationis aleam ponunt. Sanchoniaton ex Phoenice oriundus, qui historiam suae gentis ex monimentis operose collectis et in tabulario conservatis scripsit, testatur, quod *Taautus* s. *Thoyt*, Graecorum *Hermes* et Latinorum *Mercurius*, Misoris s. Mizraimii filius, in Phoenice natus, educatusque literarum figuras, id est artem vocis humanae tonos delineandi, invenerit. Sed in *Africa* etiam, et in *Asia*, tam *Cis Indica*, quam *septentrionali universa*, quotquot populi literis scripserunt, scribuntque, nisi ab iisdem *Phoenicibus* inventum hoc divinum acceperint; ex uno tamen eodemque fonte literas hauserunt. De literis populorum *Trans - Indicorum* anceps adhuc et lubrica quaestio est.

§. 11.

Versuum incipiendorum neque olim una ratio fuit, neque nunc est: unde existit 1) scriptio *horizontalis*, tam ea, quae a dextris, quam quae a sinistris versus incipit, itemque mixta ex his duobus scriptio generibus,

CAP. II. GRAMMATOL. SEU DOCT. LIT. II

ribus, *Βερεπεφνδον* dicta: 2) *perpendicularis*, quae vel a summo ad imum, vel ab imo ad summum, idque duplici modo, aut a dextris, aut a sinistris ducitur: ac 3) denique *orbicularis*, ut in figillis et nummis.

§. 12.

Non curiosum magis, quam utile est, quid? quod necessarium iis, qui in diplomatica progressus haud poenitendos facere cupiunt, literarum singularum fata et mutationes nosse. Quum forma literarum non uno eodemque tempore, sed paullatim, sensimque ac fere sine sensu, ut fit in rebus, quae a consuetudine pendunt, mutaretur; nemo est, qui non intelligat, eum, qui literarum fata cognita fatis habeat atque perspecta, de fide atque aetate monumentorum publicorum, codicum ac diplomatum, si cetera paria sint, recte judicare posse. Quare illi profecto operae fecisse pretium existimandi sunt, qui *alphabeta* varia undique locorum ac temporum conquiverunt. Alphabetorum genera duplici modo partiri licet: 1) in *singularia*, *particularia*, *universalia*: 2) in *chronologica*, *systematica*, vel ex utrisque *mixta*. In novo opere diplomatico (Nouveau traité de diplomatique) omnium alphabetorum genera tabulae aeri incisae exhibent.

§. 13.

Literarum *formae* etsi diversissimae non diversorum modo populorum, sed unius etiam populi diversis temporibus sunt; omnes tamen non nisi ex varia compositione *linearum geometricarum*, et *punctorum* etiam, oriuntur. Est vero ejus aetatis forma, qua pulcherrimae literae fuerunt, tamquam regula sumenda, ad quam

quam reliquarum aetatum forma exigatur et describatur. In *Latinis* ergo literis ea forma, qualis *Augusti* aevo fuit, vel etiam qualis hodie est, fundamenti loco ponenda.

§. 14.

Describendis dijudicandisque et literis, et scripturis sequentes inserviunt termini artificiales. Omnes lineae, quibus literarum aliqua pars exprimitur, *literarum ductus* vocari possunt ac solent. Sunt autem ductus literarum

1) vel *primarii* et *secundarii*:

a) *primarii*, si lineae rectae sunt, mox fulcra s. latera, mox crura, mox transversae (scil. lineae), mox diagonales dici possunt; si curvae, earum rerum, quarum similitudinem habent, nominibus, geometricis praesertim, appellari posse existimo:

b) *secundarii*: quorum pertinent

1. *apices*, eorumque *resectiones*, cuspides, cet. et

2. *bases*, earumque *resectiones*, caudae, cet.

2) vel proportionati, vel non proportionati, iique nunc crassiores, nunc tenuiores,

3) vel integri, vel mutili,

4) vel cohaerentes seu continui, vel interrupti,

5) vel simplices, vel duplices, vel triplices,

6) vel nudi, vel vestiti sive potius onusti ac deformati,

7) vel unicolores, vel versicolores,

8) vel directi, vel obliqui,

9) vel firmi, vel tremuli seu vacillantes,

10) vel recti, vel curvi. Huc pertinent etiam deflexi, incurvati, et crispifulcantes,

11) vel tenues, vel crassi, cet.

§ 15.

Litterae vel *majusculae* sunt, eaeque tam *capitales* quam *unciales*; vel *minusculae*, eaeque duplicis etiam generis, vel *solitariae* f. *minutae*, vel *unitae* f. *cursum*. Ex literis capitalibus quaedam praeter consuetudinem *quadratae*, vel *angulosae* etiam inveniuntur. Minusculis literis non *Graeciae* tantum et *Orientis* populi, sed *Romani* etiam veteres usi sunt. Ac Romanis quidem veteribus minuscularum usum vindicandum esse, is, qui notis tironianis enucleandis operam navat, facile deprehendet.

§. 16.

Ex quadruplici litterarum discrimine divisio *scripturae* ipsius in *capitalem*, *uncialem*, *minutam* et *cursum* existit. Harum quaelibet vel *pura*, vel *mixta* esse solet.

§. 17.

Sunt porro litterae vel *tenues*, vel *crassae*: *altiores*: *latiores*: *aequales*, *inaequales*, *erectae*, *inclinatae*, *cubantes*: *conversae*, *inversae*. Prae ceteris vero litterae longiores (*Fraktur*) quae in diplomatibus latinis occurrunt, probe tenendae sunt, cavendumque etiam, ne cum majusculis confundantur, quum ipsae vel *majusculae* sint, vel *minusculae*.

§. 18.

Lectionem scripturarum difficiliorem reddunt praecipue Latinorum vocales *i* et *u*: solae antiquorum monumentorum, manuscriptorum ac diplomatum librariis occasionem dederunt, non solum in nominibus propriis

is personarum, nationum ac provinciarum, sed et in aliis quibusvis verbis mille lapsus scriptorios committendi. Primo enim hae vocales i et u nec accentu neque puncto notatae, aliisque literis, praesertim m et n junctae, pro consonantibus, et si consonantes sunt, pro vocalibus haberi possunt. Porro si i juxta u positum est, qua facilitate ui, eadem iu legi potest, quum i ob suum ab I originem pluribus saeculis nullo puncto notaretur. Hanc ut ambiguitatem vitarent, librarium quidam i in j protrahere, atque ju vel uj scribere coeperant; at nunc pi pro ju et uj pro iy vel m caudatum pro uj legere proclive erat. Non felicius opera librariorum, qui u caudato (y) vel acuto v utebantur; adeoque uj pro ju vel w pro ju, aut etiam vi pro ui scribere solebant. Namque primum cum ui, cum iy, vel cum caudato m; secundum vero cum vv, tertium denique cum vi, aut oi, aut omnino cum it vel iz confundi poterat. Ad minuenda scripturarum menda a seculo septimo mos invaluit, literam y puncto, ferius duobus punctis notandi. Optimum librariorum consilium procul dubio erat, quod a fine seculi X literam i accentu acuto (í) et a seculo XIV puncto superne notare coeperint.

En epocharum, quibus i variatum fuit, indicem, praxi diplomaticae admodum necessarium

1) i sine accentu et sine puncto usque ad finem seculi X.

2) i et í sine et cum accentu a fine seculi X usque ad seculum XIV,

3) i i omnia tria genera literae i a seculo XIV, usque ad seculum XVI.

4) i puncto natatum solum a seculo XVI, (a)

§. 19.

In scripturis etiam versuum (*der Zeilen*), et vocum, immo et singularum literarum *distantia* animadvertenda est. 1) *Versus* vel aequaliter invicem distant, vel minus: ad regulam ducuntur, vel gibbosi seu curvi sunt. 2) *Voces* vel sunt separatae, vel continuatae. 3) *Litterae* denique ipsae vocabuli cuiusdam mox arctiores sunt, mox ampliores, mox aequaliter distantes.

§. 20.

Possunt *litterae* duae pluresve ita in angustum cogi, sive *coarctari*, ut unius tantum literae speciem prae se ferant, aut unius etiam literae spatio contentae sint. Sunt autem quatuor coarctationis modi: contignatio, innexio seu implexio, insertio et columnatio; unde quadruplicis generis litterae existunt, *contiguae*, *innexae* s. *implexae*, *insertae* et *columnatae*, quae uno nomine *coarctatae* seu *monogrammaticae* dici possunt.

§. 21.

Scripturarum elegantia 1) versuum apta distantia et directione, 2) literarum aequalitate et apta compositione,

---

(a) Alias regulas tradidit Schönemann Versuch eines vollständigen Systems der Diplomatik. T. II. p. 84, sed cum Auctore conveniunt Censores Jenenses num. 264 an. 1798. p. 490, et J. Phisfeldeck Anleitung für Anfänger in der Diplom. §. 69. p. 41.

sitione , ac 3) ductuum proportione , integritate , cohaerentia , simplicitate ac firmitate conficitur (§. 19, 17, 14). Ex quo , quae *scriptura rustica* et *deformis* sit , facile cognoscitur. *Gradatim* itaque scripturae vel ad elegantiam ascendere , vel descendere ad deformitatem possunt.

§. 22.

Aspirationis signa , quos *spiritus* vocant Grammatici , apud Graecos primum literis integris *H*, *F* et *V*, deinde notis quibusdam compendiariis harum literarum expressa sunt : donec ad hodierna aspirationis signa perventum est. Sed *accentus* etiam , quorum tria genera sunt , *acutus*, *gravis*, et qui ex compositione acuti et gravis ortus est, *circumflexus* (' ' ^ seu ~), itemque *puncta*, unum vel plura, *virgulae*, *circelli*, integri vel dimidii , quae tamquam signa , literis , praesertim *y*, *u* et *i* interdum imposita cernuntur , hoc loco commemoranda sunt.

CAP. III.

STIGMEOLOGIA SIVE DOCTRINA
INTERPUNCTIONUM.

§. 23.

Hebraeorum interpunctiones , quas *accentuum* nomine appellant , recentioris , quamquam incertae aetatis sunt , et in multa variaque genera subtilius , quam opus est , describuntur. Contra earum interpunctionum , quae in re diplomatica nostra usum aliquem habent,

bent, tria potissimum genera sunt: *Punctum*, *comma* f. *incisum* et *colon*. Ex his punctum antiquissimum est, omniumque reliquarum interpunctionum vicem olim sustinuit: quamquam figura ejus mirum quantum variavit.

§. 24.

In *monimentis publicis* ac *numis* voces usque ad sec. V. separatim positae (§. 19.), et singulae etiam, praeter finales, punctis plerumque, inprimis post scripturae compendia f. abbreviaturas interstinctae sunt. *Sigilla* Merovingica interpunctionibus carent. De Carolingicis idem fere dicendum est, nisi quod finis perigraphes et voces compendiose scriptae, punctis distinctae inveniantur. Sunt adeo sigilla, quae adhuc seculo XI. et XII. omnem interpunctionem neglexerant.

§. 25.

In *libris manu exaratis*. Tam Graeci, quam Romani veteres a temporibus Aristotelis noverunt genus quoddam interpunctionum, eoque sed non recte in scribendo usi sunt. Crebrius orationem non distinxerunt, sed continua verborum serie sententiam perfecerunt: nisi quod novam sententiam a novo versu (σίχος) saepius inciperent. Huic distinguendi modo alii successerant. Sunt enim manuscripti libri, iique vetustissimi, in quibus sententiarum novarum initium, vel litera quadam exstantiore, vel spatio vacuo inter voces relicto indicatum est. Voces in medio librorum manuscriptorum contextu seculo demum VI. separatim scribi coeptae sunt, idque tam sensim ac paene sine sensu factum est, ut vel seculo IX. reperiantur manu exarati libri, quo-

rum voces sine ulla distinctione collocatae sunt. *Punctorum* autem usus in libros manuscriptos jam ante seculum VIII. introductus est.

§. 26.

In *diplomatibus* vetustissimis omnes sententiae s. formulae continua vocum serie scriptae sunt: nulla hic separatio vocum est, nullum punctum; nisi quod primus versus, datum et subscriptio regia, itemque abbreviaturae spatium quodam vacuo plerumque, notae autem chronicae punctis interdum, terminentur. Sub *Pipino* voces in medio diplomatum contextu primum spatiis vacuis distingui coeptae sunt, sed tam parce, ut adhuc an. 931. in scriptura longiori (*Fraktur*) diplomatum, separatio vocum singularum vix sentiat, licet contextus ipse, id est, scriptura ordinaria (*Current-Schrift*) voces separatim scriptas habeat. Sed inde ab an. 940. vocum separatio constans ac perpetua esse coepit. *Punctorum* usus in diplomatibus serius, quam in libros manu exaratos introductus est. Sub *Merovingicis* Regibus diplomata punctis carent, nisi quod notae chronicae, uti jam dixi, punctis interdum finiantur. *Pipini* diplomata inde ab an. 767. habent quidem puncta, sed paucissima. Neque plura fere in *Carolidarum* diplomatibus apparent: punctorum certe ratio neque constans fuit, neque uniformis. Ineunte seculo X. puncta crebriora, quamquam sub formis admodum diversis, esse coeperunt. Sed ignoraverunt secula haec vetustiora discrimen, quod hodie inter punctum, coma et colon facere solemus. *Seculo XII.* accuratius diplomata, quam antea interpuncta esse, autographia

tographa multa testantur. *Seculo XIII.* virgulae obliquae, instar commatum nostrorum formatae, in locum punctorum substitutae sunt: sed puncta mox ad pristinam dignitatem pervenerunt; ita tamen, ut virgulae simul ad distinguendas sententias, quae nondum absolutae sunt, retinerentur.

§. 27.

Commatis et coli formae etsi antiquiores arte typographica sunt, non tamen eam vim olim jam, quam hodie illis tribuimus, habuerunt, sed interpunctionum in genere sustinuerunt vicem. Hodierna interpungendi ratio MANUTIIS, ideoque recentiori demum aetati, debetur. Conf. ad totum hoc caput *Nouveau traité de Diplomatique* T. III, p. 459 — 499.

CAP. IV.

BRACHYGRAPHIA, SEU DOCTRINA ABBREVIATURARUM.

Jo. Lud. Waltheri Lexicon diplomaticum (Lexicon abbreviaturarum nominari debuisset) Göttingae 1745. Fol. maj. (merae tabulae aeri incis.).

§. 28.

Brachygraphia de scripturae compendiis s. abbreviaturis exponit. Oriuntur autem abbreviaturae ex literis

1. *coarctatis* s. monogrammaticis (§. 20.)

a. per contignationem. Literae *contiguae*.

b. per implexionem s. innexionem, Literae *innexae*.

c. per insertionem. *Litterae insertae.*

d. per columnationem. *Litterae columnatae.*

2. *omissis.*

a. sine discrimine. *Abbreviaturae proprie dictae,*

b. ita ut initiales vel primae litterae retineantur. *Siglae*, tam *verbales* quam *numerales*, ad quas posteriores quodam modo reliquae notae numerales referri possunt.

3. *coarctatis et omissis simul. Notae Tironis.*

§. 29.

Coarctatio in scripturis tam majusculis, quam minusculis, inde ab antiquissimis temporibus eo potissimum consilio adhibita est, ut angustius spatium longiorem sententiam capere posset. Nobis hae variae litteras coarctandi rationes inprimis vero multiplices modi, diphthongum *ae*, syllabam et atque litteram *w* scribendi, ad dijudicandam scripturarum veterum aetatem inserviunt. Hic primo de quatuor modis scribendi diphthongum *ae*. Ad illam formandam duae litterae, quibus constat, primitus iuxta ponebantur *AE*, *ae*; dein ductu quodam communi iungebantur, *Æ*, *æ*; post ut diphthongum *ae* exprimerent, litteram *e* inferius virgula five cauda (*e* *e*) notare coeperunt: denique sola littera *e* pro *ae* scribebatur. Hae sunt igitur diphtongi *AE* seu *ae* epochae diplomaticae.

1) Diphthongi *AE* five *ae* contignatio (*Æ* seu *æ*) antiquissima est, quippe cujus specimina vel in numis consularibus et imperialibus, arque in vetustis inscriptionibus, itemque in libris manuscriptis seculorum IV. et V. cernere licet,

2) In

2) In libris seculo VII. scriptis diphthongus haec mox separatis literis (*ae*), mox coarctata (*æ*), mox per unicum *e*, cui cauda subjecta est, ad hunc modum (*ꝥ*) exprimitur.

3) Figura *ꝥ* pro *ae* in libris, seculo X. et XI. exaratis usatissima est.

4) In diplomatibus vetustioribus diphthongus *ae* coarctata in hunc modum *Æ* s. *æ*, non reperitur: e contrario *ꝥ* (id est caudatum pro *æ*) sub finem seculi X, immo adhuc ineunte seculo XIII. usurpatum est.

5) *E* seu *e* simplex pro *Æ* five *æ* in diplomatibus per secula XII, XIII, XIV, et XV tam insolenter dominatum est, ut multi viri docti putarent, diphthongum coarctatam *Æ* seu *æ* tunc temporis e diplomatibus prorsus expulsam fuisse. Sed sunt diplomata, et sigilla praecipue, quae contrarium testantur. Rarissimus itaque, nec tamen prorsus nullus coarctatae *Æ* s. *æ* usus a sec. XII. usque ad sec. XIII. fuit.

§. 30.

Vocula *et*, ad hunc modum &, vel 7, vel aliter etiam coarctata, tamquam pars aliarum vocum in antiquioribus diplomatibus interdum occurrit: qui quidem coarctandi modus in confinio seculorum XII. et XIII. desinit.

§. 31.

Litera *v* duplicata (*vv* seu *w*) partim cruribus separatis *vv* seu *vu*, item *uu*, partim cruribus junctis *w*,
vel

vel innexis *w* reperitur. Et conjunctio quidem crurum (*w*) jam primo post Christum natum seculo; innexio vero (*w*) inde a temporibus Ludovici Pii, id est, inde a sec. IX. usurpata deprehenditur: quae innectendi ratio insequenti tempore sensim sensimque usitatior facta est.

§. 32.

In abbreviaturis proprie dictis

- 1) literae quaedam, mox primordiales, mox mediae, mox finales, indiscriminatim omittuntur: ita tamen
- 2) ut omissionis quaedam *leges* observentur, praetereaque
- 3) aliquod omissionis signum residuis literis adjungatur, quo quidem signo, quod *abbreviationis signum* appellare liceat, abbreviaturae proprie dictae a figlis (§. 34.) potissimum discerni possunt. Differunt autem abbreviationis signa tam numero, quam forma. In codicibus manuscriptis lineolae transversae in primis dominantur; in diplomatibus vero, praeter lineolas, sive transversas, sive perpendiculares, ad significandam omissionem etiam interpunctiones, literae, notae numerales, ductus arbitrarii, vocula & coarctata cet. adhibentur.

§. 33.

Abbreviaturarum usus *Romanis* veteribus cum *Graecis* communis ac non admodum diversus fuit. Habent etiam *Hebraei*, *Rabbini* in primis, sua scripturae compendia. Sed de his jam non est disputandi locus. De libris *Latinorum manuscriptis* generatim tenendum est, eos,

eos, quo antiquiores sint, eo paucioribus abbreviaturis impeditos esse. Augetur vero sensim earum numerus inde a seculo VII, ita ut seculo XI. vix vllus versus reperiatur, in quo non plures abbreviaturae occurrant. Duravit haec compendiose scribendi ratio usque ad incunabula artis typographicae, adeo ut etiam in primos libros typis exscriptos multae abbreviaturae irrepserint. Eodem fere modo abbreviaturarum usus in *diplomatibus* ab exiguis initiis ad majora incrementa ascendit, nisi quod acta publica, in primis judicialia, ipsis seculis V. et VI. abbreviaturarum plenissima sint. His solis exceptis, de reliquis omnibus diplomatibus, sicut de MSS. codicibus, haec tamquam regula generalis tenenda est, diplomata quo antiquiora sint, eo pauciores abbreviaturas habere. Itaque sub Merovingicis ac Carolingicis Regibus atque Imperatoribus abbreviaturarum numerus exiguus, ab sec. X. et XI. major et maximus denique a temporibus seculi XIII. fuit.

§. 34.

Sigla s. *siglum* est compendium scripturae, integram vocem aliquam, vel syllabam etiam, una vel pluribus literis initialibus exprimens. Usus siglarum iam antiquissimis temporibus, et adeo multis ante Christum natum seculis obtinuit. Graeci eas sine dubio ab orientis populis, et Romani a Graecis acceperunt. Sunt autem duo potissimum genera siglarum, quorum unum *verbalium*, alterum *numeralium* nomine appellabimus. *Siglae verbales* voces quascumque, *numerales* numeros tantum exprimunt. *Siglae verbales* sunt

- 1) vel simplices, vel compositae, quarum posteriorum species sunt geminae et tergeminae.
- 2) vel ordinariae, vel transpositae, ac posteriores quidem mox inversae, mox conversae.
- 3) vel publicae, vel privatae.
- 4) vel inscriptionum, vel librorum manuscriptorum vel diplomatum.

Ex his *siglae diplomaticae* indicandis praecipue nominibus propriis adhibitae sunt, cujus rei vestigia jam inde a seculo IX. cernere licet: crebriora autem exempla habemus ex seculis XI. et sequentibus, duravitque hic siglarum usus usque ad secul. XVI. Siglae incautis varie errandi locum aperuerunt: siquidem ab editoribus pariter atque ab ipsis notariis saepe omissae sunt, et ab illis etiam, idque haud raro, perperam explicatae. Omnino editores siglas numquam textum describendo explicent, aut hoc si facere velint, in margine vel alia speciali, a textu separata notatione faciant oportet. (a)

§. 35.

Notarum numeralium tria omnino genera constitui possunt: 1) *Signa naturalia* f. *hieroglyphica*, 2) *siglae* et 3) *literae alphabeti*. Sed possunt etiam notae numerales in *antiquiores*, quales sunt orientalium populorum, Graecorum, Latinorum cet. et in *recentiores*, quae

---

(a) Joh. Nicolai de figlis veterum. L. B. 1703. 4.

Joh. Gerrard Siglarium Romanum. Lond. 1792. 4.

quae etiam *arabicae*, item *Ziphrae* vocantur, dividi. Ac de notis numeralibus orientalium populorum jam nihil attinet dicere. *Graeci*, repudiatis numerorum omnium (praeter I. II. III. IIII. in Atticorum numerandi ratione) signis naturalibus, numeros partim figlis, partim literis Alphabeti denotabant. Siglis numeralibus *Attici* potissimum usi sunt, orientis populos, a quibus literas suas *Graeci* omnes acceperant, sine dubio imitati. In altera numerandi ratione *Graeci* literas alphabeti sui pro signis naturalibus figlisque substituerunt, idque duplici modo. Occurrunt autem *Graecorum* numeri praecipue in *literis*, quas vocant, *formatis*, quorum usus seculo XI. terminatur. Referunt huc etiam ἐπίσημον *Fœv*, formatum fere ut κόππα *Ϛ*, seu ut litera uncialis G. Sed nota haec numeralis non *graeca* est, sed ex latino numero partim *senario VI*, partim *quinario V*. corrupta (*Ϛ*). Denotat haec nota, quae in codicibus non magis, quam in diplomatis cujuscumque generis occurrit, partim numerum *senarium* ab an. 444. usque ad exitum seculi VIII, partim *quinarium* in scripturis post seculum VIII. exaratis: quamquam ea, in *Germania* praesertim, etiam adhuc *sec. XIV. et XV.* interdum pro nota numeri *senarii* usurpata deprehenditur.

§. 36.

Romanorum notae numerales septem (I. V. X. L. C. Io. (coarctatum D.) clō (coarctatum M.) non sunt literae alphabeticae, pro quibus vulgo habentur; sed signa potius naturalia numerorum, eaque a digitorum forma desumpta, primitus fuerunt, licet temporis progressu, quod negari non potest, literarum figuras

ras induerint. Patet illud etiam ex quincupla et duplicatione, qua Romani veteres in numerando alternis vicibus progressi sunt. Notae numerales I. V. X. C. IC. CIO. ICIO. CCIO. ICIO. CCCIO. ICIO. CCCIO. ICIO. jam apud Priscianum, (Grammaticum Romanum circ. A. Chr. 525.) occurrunt. In hoc veteres Romani Graecos imitati sunt, quod notas suas numerales, adjuncta lineola quadam, ad dignitatem *numeri millenarii* everherent, nisi quod lineolam illam ad modum lineae transversae literis numeralibus supercripserint, quam Graeci eodem sensu literis ad formam lineae diagonalis seu accentus acuti subscripserunt: cujusmodi sunt α , et $\bar{\Gamma}$ (seu T et J), utrumque pro mille positum.

§. 37.

Romanorum notae numerales in codicibus antiquis pariter, atque in diplomatibus, *solae usque ad confinium seculorum X. et XI.* dominatae sunt: nisi quod numeri interdum quoque verbis disertis fuerint denotati. In diplomatibus quibusdam iisque satis antiquis mox numerus rotundus pro impleto positus, mox una alteraque nota numeralis prorsus omissa est: saepe tamen, posterioribus certe temporibus, et in diplomatibus theotiscis, ad significandam omissionem numeri majoris, addita est nota quaedam, e. gr. $\mathfrak{z}$ c, vel formula quaedam, ut: *Anno der mindern Zal.* Notae numerales punctis etiam, uno vel pluribus saepe fuerunt distinctae, cujus generis exempla jam seculo VII. occurrunt. In diplomatibus denique, antiquis pariter, atque recentioribus notae Romanorum numerales litteram o, et interdum etiam terminationem *simo* sibi superductas habent: cujus quidem consuetudinis vestigia jam

jam in diplomatibus seculi VI. cernuntur; sed difficile est, hujus rei origines primas accurate definire.

§. 38.

Notae numerales recentiores seu Arabicae, hoc est, *Ziphræ* nostrae facilitate sua ac forma compendiosa commodaque ad computandum antiquiores omnes hujus generis notas facile superant. Sed de illarum tam origine, quam propagatione variae sunt ac discrepantes hominum eruditorum sententiae. Quantum ego quidem existimo, in indaganda Ziphrarum origine praeter ceteris ad id sedulo attendendum est, quid hoc Ziphrarum nomine intelligatur. Est autem *Arithmetica Ziphrica* nihil aliud, quam 1) ratio computandi *decadica*, 2) *decem* dumtaxat *signis* utens, quorum 3) *potestas situ* definitur, ita quidem, ut signa haec, more orientalium populorum a dextra *sinistrorsum* scripta, in primo ordine *monades* s. unitates, in altero *decades* s. *denarii*, in tertio *hecatontades* s. centenarii, in quarto denique *chiliades* s. millenarii sint. Quae quidem omnia si quis curatius perpenderit, facile perspiciet, universam Ziphrarum rationem atque oeconomiam, et ipsum adeo nomen *originem orientalem* satis clare prodere. Ego quidem Ziphras nostras pro *siglis* vocum numeralium, vel pro *literis* certe *Alphabeti* cujusdam orientalis, et *Aegyptiaci* quidem, sive quod fere idem est, *Phoenitii* habeo. Exstant nunc quoque mumiae, quas vocant, antiquissimae, quarum inscriptiones hinc inde literas, a Ziphris nostris figura parum discrepantes exhibent. Neque unam solam alteramve, sed omnes Ziphrarum figuras, et ipsum ad eo zero, quod Nulli nostri dicere, et in circelli modum scribere solent, in
his

his mumiarum inscriptionibus ut veras alphabeti literas videre licet. *Plato*, in *Phaedro* p. m. 1240 *Taautum*, quem *Theutum* vocat, et literarum auctorem fuisse supra §. 10 memoratum est, et numeros et computationem invenisse tradit. Quae cum ita sint, *Ziphras* nostras (quemadmodum omnino literae nostrae) ab Asiae populis pariter atque ab Aegyptiis jam multis ante Christum natum seculis, usurpatas esse patet. Neque incredibile est, *Pythagoraeos* etiam iis usos esse, quamquam hi *Ziphras*, ut reliquam suam sapientiam, occultaverint, neque extra scholae suae terminos migrare passi sint. Quo factum est, ut *Ziphras* admodum sero, ac per *Arabes* quidem, in Europa innotescerent. Ab Arabibus primum eas *Hispani*, et ab his demum reliqui *Europaei* acceperunt.

§. 39.

Atque id quidem pro certo affirmari potest, *Ziphras* nostras in confinio seculorum X. et XI. (vid. *Nouv. Traité de Diplom.* in praef. Tom. IV. p. 7. sq.) ab Europaeis usurpari coeptas, ac primo quidem in libris tantum mathematicorum, deinde in annalibus etiam, in calendariis aliisque libris, tam manu exaratis, quam typorum arte exscriptis. In monumentorum publicorum inscriptionibus *Ziphras* inde a seculo XIV. occurrunt. *Russi* tardissimi omnium Europaeorum ad usum *Ziphrarum* pervenerunt, quippe quas demum *Petrus M.* vastissimo imperio suo intulit. Quod ad diplomata attinet, *Ziphras* in iis ante seculum XV. albis corvis rariores sunt. Nec multo frequentior earum usus ipso seculo XV. animadvertitur, quod intellectu facillimum est. Nam inde a seculo XIII. usque ad initium seculi XVI.

XVI. diplomata *latina* Romanorum notas numerales semper fere habent; ea vero diplomata, quae *theotisca* lingua exarata sunt; vel itidem numeros romanos referunt, qui formula quadam mox latina, mox theotisca indicati sunt, vel, quod saepius evenit, verbis disertis iisque theotiscis notas chronicas exprefferunt. Post medium seculum XVI. Ziphrae in theotiscis diplomatibus, et in imperialibus adeo, usitatiores factae sunt: dominari vero demum inde a medio seculo XVII. in diplomatibus quibuscumque, latinis pariter atque theotiscis coeperunt.

§. 40.

Id unum, antequam ab hoc loco discedam, addere placet, *notas numerales* quascumque, pro diversitate temporum, *forma* admodum variare, ita ut, qui eas sibi non familiares reddiderit, facile unam cum altera confundere, graviterque adeo errare possit.

§. 41.

D. P. Carpentier Alphabetum Tironianum. Paris 1747. Fol. maj. merae, prope dicam, tabulae aeri incisae.

Notae Tironis sunt figurae, unico vel pluribus signis literalibus, vel arbitrariis etiam, vocem unicam vel plures exprimentes. Formatae autem sunt notae Tironis 1) ex literis unitis s. cursivis (§. 15.), 2) coarctatis s. monogrammaticis (§. 20.), 3) abbreviaturis proprie dictis (§. 32.), ac 4) figlis (§. 34.). Literae hae tironianae partim integrae sunt, partim mutilae (v. gr. 3 pro B, I seu \ pro A), immo etiam varie transpositae: nec latinae tantum, verum etiam graecae, ac denique majusculae non magis, quam minuscu-

nusculae. Sed, praeter literas, signa etiam arbitraria in notas Tironis irrepererunt. Itaque notae Tironis, quia maximam partem ex veris literis constant, possunt *literarum* genus aliquod haud absurde dici: quod vero non impedit, quo minus nunc quoque, ut olim, *notarum* etiam nomine appellari possint.

§. 42.

Notarum Tironis aliae ex pluribus figuris, seorsim positis, constant, aliae una dumtaxat figura contentae sunt. Hae itaque *notae simplices*, illae *compositae* appellari possunt. Sed ipsae etiam *figurae* vel simplices sunt, vel *compositae*: quarum illae unum modo signum, five literale, five arbitrarium; hae plura habent. *Compositae figurae* duo, tria, quatuor, quinque cet. signa habere possunt. Quare eas in *duplices*, *triplices*, *quadriplices*, *quintuplices* cet. dispertiri, rei ipsi haud absolum est. Ac primum quidem in figuris compositis signum *inchoativum*, alterum *auxiliare*, tertium (si qua figura plura duobus signa habet) *subalternum*, reliqua autem verbis numeralibus, ut *quartum*, *quintum* etc., ac ultimum denique *finale* appellabimus. Neque incommode fecerit, quisquis singula figurarum compositarum signa verbis numeralibus significet. In notis earum vocum, quae *flexibiles* a grammaticis vocantur, duae plerumque figurae, principales saltem, animadverti atque inter se distingui possunt; quarum una literas vocis radicales, altera flexionis literas s. terminationem exprimit. Illa igitur figura *radicalis*, haec *terminativa* bene recteque dicitur. *Figurae terminativae* plerumque minore forma et ad sinistrum apicem figurarum suarum radicalium exarantur; quamquam haud raro

raro etiam contigit, ut illae radicalibus figuris mox supra vel infra eas collocentur.

§. 43.

Etsi notae Tironis non tam antiquae sunt, quam figlae; constat tamen, eas inter vetustissima inventa esse referendas. *Hebraeos* notis Tironis usos esse, quidam ex Psalmo 45, 2. comprobare voluerunt, Apud *Graecos* XENOPHON, si notas Tironis non invenit, iis tamen primus Graecorum fuit usus. *Romani veteres* eas sine dubio, ut multa alia, a Graecis acceperunt, et in publicis privatisque rebus scribendis, praesertim inde a consulatu CICERONIS (A. 63 ante Chr. nat.) creberrime adhibuerunt. Habent utique nomen suum a Ciceronis liberto et amico doctissimo Tirone, qui alias fingendo, alias reformando tachygraphorum commoditati consuluit. Notarum periti apud Romanos permulti homines, et Imperatores etiam, ut TITUS, fuerunt, quippe quas in *scholis* a magistris juxta cum scriptura ordinaria didicerant. Hinc qui notis scribere noverant, *Notarii* dicti. De notarum latinarum auctoribus haec habet ISIDORUS HISPALENSIS († A. Chr. 636.): „Vulgares notas *Ennius* primus mille et centum invenit — Notas, sed tantum praepositionum, post *Tullium Tironem*, Ciceronis libertum, tertius *Persannius*; *Philargyrus* et *Aquila*, libertus Maecenatis, alias addiderunt. Deinde *Seneca*, contracto omnium digestoque et aucto numero, opus effecit in quinque millia., Sed his notarum inventoribus, quos inter *vilissima mancipia* Isidorus refert, annumerandus quoque est *Cyprianus*, praeful Carthaginensis, quippe qui seculo III. notas Tironis insigniter auxit, dum praecipue vocabula religiosa,

sa, Christianorum usibus necessaria, iis addiderat. Haec scriptura compendiosa amatores quam plurimos per multorum seculorum decursum habuit, donec ejus auctoritas sub exitum seculi IX. in *Gallia*, et seculo X. exeunte in *Germania* sensim minueretur: ex quo tempore notae Tironis vicem steganographiae s. scripturae cujusdam occultae saepe sustinuerunt. In *cancellariorum signis* notae hae usque ad seculum XI. animadvertuntur. Nec praetermittendum est, multas notas Tironis, quales e. gr. sunt, quae voces *et*, *autem*, *Deus*, *ejus*, *omnibus*, *etenim* etc. exprimunt, in scripturam ordinariam, tamquam abbreviaturas, transiisse. Observo denique, in *Britannia* nunc quoque usum notarum Tironis, quamquam diversarum a Romanis, in scholis a professoribus singularibus doceri: eo quidem consilio, ut quae tam in curiis seu comitiis regni (*Parlamenten*) quam in templis publice dicuntur, calamo, quam celerissime fieri possit, excipi queant. Huic rei argumento esse possunt libri peculiare, quos tachygraphiae hujus in *Britannia* Professores ediderunt; cujusmodi hi duo in manibus meis sunt: 1) *Tachygraphy etc. composed by Thomas Shelton, Author and Professor, of the said Art; approved by both the universities. London 1655 et 1660 8 min.* 2) *Stenography compleated — Compos'd by James Weston, the only Author and Professor of this new Method. Lond. 1727. 4. min.* Idem et alibi fieri, praesertim vero in *Gallia* tempore reipublicae factum esse, apud omnes pervulgatum est.

§. 44.

Quantus notarum Tironis, quae ad nos pervenerunt, numerus sit, vel ex hoc intelligitur, quod GRU-

TERUS

TERUS operi suo de inscriptionibus romanis plus quam viginti sex millia ejusmodi notarum, quamquam sine ullo ordine, et tamquam rudem indigestamque molem, subjunxit. Non solum integri id genus libri, sed etiam complura diplomata ad nostra usque tempora pervenerunt. Nonne *Carpentierus* in suo alphabeto tironiano (Paris 1747. fol. m.) haud exiguum solius Ludovici Pii diplomatum notis tironianis scriptorum copiam edidit? Scholia quoque margini notis tironianis adjecta in codicibus manuscriptis, et Cancellariorum subscriptiones iisdem notis non uno seculo exaratas reperire est. Attamen et grammaticam tironianam, et lexicon tironianum adhucdum desideramus. Equidem *Carpentierus* utrumque edidisse videtur; at enim ex utroque discere non aliud licet, quam quid faciendum sit, si re ita ferente notis tironianis veterum more scribere velimus. Verum enimvero non istud nostra hac aetate agitur, sed quomodo diplomata et codices id genus legi et explicari debeant, id scire nostrum refert. Quanto igitur opere, ut Lichtenbergius, Archivarius Ducis Saxo - Gothani primarius, lexicon tironianum, veri similiter a se jam absolutum, edat, neque vero, ut Waltheri Lexicon, aeri integrum incidat, sed, praeter ipsas notas tironianas, figuris ligneis, at nitidis exprimendas, typis vulgaribus excudat, peroptandum est! Certe lexico huic ob pretii levitatem emptores non deerunt, quorum non nulli solvendis librorum et diplomatum notis tironianis exaratorum aenigmatis operam dabunt.

CAP. V.

LINNAEISMUS GRAPHICUS.

§. 45.

Linnaeismus graphicus est methodus Linnaea scripturis dividendis accomodata: quae quidem res non potest habere osores, nisi eos, qui quantum ea momentum ad cognoscendas ac distinguendas scripturas, tum ad definiendam earum aetatem habent, prorsus ignorant. Divisionum autem ac subdivisionum omnium haec nomina et quasi fundamenta sunt: *Regnum, classis, ordo, series partitio, genus, species,*

§. 46.

Primum omnium scripturas in *tria regna* (hoc est, *oberste Abtheilung* seu *Hauptfächer*) dividere placet, quorum nomina haec sunt:

I. *Regnum artificiale.* Scriptura artificum: (a) Inscriptiones (*Künstlerschrift, Inschriften*). Qua diplomata, *Tabulae* (in vernacula *Inschriftliche Urkunden*, seu *auf Denkmäler Art geschriebene Urkunden*) dici possunt.

II. *Regnum librarium.* Scriptura librariorum: Codices MSS. (*Bücherschrift, Handschriften*). Qua diplomata, *Codicilli* (in vernacula *Handschriftliche Urkunden* seu *libellweise geschriebene Urkunden*) appellari possunt.

III.

(a) Scriptura artificum potissimum capitalis vel uncialis, semper vero rigida et firma est, M, E,

III. *Regnum diplomaticum.* Scriptura tam notariorum seu personarum publicarum, quam privatorum: Diplomata, vel etiam chartae et schedae (in vernacula 1) *Urkunden* f. *Kanzley-Urkunden*, et 2) *Current-Urkunden* f. *gemeine Schriften*).

§. 47.

Regnorum quodlibet in *tres classes* dividi posse existimo, quae sunt:

- I. Classis: *Scriptura realis* (in vernacula *Bilderschrift*), non sonos vocis humanae, sed res ipsas pictura qualicumque exprimens.
- II. Classis: *Scriptura syllabica* (in vernacula *Sylbenschrift*), sonos vocis humanae non per literas singulas, sed per integras syllabas exprimens.
- III. Classis: *Scriptura literalis* (in vernacula *Buchstaben-schrift*) sonos vocis humanae non per syllabas integras, sed per singulas literas exprimens.

§. 48.

Primae classis, hoc est, *Scripturae realis Ordines* hi sunt:

Ordo I. *Scriptura idiopragmatica* f. *Mexicana*: imagines ipsarum rerum integrae, ac proprie sumtae.

Ordo II. *Scriptura hieroglyphica* f. *Aegyptiaca*: imagines ipsarum rerum non integrae, sed compendiosae.

Series I. *Scriptura cyriologica*: partes rerum praecipuae pro rebus ipsis depictae.

Series II. *Scriptura hierographica* f. *sacerdotalis*, item *ichnographica*: *ichnographia* (*Umriss*) rerum pro rebus ipsis.

Series III. Scriptura *symbolica* f. *analogica*: figuris metaphoricis vel etiam allegoricis utens.

Ordo III. Scriptura *characteristica* f. *Chinensis*: characteribus arbitrariis res exprimens; quamquam DE-GUIGNES, V. C. in commentatione peculiari, Academiae regiae inscriptionum A. 1758. recitata, probare conatus est, signa pleraque scripturae Chinesium ex literis phoeniciis et aegyptiis depromta fuisse. Ego quidem, versa sententia, literas phoenicias et aegyptias ex realis scripturae notis derivare mallet. Quidquid sit, scriptura Chinensis non modo in *China* ipsa, et in terris *Anamiticis*, hoc est, in *Tonquin*, *Cochin-China*, *Ciampa* et *Cambodja*, sed etiam inter doctos *Siamensium* et *Japanensium* usitata est.

§. 49.

Secundae classis, hoc est, *Scripturae syllabicae Ordines* praecipui hi sunt:

Ordo I. Scriptura *Indica*.

Series I. Scriptura *continentis*.

Partitio I. Scriptura *Indostanica*.

1. *Shanskrit*, seu vetus, in qua *Vedam* scriptum est: *Dowiana*.
2. *Devanagaram*: scriptura hodierna Brahmanum in Indostan.
3. *Akarnagaram*: scriptura mercatorum et popularis in genere.
4. *Bengalica*: scriptura popularis et mercatorum.

Partitio II. Scriptura in parte septentrionali *Peninsulae citerioris*,

1. *Bala-*

1. *Balabandica*: scriptura Brahmanum.
2. *Marattica*: scriptura popularis, quae dumtaxat varietas Balabandicae est.

Partitio III. Scriptura in parte meridionali Peninsulae citerioris.

1. *Kirendumica* f. *Grendum*: scriptura Brahmanum inter Tamulos in ora Coromandelica.
2. *Tamulica*: scriptura popularis Tamulorum in Coromandel.

3. *Maleamica*: scriptura popularis in ora occidentali f. in terra Malebarica proprie dicta.

4. *Telugica* f. *Canarinica*: scriptura popularis.

Partitio IV. Scriptura in Peninsula ulteriori.

1. Scriptura *Balica*, hoc est, scriptura Talapoinorum in Siam, ideoque scriptura sacerdotalis et erudita.

2. Scriptura *Siamica*: scriptura popularis in Siam.

3. Scriptura *Peguana* f. *Baramanica*: scriptura popularis.

Series II. Scriptura insularis.

Partitio I. Scriptura *Singalica*: scriptura popularis insulae Ceylon.

Partitio II. Scriptura *Javanica*: scriptura popularis.

Partitio III. Scriptura *Tagalica*: scriptura popularis Insularum Philippinarum.

Ordo II. Scriptura *Japanica*.

Series I. *Jamatto Canna*; scriptura sacerdotalis.

Series II. *Firo Canna*: scriptura politica.

Series III. *Catta Canna*: scriptura popularis.

Ordo III. Scriptura *Tibetana* f. *Tangutana*. Haec scriptura, qua etiam Mogolicae nationes in rebus sacris et literariis utuntur, partim syllabica, partim literalis est.

* Omnium fere, quas adhuc recensui, scripturarum syllabicarum alphabeta BÜTTNERUS (olim Professor Göttingensis, nunc Jenensis) Societati scient. regiae obtulit.

Ordo IV. Scriptura *Sabbiorum* seu *Mendai Ijai* (h. e. Discipulorum Joannis) vel *Nabataeorum*. Alphabetum hujus scripturae V. in BÜTTNERI Tab. I. N. 3.

Ordo V. Scriptura *Aethiopica* f. *Abessinica*.

Ordo VI. Scriptura *Mogolica* f. *Vigurica*. vid. Bayer in Comment. Petrop. T. VI. sq.

Series I. scriptura *Mogolica* f. *Mungalica*.

Series II. Scriptura *Calmuccica* f. *Songorica*.

Ordo VII. Scriptura *Mandschurica*.

§. 50.

Tertiae classis, hoc est, *scripturae literalis* ordines hi sunt :

Ordo I. Scriptura *Orientalis*.

Series I. Scriptura *Phoenicia*. vid. BÜTTNERI Tab. 2. N. 1. item Tab. 3. N. 3.

Partitio I. scriptura *Citiae* inscriptionis.

Partitio II. scriptura *Palaeestinae* in numis.

Partitio III. scriptura *Maltanae* inscriptionis.

Partitio IV. scriptura *Carpentaricae* inscriptionis in Gallia, in meridionali Provincia.

Partitio V. scriptura *Hispano - Baetica Andalusienfis* in numis.

Partitio VI. scriptura *Samaritana* recentioris aevi.

Series

CAP. V. LINNAEISMUS GRAPHICUS. 39

Series II. Scriptura vetus *Aegyptia*, hoc est, epistolographica in mumiis. Vid. BÜTTNERI Tab. 2. N. 2.

Series III. Scriptura *Hebraica Chaldaica*. BÜTTNERI Tab. 1. N. 1.

Partitio I. scriptura *Palmyrena*.

Partitio II. scriptura *Hebraica medii aevi*.

Partitio III. scriptura *Hebraica recentioris aevi*.

Partitio IV. scriptura *Rabbinica*,

Partitio V. scriptura *Judaeo-theodisca* (*Juden-Teutsch*).

Series IV. Scriptura *Syriaca*. BÜTTNERI Tab. 1. N. 2.

Partitio I. scriptura *Syriaca prisca* s. *Estranghelo*, tam *inversa*, ex qua scriptura *Mogolica* s. *Vigurica* (§. 49.) orta est, quam *ordinaria*.

Partitio II. scriptura *Nestorianorum*.

Partitio III. scriptura *Maronitarum*.

Series V. Scriptura *Arabica*. BÜTTNERI Tab. 1. N. 4.

Partitio I. scriptura *Kufica*, Saracenorum Orientalium.

Partitio II. scriptura *Karmathica*, Saracenorum Occidentalium.

Partitio III. scriptura *Mauritana*, Mogreb.

Partitio IV. scriptura Arabum *Nesghi*, s. scriptura Corani.

Partitio V. scriptura *Turcica*, *Diwani*.

Partitio VI. scriptura *Persica*, *Tealik*.

Ordo II. Scriptura occidentalis *Graeca*, ex Phoenicia scriptura orta. Vid. *Nouv. Tr. de Dipl.* Tab. 10. sq. et Tab. 16.

Series I. Scriptura vetus graeca s. *Palaeograeca*.

Ejus vetustissima exempla, Βασσοφνδόν scripta,
in

in inscriptione Amyclaea Furmontii et Sigea Chishuli cernere licet. Vid. etiam BÜTTNERI Tab. 3.

Graeca scriptura etiam populus celticus, praefertim veteres *Helvetii*, usi sunt. CAESAR I. 29.

Series II. Scriptura posteris temporibus ex scriptura Graeca veteri derivata, Vid. *Nouv. Tr. de Diplom.* Tab. 13. N. 3 — 9.

Partitio I. scriptura *Palaeogothica* f. *Ulphilana*, ab aliis *Moesogothica* dicta (* A. Chr. 370).

Partitio II. scriptura *Coptica*.

Partitio III. scriptura *Slavonico-Cyrillica*, (sub fin. sec. IX.), cujus varietas *Russica* est.

Partitio IV. scriptura *Glagolitico-Illyrica* f. *Croatia*, cujus varietas *Bulgarica* est.

Ordo III. Scriptura occidentalis *Etrusca*, in tabulis Eugubinis. BÜTTNERI Tab. 3. Addatur *Nouv. Tr. de Dipl.* Tab. 7.

Ordo IV. Scriptura occidentalis *Romana* f. *Latina*. Vid. infr. §. 51. sq.

Ordo V. Scriptura occidentalis *Palaeo-Hispanica* f. *Hesperica*. BÜTTNERI Tab. 2. N. 3.

Series I. Scriptura *Baetica* in numis: est Phoenicia. Vid. paullo ante ordo I, series I, partitio V.

Series II. scriptura *Celtiberica*, in numis.

Series III. scriptura *Turdetana*, in numis. *Turdetana* et *Celtiberica* partim *Palaeograecae* f. *Etruscae*, partim *Runicae* appropinquant. Add. etiam *Nouv. Tr. de Dipl.* Tab. 13. N. 1. et 2.

Ordo VI. Scriptura septentrionalis s. *Runica*.

Series I. Scriptura *Scandinavica*. BÜTTNERI Tab. 3.

Add. *Nouv. Tr. de. Dipl.* Tab. 14.

Partitio I. scriptura *Runica Islandica*.

Partitio II. scriptura *Runica Norvegica* in genere, et *Nidrosiensis* (Nidrosien postea Drontheim) in specie.

Partitio III. scriptura *Runica Suecica*, tam *Gothlandica*, quam *Uplandica*.

Partitio IV. scriptura *Runica compendiosa* s. *Hel-singica*.

Partitio V. scriptura *Runica Normannica* medii aevi.

Series II. scriptura *Runica Venedico - Mecklenburgica*.

Hujus descriptionem adhuc expectamus, vel forsitan jam habemus.

Ordo VII. Scriptura *Armenica*. Vid. *Nouv. Tr. de Dipl.* Tab. 13. N. 10. ubi scriptura *Armenica* inter scripturas ex *Graeca* scriptura ortas refertur, quod etiam aliis quibusdam arridet. Add. SCHROEDERI *Grammatica Armenica*.

Ordo VIII. Scriptura *Ibero Georgica*. Vid. *Alphabetum* in HENSELII *Synopsi universae Philologiae* Tab. 2. item in (KAPPII) libello, qui inscriptus est: *Neu eröffnetes in hundert Sprachen bestehendes A. b. c. Buch*, p. 45. sq.

§. 51.

De ordine quarto scripturae literalis (§. 50), hoc est, de scriptura occidentali *Romana* s. *Latina*, (§. 50. Ord.

Ord. IV.) (a) deque ejus seriebus, partitionibus, generibus ac speciebus accuratius nunc dicendum est. Sed praemittenda sunt pauca tum de scripturae latinae generibus, quae in tribus regnis deinceps dominatae sunt, tum de epochis literarum Latinarum longiorum. Ac *dominantium* quidem *scripturarum Latinarum* mutationes ex hac tabula cognosci possunt (*Nouv. Tr. de. Dipl.* T. II. p. 494. sq.):

I. In *regno artificiali*

1. dominata est scriptura *majuscula* usque ad *medium seculum XIV.*
2. rariores tum fuerunt scripturae *minuta* et *cur-siva*.

II. In *regno librario.*

1. *ante seculum VIII.*

- a. dominata est scriptura partim *minuta* pura:
- b. partim *uncialis* mixta modo ex *minuta* modo ex *cur-siva*.

2. *Seculo VIII.* insolentius dominari coepit scriptura *minuta*, adeo ut scripturae majusculae ac *cur-sivae* admixtionem admodum aegre ferret.

3. *Seculo IX.* dominium scripturae *minutae* in tyrannidem quasi mutatum est. Quare scriptura *cur-siva* prorsus aufugit; nec prius, quam *seculo XIII.* rediit, novo habitu, gothico nempe seu potius scholastico induta.

4. *Se-*

(a) Artis diplomaticae candidatis potissimum et fere unice incumbendum est studio scripturae Latinorum, eo quod omnium poene Europae scripturarum mater sit. M. E.

4. *Seculo X.* scriptura etiam *majuscula*, tyrannidem minutae velut detestata, ex libris exulavit: ita, ut a *sec. X.* usque ad finem *seculi XIII.* plurimi libri literis pure minutis scripti sint.

III. In regno diplomatico

1. *Seculis V. et VI.* acta *Italiae*, hoc est, antiquissima, quae nobis supersunt diplomata chartacea, literis *curstivis* exarata sunt. Vid. *Nouv. Tr. de Dipl.* Tab. 63. sq.
2. *Ante seculum VIII.* in diplomatibus *Anglicis*, quae nobis ex hoc tempore restant, scriptura *majuscula*, partim *pura*, partim *mixta*, ex literis majusculis et minutis, dominata est. Scriptura *minuta*, pura nempe, prorsus non in usu erat.
3. Inde a *seculo VIII.*, et in *Anglia* quidem A. 730, in *Gallia* vero atque in *Germania* regnante *Pipino*, scriptura *minuta* in diplomatibus dominari coepit; ac primo in diplomatibus *ecclesiasticis*, praesertim *seculo IX.*, deinde in *Imperatorum* etiam diplomatibus, quamquam sensim ac sine sensu, ac paullo post in chartis quoque *privatorum* prae *majuscula* adhibita est.
4. *Seculis IX. et X.* scriptura *minuta*, praesertim in *Germaniae* diplomatibus, sola regnavit: nisi quod una alteraque litera *curstiva* literis minutis admixta cernatur,

5. *Seculo XII.* partim scriptura *minuta mixta cum cursiva*, partim scriptura *cursiva mixta cum minuta* dominata est.

6. *Seculo XIII.* scriptura *cursiva*, eaque *scholastica* s. *neogothica*, in minutam adeo faevit, ut nulum diploma hujus temporis occurrat, quod literis minutis scriptum sit, praeter paucissima, ea nempe, quae ritu velut solemniore expedienda erant.

7. *Circa medium seculum XIV.* praeter scripturam *cursivam* hujus aevi, subtilius quoddam scripturae genus ortum est, quod sensim sensimque ad *Italicæ* scripturae elegantiam, qua nunc quoque typographi utuntur, ascendit.

§. 52.

De *epochis literarum latinarum longiorum*, quas in vernacula *die Frackturschrift* appellare solemus haec tenenda sunt: (cf. praeter specimina scripturar. ap. MABILL, SCHANNAT. *Chron. Gottwic.*, *Novv. Tr. de Dipi.* T. II. p. 496. et T. III. p. 678. sq.)

1. In diplomatibus vetustissimis, ac potissimum inde a *seculo VI.* literae longiores in subscriptionibus solum dominatae sunt.

2. Sub *Merovingicis regibus* plerumque 1) nomen ac titulus Regum, ideoque non totus versus primus diplomatum, et 2) subscriptiones literis longioribus sunt exaratae,

3. Sub

3. Sub *Carolidis*, itemque sub *Germanicis* etiam Regibus atque Imperatoribus 1) plerumque integer versus primus, inderdum secundus etiam, et 2) subscriptiones, non nunquam data etiam, itemque nomina propria literis longioribus scripta deprehenduntur.

4. *Seculo XII.* idem fere mos in *Germania* continuatus est, usque ad seculum XIV. nisi quod inde a medio *seculo XII.* subscriptiones mox literis longioribus, mox minutis exaratae fuerint. Occurrerunt mihi adeo in *TREUERI Munchhaus. Geschlechtshist.* et alias, chartae Nobilium, quae usque ad medium *seculum XIII.* formulam invocationis divinae literis longioribus expresserunt. Est etiam in manibus meis bulla autographa Bonifacii IX. Pontificis Romani, A. 1400. data, cujus totus versus primus literis longioribus exaratus est.

Contra ea in *Franco-Gallia* *seculo XII.* non interger versus primus diplomatum, sed formula tantum invocationis divinae literis longioribus scripta est: eodemque seculo exeunte literae longiores in diplomatibus *Franco-Gallicis* prorsus evanuerunt; siquidem ex hoc tempore totus diplomatum contextus a capite usque ad calces literis vel minutis, vel cursivis ordinariis exaratus fuit.

§. 53.

Scripturae Romanae series, singularumque serierum partitiones hae sunt:

Series

Series I. Scriptura Romana vetus.

- 1) Orta est ex Etrusca et Pelasgica, ut haec ex Phoenicia.
- 2) Dominata est in toto imperio Romano, cujus singulae terrae ac provinciae arctissimo vinculo tam inter se, quam cum urbe primaria continebantur.
- 3) Duravit usque ad migrationes gentium sec. V. et VI.

*Partitio I. scriptura Romano-Italica.**Partitio II. scriptura Romano-Provincialis.**Series II. scriptura Romano-Barbara f. Teutonica.*

- 1) Orta est ex Romana veteri, quae sensim ad gustum nationum barbararum singularum immutabatur.
- 2) Dominata est in disceptis et occupatis a populis Germaniae provinciis Romani imperii, ut in Italia, Hispania, Britannia, et in ipsa etiam Germania.
- 3) Duravit a seculo V. vel VI. usque ad seculum XII. et XIII. quid? quod ex parte usque ad instauratas seculo XV. literas.

Partitio I. scriptura Franco-Gallica f. Merovingica.

- 2) Orta est ex Romana veteri f. ex Romano-Gallica.
- 2) Dominata est in Gallia et Germania.
- 3) Duravit a sec. V. vel VI. usque ad tempora Pipini circ. A. 752.

Partitio II. scriptura Anglo-Saxonica.

- 2) Orta est ex veteri Romana f. ex Romano-Britannica.

2) Do-

- 2) Dominata est in Anglia; usurpata tamen etiam in Gallia, Germania, cet.
- 3) Duravit a sec. V. vel VI. usque ad A. 900; tolerata tamen in Anglia usque ad tempora Wilhelmi Conquestoris circ. A. 1066.

Partitio III. scriptura *Wisigothica*.

- 1) Orta est ex Romana veteri f. ex Romano-Hispanica.
- 2) Dominata est in Gallia meridionali et in Hispania.
- 3) Duravit a sec. V. vel VI. usque ad A. 1091; tolerata tamen in Hispania usque ad sec. XIV, ac fortasse etiam XV.

Partitio IV. scriptura *Langobardica*.

- 1) Orta est ex Romana veteri f. ex Romano-Italica.
- 2) Dominata est in Italia; usurpata tamen etiam in aliis terris.
- 3) Duravit a confinio seculi VI. et VII. usque ad finem seculi XIII.

Partitio V. scriptura *Carolingica*.

- 1) Orta est ex Romana veteri, ad cuius elegantiam Pipinus, Carolus M. et Ludovicus Pius eam emendari iusserant.
- 2) Dominata est non tantum in Gallia, verum etiam in reliquis terris Carolidarum, in Germania praesertim, immo in aliis etiam Europae partibus.
- 3) Duravit
  - a) in Gallia ab A. circ. 752. usque ad an. 987.
  - b) in Germania et Italia ab eodem circiter tempore usque ad sec. XIII; in Italia tamen Longobardica cum ea simul floruit.

c) in Anglia ab A. 900. usque ad A. 1066. una cum Anglo-Saxonica.

Partitio VI. scriptura *Capetingica*.

1) Orta est ex Romana veteri s. Carolingica elegantiori, ad cuius formam, quae sub ultimis Galliae Carolidis fere perijt, Hugo Capetus eam emendandam curavit.

2) Dominata est in Gallia: introducta deinde etiam in Angliam et Hispaniam.

3) Duravit

a) in Gallia ab A. circ. 987. usque ad finem sec. XIII.

b) in Anglia ab A. 1066. ita, ut scriptura Anglo-Saxonica jussu Wilhelmi Conquestoris prorsus excluderetur.

c) in Hispania ab A. 1091. usque ad finem sec. XIII; retenta tamen simul Wisi-Gothica.

Series III. Scriptura Romana corruptissima s. Neogothica, vel potius Scholastica, item monachalis nominata.

1) Orta est ex scriptura Romano-Barbara s. Teutonica, multifariam ad subtilissimi vel insipidi potius seculi gustum corrupta.

2) Dominata est in tota fere Europa

3) Duravit a seculo XII, magis vero a sec. XIII. usque ad sec. XV, et XVI, nisi quod

a) Germani, in vernacula scribentes, vel typis imprimentes

b) Pontifices Romani, in bullis,

c) Franco-Galli, in peculiari quodam scripturae genere, quod *Ecriture ronde et financière* appellant.

d) Finni et Letti,

(e in-

e) interdum etiam Sueci et Dani, item Belgae et Britanni in titulis librorum, difformi hac scriptura nunc quoque delectentur.

Partitio I. Scriptura *Neogothica Germaniae*.

Partitio II. - - - *Italiae*.

Partitio III. - - - *Britanniae*.

Partitio IV. - - - *Galliae*.

Partitio V. - - - *Hispaniae, cet.*

Series IV. Scriptura Romana renovata.

1) Orta est ex veteri Romana, ad cuius elegantiam artium optimarum instauratores eam castigarunt.

2) Dominatur in omnibus Europae terris, ubi latinis literis scribitur.

3) Durat inde a sec. XV. vel XVI.

Partitio I. Scriptura *Germaniae*.

Partitio II. - *Italiae*.

Partitio III. - *Britanniae*.

Partitio IV. - *Galliae*.

Partitio V. - *Hispaniae, cet.*

§. 54.

Peculiaria cujusque generis et speciei scripturarum Latinarum nomina aequae necessaria sunt arti diplomaticae, ac historiae naturali: hancque inter et illam id solum discriminis intercedit, quod partitionum diplomaticarum nomina verbis paucioribus, magis perspicuis, reique adaequatis, quam in historia naturali, exprimi possunt. caret ars diplomatica nominibus vulgaribus, quibus praeter nomina technica five artis historia naturalis utitur; liberior est rerum diplomaticarum potestas; non deterret copia; fingere nomina, colligere species ac genera, perfacilis labor est; totius ra-

tio celerius habetur; minores sunt artis diplomaticae, quam historiae naturalis lacunae cet. In fingendis quoque nominibus architectorum historiae naturalis methodum prae oculis habui: quippe virorum de arte diplomatica quomodocunque bene meritorum nominibus usus sum, quin illis turpiter adulari, aut alios, quorum nomina desiderantur, quod nihil utile procrearint, arguere voluerim. Majorem nominum copiam artis diplomaticae elementa mea exhibent, ubi descriptio in classes multo diffusior est, quam hoc in opere, ubi regulam secutus sum: Quod fieri potest per pauca, non debet fieri per plura. Attamen classium descriptioni, quae regni artificialis scripturas (§. 55.) continet, ipse minus adquiesco, quam illi, quae ceterorum regnorum scripturas comprehendit; propterea, quod diffusior videatur, quam ut uno quasi intuitu perlustrari possit. At enim descriptione ista saepius frustra praetentata, quod alia ratione fieri non possit, animadverti, quia notae scripturarum regni hujus, scilicet artificialis, characteristicae non ut regnorum ceterorum, ex uno fonte derivari possunt. (a) In regno librario (§. 56.) descriptio in classes ex divisione scripturarum in capitalem, uncialem, minutam, et cursivam sponte promanat; et quum eorum unaquaeque, ut natura fert, sex genera complectatur, universim viginti quatuor genera numerantur, quorum quodlibet alicujus scriptoris classici Latini

---

(a) *Artificialis regni* genera et species eorum virorum nominibus insigniemus, qui vel inscriptionum, nummorum, gemmarum, sigillorum cet. collationes publicarunt, vel aliis etiam scriptis, isagogicis praesertim, harum rerum intelligentiam expeditiorem reddiderunt. Auctor in Element. art. diplom. §. 77.

Latini nomen habet. Eapropter partitionem omnium totius orbis manuscriptorum brevi admodum temporis spatio perlustrare licet. Aequè perspicua et facilis est descriptio classium in regno diplomatico (§. 57.): oritur enim ex diversis abbreviationum signis, quae se oculis nostris ultro offerunt. Quodlibet genus nomen habet a viro in re diplomatica praecipue celebri: ut adeo hac ipsa classium descriptione historia artis diplomaticae literaria fundamento niti videatur.

§. 55.

Genera Regni artificialis.

(Series I. et II. Scriptura *Romana vetus* et *Romano-Barbara* s. *Teutonica*.)

- I. *Gruterium*: Scriptura capitalis pura, apicibus basibusque non resectis.
- II. *Nassarium*: Scriptura capitalis pura, ordinaria, apicibus basibusque ex ipso literarum corpore nascentibus.
- III. *Gorium*: scriptura capitalis pura, apicibus basibusque curve resectis.
- IV. *Spanhemium*: scriptura capitalis pura, apicibus basibusque angulosis.
- V. *Winkelmannium*: scriptura capitalis pura, elegans, apicibus basibusque regulariter resectis.
- VI. *Kircherium*: scriptura capitalis pura, eaque rustica.
- VII. *Saxium*: scriptura capitalis pura, inclinata.
- VIII. *Patinium*: scriptura capitalis pura, ductibus superfluis ac prominentibus onusta.
- IX. *Iobertinum*: scriptura capitulis pura, curvatis ductibus insignis.
- X. *Pütterium*: scriptura capitalis pura, literis coarctatis conspicua.

- XI. *Warburtonium*: Scriptura capitalis, mixta literis uncialibus.
- XII. *Vaillantium*: scriptura capitalis, mixta literis minutis.
- XIII. *Koelerium*: scriptura capitalis, mixta literis curvis.
- XIV. *Heyneum*: scriptura capitalis, mixta literis graecis et latinis.
- XV. *Buonarrotinum*: scriptura capitalis, mixta et coarctata simul.
- XVI. *Hirschium*: scriptura capitalis, irregulari literarum situ conspicua.
- XVII. *Gesnerium*: scriptura capitalis inaequalis, h. e. literis altioribus et humilioribus mixta.
- XVIII. *Ficoronium*: scriptura capitalis, literarum figura inusitata insignis.
- XIX. *Frölichium*: scriptura capitalis, inusitato scribendi modo (v. gr. a dextra sinistrorsum) conspicua.

(Series III: Scriptura *Romana corruptissima* s. *Neogothica*.)

- XX. *Bergerium*: Scriptura *Neogothica capitalis*, eaque incipiens.
- XXI. *Thulemarium*: Scriptura *Neogothica capitalis*, eaque crescens.
- XXII. *Heineccium*: scriptura capitalis semi - gothica,
- XXIII. *Leyserium*: scriptura *Neogothica capitalis*, dominans.
- XXIV. *Hueberium*: scriptura *Neogothica capitalis*, pura s. *mere - gothica*.

XXV. *Mannium*: scriptura Neogothica capitalis rustica.

XXVI. *Casleum*: scriptura Neogothica capitalis irregularis, s. magis barbara et rustica.

XXVII. *Iacksonium*: scriptura Neogothica capitalis, mixta literis majusculis et minusculis.

XXVIII. *Caylusium*: Scriptura *minuscule* Romana pura, coetanea scripturae minusculae Neogothicae.

XXIX. *Ihreum*: scriptura minuscule Romana, mixta literis majusculis et cursivis.

XXX. *Knittelium*: scriptura minuscule, mixta cum Neogothica.

XXXI. *Murrayum*: scriptura minuscule femigothica.

XXXII. *Büttnerium*: scriptura minuscule mere - neogothica.

§. 56.

Genera Regni librarii:

(Series I, II, et III: Scriptura *Romana vetus*, *Romano-Barbara* s. *Teutonica*, et *Romana corruptissima* s. *Neogothica*,)

I. *Ennium*: Scriptura capitalis pura.

II. *Plautinum*: scriptura capitalis mixta literis uncialibus.

III. *Terentium*: scriptura capitalis mixta literis minutis.

IV. *Catonium*: scriptura capitalis mixta literis cursivis.

V. *Vitruvium*: scriptura capitalis mixta pluribus literarum generibus.

VI. *Caesareum*: scriptura capitalis mixta literis coarctatis.

- VII. *Ciceronium*: Scriptura *uncialis* pura.
VIII. *Sallustium*: scriptura *uncialis* mixta literis capitalibus.
IX. *Cornelium*: scriptura *uncialis* mixta literis minutis.
X. *Varronium*: scriptura *uncialis* literis cursivis.
XI. *Virgilium*: scriptura *uncialis* mixta pluribus literarum generibus.
XII. *Horatium*: scriptura *uncialis* mixta literis coarctatis.
-

- XIII. *Celsium*: Scriptura *minuta* pura.
XIV. *Ovidium*: scriptura *minuta* mixta literis capitalibus.
XV. *Livium*: scriptura *minuta* mixta literis uncialibus.
XVI. *Plinium*: scriptura *minuta* mixta literis cursivis.
XVII. *Tacitum*: scriptura *minuta* mixta pluribus literarum generibus.
XVIII. *Quintilianum*: scriptura *minuta* mixta literis coarctatis.
-

- XIX. *Suetonium*: Scriptura *cursiva* pura.
XX. *Gellium*: scriptura *cursiva* mixta literis capitalibus.
XXI. *Antoninum*: scriptura *cursiva* mixta literis uncialibus.
XXII. *Iulianum*: scriptura *cursiva* mixta literis minutis.
XXIII. *Lactantium*: scriptura *cursiva* mixta pluribus literarum generibus.
XXIV. *Papinianum*: scriptura *cursiva* mixta literis coarctatis.

§. 57.

Genera Regni diplomatici:

(Series I, II, et III: Scriptura *Romana vetus*, *Romano-Barbara* s. *Teutonica*, et *Romana corruptissima* s. *Neogothica*.)

I. *Papebrochium*: Linea horizontali recta abbreviatum.

II. *Mabillonium*: Linea horizontali curva abbreviatum.

III. *Hertium*: Litera *c* longiori abbreviatum.

IV. *Maffeium*: Nota numerali 2. abbreviatum.

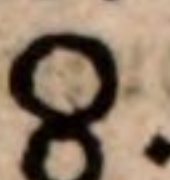
V. *Besselium*: Nota numerali 3. abbreviatum.

VI. *Eckhardium*: Nota numerali 4. abbreviatum.

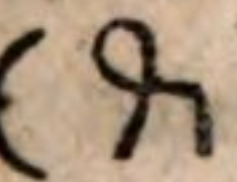
VII. *Heumannium*: Nota numerali 5. abbreviatum.

VIII. *Ioachimium*: Nota numerali 7. abbreviatum.

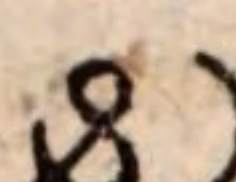
IX. *Tustinium*: Nota numerali 8. ordinaria abbreviatum.

X. *Georgischium*: Nota numerali 8. inversa abbreviatum .

XI. *Cangium*: Nota numerali 8. cubante abbreviatum (.

XII. *Wachterium*: Nota numerali 8. inversa et angulosa () abbreviatum,

XIII. *Baringium*: Abbreviatura et (&) signatum.

XIV. *Waltherium*: Abbreviatura et conversa () signatum.

XV. *Baudissium*: Duplici s. cursivo (ff) abbreviatum.

XVI. *Gudenium*: Ductu quodam arbitrario abbreviatum.

XVII. *Erathinum*: Pluribus signis dominantibus abbreviatum.

§. 58.

Ut singularum ferierum earumque partitionum genera invicem distingui possint, addenda dumtaxat sunt *populorum*, de quorum scripturis quaeritur, nomina: quae quidem nomina haec sunt: I) ex serie I: *Romanum*; II) ex serie II: 1) *Merovingicum*, 2) *Anglo-Saxonicum*, 3) *Wisigothicum*, 4) *Langobardicum*, 5) *Carolingicum*, 6) *Capetingicum*; III) ex serie III: 1) *Germanicum*, 2) *Italicum*, 3) *Britannicum*, 4) *Gallicum*, 5) *Hispanicum*, 6) *Danicum*, 7) *Suecicum*, cet. Exempli loco primum Regni artificialis gens, quod supra (§. 55.) *Gruterium* appellatum est, ponemus. Est itaque, ut singulae series earumque partitiones distinguantur, dicendum: 1) *Gruterium Romanum*, 2) *Gruterium Merovingicum*, 3) *Gruterium Anglo-Saxonicum*, 4) *Gruterium Wisigothicum*, cet. Haec nomina facile etiam ad nominandas singulorum generum *species* possunt adhiberi; cujus generis haec exempla sunt: *Gruteria Romana secunda*; *Gruteria Romana tertia*; cet. 2) *Gruteria Merovingica prima*; *Gruteria Merovingica secunda*, cet. 3) *Gruteria Anglo-Saxonica prima*; *Gruteria Anglo-Saxonica secunda*, cet. et sic in reliquis.

SECTIO SECUNDA.
SEMIOTICA.

CAP. I.
CHRISMOLOGIA.

§. 59.

Chrismologia de variis signis, quibus *Chrismon* exprimitur, agit. Est vero *Chrismon* s. *Chrismus*, si ejus originem spectes, nihil aliud, quam signum pietatis Christianae, ac sigillatim etiam invocationis divinae, vel etiam jurisjurandi taciti, quo quis se ad servanda, quae promittebat, obligavit.

§. 60.

Chrismi figura pro temporis diversitate, immo eodem etiam tempore varia fuit. *Ordinariae* *Chrismorum* formae ad *tres classes* revocari possunt. I) Sub *Merovingicis* Regibus et sub *Carolidis* prioribus, hoc est a V. seculo usque ad IX. *Chrisma* his praecipue siglis *I. C. n.* expressa sunt, vel etiam siglis *I. C.* II) Sub *Carolidis* posterioribus in siglis modo dictis litera *C* majuscula dominari coepit. III) Sub *Ottone III.* et *Henrico II.*, hoc est, in confinio seculorum X. et XI, solum *C* restitit.

§. 61.

Praeter hanc consuetam *Chrismorum* formam, *cruces* etiam varii generis, itemque *Monogramma Christi* s. *La-*

I. *Labarum*, vel simpliciter positum (✠✠P), vel adjunctis etiam literis graecis A et Ω, eodem sensu adhibita sunt.

§. 62.

Duraverunt Chisma inde a primis Regibus *Mero-vingicis* usque ad *Ottonem IV.* Imperatorem, hoc est, a *seculo V.* usque ad *seculum XIII.* Etsi enim haud ignoro, adhuc *seculo XIV.* Chisma, in codicibus praesertim MSS. occurrere, tamen Chisma haec posteriorum temporum a chismorum, quae descripsimus, forma prorsus discrepant. In *Franco-Gallia* chismorum usus *Ludovici VI. Crassi* tempore, hoc est, ineunte *seculo XII.* negligi coeptus est.

§. 63.

Chismon non tantum in *fronte* diplomatum, sed etiam interdum ante formulam recognitionis *Cancellariorum*, deinde in ipsis quoque *recognitionis signis*, et ante nomina *testium*, quid? quod, licet rarissime, ante datum expressum deprehenditur: quamquam *Cancellarii Germaniae* circa tempora *Ludovici Germanici*, *Franco-Galliae* autem *Cancellarii* post *Ludovici Balbi* regnum, a Chismo se abstinuerunt.

§. 64.

Est chismi usus tam in codicibus manu exaratis, quam in diplomatibus: nec solà Imperatorum ac Regum, verum etiam Pontificum Romanorum, Principum, Episcoporum, cet. diplomata hoc signum habent.

§. 65.

§. 65.

De Chrismi (ordinarii scil. §. 60.) *significatione* tres potissimum sententiae huc usque a viris doctis in medium prolatae sunt, quarum una IOH. GEORGIO ab ECKHARD debetur, reliquae vero duae BARINGIUM auctorem habent. Ac BARINGIUS quidem, qui ex Chrismi siglis ad solam literam C attendebat, sub hac litera C initio vocem *caput* s. *capitulum*, postea vero nomen *Christi* latere credidit; sed falsus in utroque est. Contra ECKHARDUS, idque rectissime, statuit, chrismon primitus tribus his potissimum siglis *I. C. n.*, seu *I. D. n.*, hoc est, *In Christi* s. *Dei* (Domini) *nomine* item pluribus aliis, ut: *I. n.*, *I. X.*, In nomine Iesu Christi; *I. n. C. D. n.*, In nomine Christi Dei (s. Domini) nostri; *I. n. C. S.*, In nomine Christi Salvatoris; *I. n. P. F. S.*, In nomine Patris, Filii et Spiritus sancti; *I. n. D. S. n. X.*, In nomine Dei (s. Domini) Salvatoris nostri Christi; *I. n. D. I. C, A. Ω*, In nomine Domini Iesu Christi A et Ω; *I. n. S. I. T.*, In nomine sanctae individuae Trinitatis, cet. plerumque denotatum fuisse: cuius autem figura progressu temporis ita esset immutata, ut sola tantum sigla C inde relinqueretur. Singularis figurae chrismon diplomati Ottonis III. Imperatoris, A. 997. dato, et in Chronico Gottwicensi in tabula aenea post pag. 208. exhibito, praemissum est; quod ego quidem interpretor per *Iesus Christus Deus est*, ita tamen, ut duo posteriora vocabula ter repeti debeant; vel etiam per *Iesus Christus, qui est Deus*. Denique hoc loco monendum est, Carolidarum temporibus vocabulum *Amen*, notis Tironis exaratum, Chrismis adjunctum esse.

Conf. ad totum hoc caput *Nouv. Tr. de Dipl.* T. IV. p. 597, 611, item T. III, p. 628. et 682.

CAP. II.

SEMIOTICA NOTARIALIS.

§. 66.

Semiotica notarialis in duplici argumento explicando versari debet, quorum unum est de signis *Notariorum veterum* s. *Cancellariorum*, quae *recognitionis signa* dicere liceat, alterum de *Notariorum recentiorum* signis, quae *Notariats-Signete* five *Notariats-Zeichen* vulgo appellantur. Sub imperio Romano *Notarii* collegium certum fecerant, cujus caput *Primicerius* s. *Protonotarius* erat. Nec minus postea *Franco-Galli*, qui sine dubio in hac etiam re instituta Romanorum sequebantur, notariorum opera in causis publicis privatisque usi sunt. Notariorum collegio praefuit tunc *Archicapellanus* s. *Archicancellarius*. Atque ex hoc notariorum collegio *Referendarii*, *Apocrisarii* et *Cancellarii* fuebantur, quorum illi secretioribus Regum atque Imperatorum ministeriis, isti causis potissimum ecclesiasticis, et hi denique negotiis civilibus potissimum adhibiti fuisse videntur: quamquam satis multa diplomata testantur, eos omnes etiam generali *notariorum* nomine fuisse appellatos.

§. 67.

Recentiorum notariorum ratio et instituta inde a *seculo XIII*, vel etiam *XII*, repetenda videntur: sollemnitates certe ac ritus, quibus nostra aetate notarii creari solent, maximam partem jam *Friderico II.* imperante obtinuerunt, ut patet ex *PETRI de VINEIS* Epist.

CAP. II. SEMIOTICA NOTARIALIS. 61

Epist. VI. 32; quamquam negari non potest, sequent tempore, inprimis *sub Maximiliano I. Imperatore*, qui constitutione sua, A. 1512. facta (*Notariats-Ordnung*) notariorum res ad certam formulam redegit, nonnulla antiquis ritibus adjuncta esse. In *Anglia* nullum *Tabel-lionum* f. Notariorum usum fuisse, MATTHAEUS PARI-SIUS in vita Henrici III. Regis (ab A. 1216 — 1272.) testatur. Latius patentem auctoritatem olim, quam hodie *Notarii Apostolici* et *imperiales* habuerunt; id quod cum diplomata, ab ipsis expedita, tum haec verba *Speculatoris* (de fide Instrumentor. §. Restat, n. 23.) testantur: „Notarius vel Tabellio ab Imperatore, vel Papa, vel ab eo, cui hoc speciali privilegio indul-tum erat, ordinatus, potest *ubique, etiam in Francia, vel Anglia, seu Hispania, non solum in terris eis specia-liter subjectis*, suo officio uti, et instrumenta conficere, cet.“ Haec consuetudo in *Franco - Gallia* singulari Caroli VIII. Regis edicto A. 1490. abrogata est.

§. 68.

Quod primum ad *recognitionis signa* (§. 66.) atti-net, in eorum figura tria potissimum occurrunt, quae distingui a se invicem possunt: *circumductus*, *area* et *appendix*.

I. Ac *circumductus* quidem, hoc est, peripheria f. ambitus figurae (*der Umriß* seu *Umzug*), vel *litera-lis* est, vel *linearis*. Ille formatus est ex litera *f* lon-giori, vel sola, vel cum litera *t* longiori conjuncta, ideoque vel *simplex* est, vel *compositus*; hic vero ex lineis variis, tam rectis, quam curvis, quae campana-rum, vel castellorum, vel turrium, vel cincinnorum, cet.

cet. similitudinem efficiunt, constat. Ex his simul intelligitur, ipsa *recognitionis signa*, ratione circumductus, multifariam dividi posse. Sunt nempe

- 1) vel *literalia*, tam *simplicia*, quam *composita*.
- 2) vel *linearia*
  - a) *campanaeformia*, in vernacula *Glockenförmige*,
  - b) *Castellaria*, in vernacula *Castellförmige*.
  - c) *Turrita*, in vernacula *Thurmförmige*.
  - d) *Cincinnata*, in vernacula *Lockenförmige* f. *Ge-kräufelte*: cet.

§. 69.

II. *Area* signorum recognitionis, hoc est, spatium interius, quod circumductus ipse ambit f. includit (*das Feld*), est

- 1) vel *distincta*, id est, in plures *cellulas* (in vernacula *Quartiere* f. *Feldlein*) duas, tres, quatuor, cet. *divisa*; vel *indistincta* f. *simplex*.
- 2) vel *vacua*,
vel *repleta*. et quidem
  - a) ductibus *arbitrariis*, literam *f* saepius repetitam praecipue referentibus.
  - b) *Notis*, plerumque *tironianis*, interdum *arbitrariis*.
  - c) *Literis* nonnullis, praesertim ex voce *subscripsi* vel *subscripsit* depromptis.
  - d) *Vocibus disertis*, e. gr. *subscripsit*, item *franco praeposit* (us) *ambasciavit*, *frotharius ambasciavit*. cet.

§. 70.

III. Denique pars, ex qua figura signorum recognitionis constat, *appendix* supra (§. 68.) dicta est. Intelliguntur autem appendice hac (*Nebenzug*) varii ductus, qui circumductui et lateribus figurae, dextris praefertim, et interdum etiam culmini adjuncti fuerunt. Varie scilicet appendix formata est in diplomatibus. Nam

1) in *signis literalibus*, simplicibus praefertim, appendix lineis interdum obliquis vel curvatis, plerumque autem transversis, ac prominentibus, in plura *tabulata* (in vernacula *Stockwerke*) divisa est: ita quidem, ut notae tironianae pariter atque arbitrariae partim lineis innexae, partim tabulatis insertae deprehendantur.

2) In *signis linearibus*, et quidem

a) in *signis campanaeformibus* appendix

α) plerumque ex superiori cellula areae ipsius prorumpit, et ab initio quidem arcui tantum innexi sunt ductus quidam prominentes, et ad modum literae *f* formati; mox vero ex dextra simul parte cellulae superioris profillire coeperunt lineae obliquae, quae ductus modo dicto vel cancellatim fecabant, vel iis adjungebantur tantum. Sed sunt etiam signa campanaeformia, quorum cellula superior lineola quadam perpendiculari in duas partes divisa est; unde, tamquam tot ramusculi, multae lineae obliquae utrimque, hic detrorsum, illic finistorsum prominent.

β) In-

- β) Interdum, sed rarissime, appendix in crispatis tamen ductibus, qui circumductui campanae innexi sunt, consistit.
- γ) Sunt denique signa campanaeformia, quamquam paucissima, quae appendice prorsus carent, nisi ductum unum alterumque, ex dextro potissimum latere campanae inferne prorumpentem, huc referre velis.
- b) In signis *castellariis* quibusdam appendix ex literis nonnullis, ad modum monogrammatidis conjunctis, vel potius, ut mihi quidem saltem verisimile videtur, ex notis tironianis constat, quae dextro castello lineola quadam deorsum curvata, tamquam funiculo quodam, annexae sunt. Praecipuam partem recognitionis hac appendice designari, res ipsa loquitur. In aliis vero signis *castellariis* varii ductus arbitrarii appendicis loco positi inveniuntur.
- c) In signis *turritis* appendix interdum in crucicula quadam, culmini turris imposita, interdum vero in alio quodam signo, e. gr. circello, consistit. Sunt denique signa *turrita*, quae appendice prorsus carent.
- d) Signorum *cincinnati* unum dumtaxat exemplum mihi occurrit: cujus quidem appendix lateri dextro contorta est, ex quibus tota figura constat, nisi quod cincinnati appendicis transversim formati sint.

§. 71.

LUD. CHRISTI. LICHTENBERGIUS, V. C. ex autographis varia signa mecum communicavit, quae delineata

ata invenies in *der allgem. histor. Bibliothek* P. XIII. p. 7-12. Si haec signa non Regum ipsorum vel Imperarum, sed, quod valde suspicor, *Cancellariorum* signa sunt, existet inde *novum genus literalium signorum recognitionis*. quae *coarctata* sive *monogrammatica* dici poterunt. Dominantur in iis literae C. R. vel ordinarie coarctatae, vel ita, ut C conversum appareat (C). Atque haec signa monogrammatica in diplomatibus singulorum Regum atque Imperatorum, ex *Familia Franconica* ortorum (a Conrado II. usque ad Henricum V.) occurrunt. Sed recte de illis judicari non potest, priusquam plura exempla ex archivis publicata fuerint.

§. 72.

De *duratione* signorum recognitionis haec tenenda sunt:

I) In genere *duae* illorum *epochae* constituendae mihi videntur, quarum

1) *prior* ab antiquissimis *Merovaeorum* temporibus usque ad *Ottonem II.* Imperatorem sive usque ad finem fere seculi X. excurrit. Atque toto hoc tempore usus recognitionis constans ac perpetuus fuit, nisi quod in *Gallicia* jam sub *posterioribus Carolidis*, qui tamen *Ottonis II.* fere aequales fuerunt, signa haec rariora fieri inciperent.

2) *Posterior* inde ab *Ottone II.* Imp. ad *Henricum V.* Imp. qui A. 1125. obiit, computanda videtur: quo temporis spatio signa recognitionis in diplomatibus mox posita sunt, mox omissa.

II) In specie

- 1) *signa literalia* antiquissima omnium sunt, et unica sub *Merovaeadibus* et *prioribus Carolidis*.

In Germania post Ludovicum Germanicum cessarunt; in Gallia autem adhuc sub finem seculi IX. occurrunt, ita quidem ut litera *f* longior, hoc est, circumductus literalis, totum paene signum constitueret: sigillum enim areae locum occupabat, apex vero literae *f* arcuatus sigillum ambire solebat. Observavi tamen adhuc A. 988. in diplomate quodam Hugonis Capeti, Regis Galliae, signum recognitionis literale, et compositum adeo, cujus area tota reliquis literis vocis *subscript* est repleta (vid. in *Nouv. Tr. de Dipl. Tab. 68.*)

- 2) *Signa linearia* in locum literalium, in Germania certe, inde a *Ludovico III. Saxone*, Ludovici Germanici filio, successerunt. Ac in his quidem signis *campanaeformia* sola fere regnarunt. In diplomatibus Ottonis I. Imp. *castellaria* etiam, et *turrita*, quamquam rarissime occurrunt. Ac signum turritum quoque in autographo quodam Henrici III. Rom. Regis, A. 1046. dato, quod in manibus meis est, animadverti. *Cincinnati*, ut jam dixi, non nisi unicum, idque in diplomate Philippi I. Galliae Regis, A. 1068. dato (in *Mabillonii Tab. 40.*) cernere mihi licuit.

§. 73.

Locus signorum recognitionis, isque ordinarius

1) in signis *literalibus* et *campanaeformibus* fuit inter formulam recognitionis et sigillum, quamdiu nempe formula recognitionis et signum recognitionis ope voculae *Et*, tamquam vinculo quodam mutuo, conjuncta fuissent; id quod usque ad Ottonem I. Imp. perpetuo observatum fuit; sed in hujus Imperatoris diplomatibus vocula *Et* mox posita cernitur, mox omissa. Idem de diplomatibus Ottonis II. dicendum est. Atque eo tempore, quo signa recognitionis inter formulas recognitionis et sigilla collocata fuisse dixi, appendices signorum recognitionis saepe ita prolongatae sunt, ut ultra sigillum ipsum extenderentur, vel sigillum ambirent, quid? quod sunt quoque signa recognitionis, quorum appendices ipsi cerae sigillorum inscriptae fuerunt. Illa vero signa campanaeformia, quibus vocula *Et* non adjuncta est, indiscriminatim nunc ante, nunc post sigillum, posita fuerunt. Sunt denique etiam signa campanaeformia, quae formulam recognitionis quasi scindunt.

2. Signa *castellaria* et *turrita* ordinarie ante sigilla collocata sunt,

3. Signa *cincinnata*. Hujus generis unum dumtaxat, ut supra dixeram, mihi occurrit, quod quidem infra verba duo postrema formulae recognitionis et notavit positum, ac sigillo quidem praemissum est.

§. 74.

Initio et antiquis praesertim temporibus, signa recognitionis omnibus hominibus, qui diplomata vel ipsi scribenda curarunt, vel data ab aliis testimonio suo confirmarunt, in *usu* fuerant. Quum itaque olim quilibet, five auctor fuerit diplomatis, five testis, manus propriae vestigia quaedam diplomati inesse voluerit; dilucide patet, signa haec non a solis notariis f. cancellariis antiquitus fuisse adhibita. Sed sub *ultimis Merovaeadibus*, magis vero sub *Carolidis* signa recognitionis notariis f. cancellariis propria fieri coeperunt. Neque vero ii tantum notarii, qui Regum atque Imperatorum diplomata scripserant, sed illi etiam, qui e. gr. personarum illustrium, abbatum, etc. chartas confecerant, ejusmodi signa recognitionis adhibuerunt.

§. 75.

Quod denique ad *significationem* signorum recognitionis attinet, res inde ab origine sua repetenda esse videtur.

I) Reges *Merovingici* plerumque manu propria diplomatibus nomina sua subscripserunt. Idem quoque fecerunt alii diplomatum auctores, ut Pontifices Romani, (a) feminae illustres, Episcopi etc, itemque Re-

---

(a) Pontifices Romani bullas certe raro *propria manu* subscripserunt, An monogramma verbale, aut ductum aliquem in eo fecerint propria manu, nondum exploratum est. Verior videtur eorum sententia, qui id negant, quam quae affirmant, M, E.

ferendarii s. cancellarii, ac testes: id quod ex diversitate scripturarum dillucide patet. In his subscriptionibus vox *subscripsi*, vel *subscripsit*, vel alia ei similis, semper compendiose scripta deprehenditur, ita videlicet, ut pleraeque literae, praeter initialium unam alteramque, ductibus varie contortis crispatisque exprimerentur, vel occultarentur potius. Sed jam tum additae interdum sunt his ductibus *notae quaedam Tironis*, praesertim inde a tempore Theodorici III. circa A. 678. Chilperici II. subscriptio primum in hoc singularis est, quod vocis *subscripsit* litera initialis *f* cum finali *t* superne semicirculo conjuncta est (*ft*), in eundem fere modum, quo notarii sub Carolidis literam *f* (figillam vocis *subscripsi*), apice arcuatim prolongato, in signis recognitionis exprimere solebant. Deinde hoc quoque in Chilperici II. subscriptione notatu dignum est, quod intra lineas duas transversas et utrimque prominentes, quae modo dictas literas *ft* secant, voces *Bene Val.* (Bene Valet) exhibentur: quae in aliis quidem diplomatibus etiam occurrunt, sed plerumque ad latus figilli dextrum collocatae sunt. Ex his, quae hactenus dicta sunt, patet, 1) signum, de quo quaeritur, si originem spectes, ad indicandam vocem *subscripsi* vel *subscripsit* adhibitum esse, 2) aliarum quoque rerum, ut *notarum Tironis*, verborum *Bene Valet*, fuisse receptaculum, ac 3) non proprium notariorum s. cancellariorum signum, sed commune potius iis cum Regibus, testibus, cet. fuisse.

II) Sed sub *Carolidis* haud exiguum haec res mutationem experta est. *Pipinus* enim, Carolidarum primus, ab hoc signo se abstinuit, siquidem pro eo crucem

cem adhibebat; et *Carolus* M. perpetuum monogrammatum usum introduxit. Reges itaque et Imperatores omnes per totum illud temporis spatium, quo recognitionis signa in usu fuerant, tale signum recognitionis, quali Merovaeades usi sunt, neglexerunt. Sed per idem tempus testium quoque subscriptiones plerumque cessarunt. Remanserunt igitur sola fere notariorum s. cancellariorum signa recognitionis. Sub Carolidis praeterea hic mos invaluit, ut cancellarius s. notarius plerumque pro Archicancellario, five, ut tum loquebantur, *ad vicem* seu *vice* Archicancellarii diplomatibus subscriberet. Ipsa denique signorum recognitionis figura cultiorem habitum induit.

III) Quae vero potissimum vis atque potestas signorum recognitionis inde a Carolidarum tempore fuerit, ex iis, quae signis recognitionis insunt, agnoscere licet. Autographa scilicet docent, notarium eum, qui diploma aliquod scripsit quidem, at non simul recognovit, exteriora tantum signi recognitionis adjunxisse. Primo enim ille *circumductum*, enique pro temporum diversitatae vel *literalem* vel *linearem* formavit: deinde *aream* in cellulas et *appendicem* in tabulata distinxit. Quo facto, diploma cancellario, cujus in formula recognitionis mentio fit, traditum est, qui deinde signo recognitionis *notas* quasdam sibi solemnes, easque *tironianas*, vel *siglas* etiam, aliasve *literas*, tamquam recognitionis suae testes, intulit. Ac notae quidem tironianae plerumque cancellarii *nomen* cum *formula* aliqua *recognitionis* exprimunt, ut ex iis signis dilucide patet, quorum notas tironianas doctissimus LICHTENBERGIUS enodavit (vid. *allgemeine historische Bibliothek*

tiothek P. XIII. p. 14. fq.) Sed sunt etiam diplomata, quorum signis recognitionis cancellarius *nomen suum litterarum consequentia scriptum* inferuit. Praeterea observandum est, esse recognitionis signa, quibus *plura subscriptionum genera* indita sunt: quod quidem inter alia ex pluribus *Chrismi*, quae signis insunt, figuris, clare cognoscitur. In his fortasse subscriptiones et etiam notas aliquas *Registratorum*, *Secretariorum*, aliorumque hominum, quorum usus aliquis in *cancellaria* Regum, Imperatorum, cet, esse poterat, quid? quod *testium* quoque, cernere licet. Nos adeo *Ambasciatorum*, hoc est, deprecatorum (*der Fürbitter*) subscriptiones, verbis disertis expressas, in signis recognitionis animadvertimus. Ex his, quae hactenus dicta sunt, apparet, signa recognitionis *commune* aliquod *recognitionum et subscriptionum receptaculum* esse.

IV) Notarii seu cancellarii, qui diplomata scripserunt pariter, atque recognoverunt, signum recognitionis vel ex sola voce *subscripsit* formarunt: ita quidem, ut circumductus ex literis *st* conjunctis fieret, area autem plerumque intermediis literis vocis *subscripsit* compleretur; vel ad modum signetorum, quibus recentiores notarii uti solent, composuerunt: cujus quidem posterioris generis etiam castellaria aliqua et turrita vidimus.

V) Exstant denique haud pauca diplomata, quorum signa recognitionis *vacuas* cellulas vel tabulata etiam vacua habent: Hujus generis diplomata *plane non recognita* vel *subscripta*, atque eam ob causam nullius vel parvi momenti esse videntur,

VI) Certiora, et plura etiam de iis rebus, quae signis recognitionis insunt, tunc demum afferre licebit, cum LICHTENBERGII Lexicon Tironianum (§. 44.) habuerimus. Sed opus est etiam, ut in posterum signa recognitionis accuratius pleniusque, quam adhuc factum est, aere exscribantur: nam quae nunc habemus signa, omnia fere partim vitiosa, partim manca, vel negligentius certe, quam par est, edita sunt.

§. 76.

Notarii recentiores (§. 67.) ad exaranda signa sua quae vulgo signeta notariatus appellantur, vel typarium quoddam, atramento vel alio genere nigritiae intinctum, vel calamum seu pennam adhibere solent. In antiquissimis horum signetorum formis notariorum nomen plerumque non apparet: factum tamen interdum est, annis praesertim posterioribus, ut Signetis areola quaedam vacua subiiceretur, eo quidem consilio, ut notarii nomina sua calami seu pennae ope iis inscribere possent. Sed sunt etiam signeta, in quorum jam typariis nomina notariorum vel figlis, vel literarum consequentia expressa fuerunt. Praeter nomina, interdum etiam sententiae quaedam, e. gr. Pace quid est melius? signetis inscriptae cernuntur. Figurae horum signetorum ut hodie notariorum arbitrio relictæ sunt, ita superioribus quoque seculis arbitrariae fuisse videntur. Omnium antiquissimum signetum notariatus, quod ego quidem vidi, est signetum Nicolai, quod ad instar monogrammaticis scriptum est, et instrumento cuidam publico, A. 1236. confecto et a MURATORIO in Antiquitat. Ital. medii aevi T. VI, p. 9, et p. 12. edito, adhaeret.

CAP. III.

S Y M B O L I C A.

§. 77.

Symbolicae nomine eam Semioticae partem intelligo, quae in symbolis investiturae explicandis versatur. *Investitura* autem est admissio in rei alicujus (muneris scilicet, praedii, juris) possessionem: quae quidem admissio quum non semper verbis tantum, vel literis scriptis, sed saepe etiam *symbolis* quibusdam adhibitis, quae cum re vendita, donata, concessa, restituta etc. aliquid similitudinis vel cognationis haberent, facta sit; patet, quid *investiturae symbolis* denotetur.

§. 78.

Investiturae symbolo sigillorum et subscriptionum vim atque auctoritatem iis diplomatibus, quae his praefidiis destituta sunt, largiuntur; ceteris vero documentis omnibus fidem majorem conciliant: unde, quanta eorum *auctoritas* sit, facile intelligitur.

§. 79.

Etsi investiturae antiquissimis jam temporibus usitatae fuerunt, earumque etiam in diplomatibus seculo VII, immo ante hoc seculum scriptis, mentio injicitur; multo tamen saepius investiturae earumque symbola inde a seculo IX. in diplomatibus commemorantur: ex hoc certe tempore ad fidem ipsis diplomatibus faciendam, tamquam solemnia (§. 2.), adhiberi coepta sunt. In quibusdam terris symbolorum quorundam usus nunc quoque *durat*.

§. 80.

Carolus du Fresne Dominus du Cange symbola investiturae in strata s. fixa (quae rectius naturalia dicas) et arbitraria divisit. Mea quidem sententia optime in sequentes classes dividi possunt.

I) Secundum triplex discrimen investiturarum (§. 77.): in symbola

- 1) Munerum cum clericalium, tum civilium,
- 2) Bonorum.
- 3) Jurium.

II) Ratione negotii: in symbola

- 1) Donationis vel traditionis,
- 2) Venditionis,
- 3) Cessionis.
- 4) Permutationis.
- 5) Restitutionis.

III) In symbola

- 1) simplicia et
- 2) composita.

IV) Ratione personarum: in symbola

- 1) Dantium et
- 2) Acceptantium.

§. 81.

Praecipua symbolorum genera ordine alphabetico haec sunt:

Per alapam, vid. infra per colaphum.

Per amphoram plenam aquae maris.

Per andelaginem (andilaginem, andilagon) five andelangum, Vocabulum hoc barbarum secundum ali-

aliquos cantherium f. sustentaculum focarium, Gall. *Landier*, Germ. *Feuerbock*, vel etiam fustem f. baculum longiorem significat: quamquam veri est similius, illud ex vocibus theotiscis *in Handen langen*, h. e. in manus tradere, conflatum esse. Symbolum ipsum plerumque cum aliis symbolorum generibus conjungitur, cujusmodi haec exempla sunt: *per guasonem* (cespitem), *andelaginem*, et *ramos de arboribus*; *per festucam et andelaginem*; *per guasonem et andilagon*; *per cultellum*, et *guantone* (chirotheca), *simulque andilagine*.

Per annulum. Traditione annuli majorum praesertim dignitatum ac praediorum investiturae factae sunt. Annulus plerumque aureus fuit. Singulare exemplum hujus rei in Johanne, Domino Turonii, habemus, de quo haec in Tabulario Episcopatus Parisiensis leguntur: „A. 1249. Joannes frater Anfelli, „Militis D. Turonii, fecit homagium dicto Episcopo de illa parte, quam tenebat in dicto castro — „ad quod homagium admisit eundem D. Episcopus, „volens ipsum investire *per baculum, vel festucam*, „prout moris est, quam Investituram noluit recipere dictus Joannes, dicens, quod ipsam non reciperet, *nisi per annulum aureum* investiretur. „ Annuli ejusmodi oblatis catena saepe altaribus in rei gestae memoriam annexi sunt.

Per annulum de campana (campanae) *Ecclesiae*, Vid. infra symbolum: *per cordam signi*.

Per baculum. Baculus ipse vel altari imponebatur, vel in manum etiam ejus, qui investituram obtinuit, tradebatur: nec raro ipsis diplomatibus infusus deprehenditur. Definita plerumque simul est species arboris, ex qua baculus factus est, e. gr. Baculus querceus, miryceus, fraxineus, coldrinus, h. e. ex corylo (*coudrier*) factus. Interdum formam etiam baculorum descriptum invenimus. Sunt praeterea baculi hujus generis, qui inscriptionibus ornati sunt, ut infra videbimus.

Per baculum (pedum) et annulum. Hoc symbolo composito Investituras ecclesiasticas factas esse, vel tirones historiae ex cruenta illa, quae diu orbem Christianum afflixit, inter Imperium et Sacerdotium controversia norunt.

Per beretam et birretum, notum pilei genus.

Per barbae capillos.

Per berillum, h. e. conspicillum, ex voce theotisca *Brille*, Gall. *Besicle*.

Per Bibliothecam, h. e. sacra Biblia veteris et novi Testamenti.

Per calicem f. cum calice. Intelligitur calix facer.

Per calicem aureum cum patena sua.

Per cambutam (pedum f. baculum) Episcopi. Appellant eam Episcopi etiam *virgam auctoritatis suae*.

Per candelabrum. Impositum candelabrum plerumque altari est.

Canum venaticorum apprehensione.

Per capellum (mitram) Prioris.

Per capillos capitis.

Per capillos barbae.

Per

Per cespitem. Cespes altari plerumque impositus, et ex ipso agro, praedio cet., quo quis investiebatur, depromptus est.

Per ramum et cespitem, s. cum ramo et cespite, cultelloque cum manubrio. Ramus cespiti plerumque infigebatur et altari imponebatur.

Per chartam super altare, h. e. altari impositam.

Per chirothecam s. cyrothecas.

Per claves Ecclesiae s. cum una clave, item per traditionem libri et specialiter per traditionem clavium. Claves semper fere altari impositae sunt.

Per clocas (campanas) Ecclesiae, item per clocas et ostia s. portas Ecclesiae, Vid. paullo post symbolum: per cordam signi.

Per coclear (cochlear) de turibulo. Cochlear altari imponi solebat.

Per colaphum. Hujus symboli exemplum in charta foundationis Abbatiae S. Petri Pratellenfis in dioecesi Lexoviensi, quae in MABILLONII Annal. Bened. T. IV. ad an. 1034. p. 393. exstat, his verbis commemoratur: „Sed quia Willelmus adhuc „puerulus ejusdem Roberti Comitis (Nortmanno- „rum) filius, post illum erat regnaturus; eum „pater Pratellum misit, ut suo jussu etiam puer „propria manu donationem Turstini villae super „altare poneret. Huic rei interfuerunt vetulus „Nigellus Turaldus, qui unum de supra scriptis ca- „ballis a Comite Roberto dono suscepit: Radul- „fus Camberarius filius Geraldii, Goscelinus Rufus „de Formovilla, Humfridus constructor ejusdem „loci cum filiis suis Rogerio et Roberto Willel- „mo, qui etiam a patre ob causam memoriae co- „laphum

„*laphum* suscepit. Suscepit etiam *aliud colaphum*
 „Richardus de Lillabona, qui ocream vini Comi-
 „tis Roberti ferebat: qui, cum requireret, cur
 „sibi Hunfridus *permaximum colaphum* dedisset,
 „respondit: quia tu junior me es, et forte multo
 „vives tempore, erisque testis hujus rationis, cum
 „res poposcerit. Suscepit etiam *tertium colaphum*
 „Hugo filius Waleranni Comitis.“

Per colonnam (columnam, quantum ego quidem exi-
 stimo) *de ipsa curte.*

Per investituram communionis tam corporaliter, quam
spiritualiter.

Per cordam signi vel signorum, h. e. per funes cam-
 panarum: item *per annulum de campana Ecclesiae.*

Cum hoc symbolo, quo Episcopi et Abbates po-
 tissimum dignitatibus suis investiebantur, alia et-
 iam symbolorum genera conjuncta sunt. Ejusmo-
 di symbolorum compositorum exempla haec sunt:

per cordam signi et per ostium domo, h. e. per fu-
 nem campanae et per ostium domus, item *per*

cordam de signo ad hostia de domo, h. e. per cor-
 dam signi ad ostia domus, *et cespitem de terra, sive*
ramum de arboribus. Inprimis huc pertinent ver-
 ba chartae, A. 1122 datae, quae DUFRESNE ex

Archivis Majoris Monast. attulit: „Quo peracto,
 „cum tertia die in Ecclesiam S. Petri praedictam
 „venissemus, dictus Jacob et filius ejus per Cordas
 „signorum in manu nostra eandem Ecclesiam red-
 „diderunt, et nos praedictum Abbatem et Mona-
 „chos per ipfas signorum Cordas de eadem Eccle-
 „sia plenarie investivimus, qui susceptis de manu
 „nostra Cordis, *signa illa protinus sonauerunt*, et

„per

„per hoc investituram suam de eadem Ecclesia
 „omnibus, qui aderant, innotuerunt.“ In tabu-
 lario Dunensi haec exstant: „Eidem Monacho Ec-
 „clesiam ipsam per Cordam signi tradidit, Mona-
 „chusque suscipiens *cordam traxit, et signum inso-*
 „*nuit*, quod parrechia (parochia) omnis audivit et
 „vidit.“ Referenda etiam huc sunt, quae in Ta-
 bular. Kemperleg. hunc in modum commemoran-
 tur: „Signorum ipsius ecclesiae Cordis coaduna-
 „tis, coram principe et filio suo fratrem suum
 „Benedictum Abbatem idem Praeful propria manu
 „libentius investivit de Ecclesia praedicta.“

Per coronam, auream praesertim. Coronae symbolo
 Ludovicus Pius a patre Carolo M. an. 813. impe-
 rium accepit.

Per cornu, triplici sensu, 1) vas, quo bibitur, s.
 poculi genus, 2) cornu venatorium, 3) atramen-
 tarium.

Per corrigiam, vel *per corrigiam cincturae meae*, s.
per corrigiam mei baltei (baltei): item *corrigia*
cervi cultellum continente, h. e. per corrigiam cer-
 vinam, cui cultellus adnexus erat. Definita ple-
 rumque corii species est, cujus generis haec exem-
 pla sunt: „Corrigia cincturae meae cervina est,
 „Corrigia filii mei vaccina est.“ Corrigiis inter-
 dum nodi, unus vel plures, signi et memoriae cau-
 sa innectebantur: nec rarum est, videre diploma-
 ta, quibus ejusmodi corrigiae adfutae sunt; ple-
 rumque tamen altaribus imponebantur.

Cum crocia (pedo s. baculo *Abbatis*, item *per tra-*
ditionem crossae. Baculus nempe investiendo in
 manum dabatur,

Per

Per cultrum s. *cultellum*, altari semper fere impositum.

Per cultellum, *festucam nodatam*, (per stipulam nodosam) *wantonem* (chirothecam), et *wasonem* (cespitem) *terrae*.

Per cultellum fractum, h. e. qui in conspectu omnium frangebatur.

Per cultellum plicatum, h. e. qui propria largitoris, restitutoris etc. manu in conspectu omnium complicabatur, et semper fere altari imponebatur. Ritus hi plerumque in restitutione bonorum ablatorum observari solebant.

Cum ramo et cespite cultelloque, *cum manubrio albo*.

Per cupam auream. Cupa, vas vinarium majus: Germ. *Kufe*, Gall. *Coupe*.

Per denarios item *per denarios perforatos* (in conspectu omnium) altari impositos, vel chartae adpensos ad instar sigillorum. Denariis interdum aliud symbolum addebatur, cujus generis hoc exemplum: *per unum denarium Andegavinum* (moneta ab Angers) *et unum cultellum*.

Per dextrum pollicem s. *in dextro pollice*.

Per digitum, vel *digito*, item *digito et lingua promittere*, *confirmare*.

Per eleemosynariam, h. e. marsupium. In diplomate Simonis de Balgentiaco A. 1149. leguntur haec verba: „Et super altare ipsius Ecclesiae per Eleemosynariam meam, lapidem berillum intus habentem propria manu imposui.“

Per traditionem ensis evaginati. Hoc symbolo Comitatum erectio et investitura plerumque facta est.

Per

Per ferulam pastorem.

Per festucam f. fistucam. Festucae ejusmodi mox donatorum, venditorum cet. nominibus inscriptae, mox imis chartam limbis intextae erant: interdum altaribus etiam imponebantur, investiendis in manus tradebantur cet. Per fistucam f. festucam etiam rem aliquam *werpire* f. *guerpire* (*gurpire*, *gripire* etc.), h. e. dimittere ac concedere solebant.

Per floccillum capillorum.

Per folium.

Per folium nucis.

Per forfices. Tabularium S. Martini Pontifar. de hoc symbolo hoc exemplum habet: „Odo Comes de „Corboilo concessit Deo et S. Germano Pontifariensi quandam vieriam, quam habebat in terra „Moriffarti, deprecante matre sua Comitissa de Croceio, cum forficibus, quas in manu tenebat, cum „quibus forficibus Robertus Monachus reinvestivit „eum de beneficio loci. Quibus etiam forficibus „statim idem Comes totondit quendam armigerum „Wateri Tofardi.“

Per fossilem chartae inhaerentem.

Per funes f. chordas campanarum. Hoc symbolo Episcopi et Abbates dignitatibus suis haud raro investiti sunt, et bona etiam, amissa praesertim acceperunt. Vid. supr. symbolum: *per cordam signorum.*

Per furcam ligneam.

Per justem, altari haud raro impositum. Idem saepe quod *jestuca* significat. Vid. supra. Anonymus in miraculis S. Columbani n. 24. apud MABILLNIUM

hoc exemplum singulare habet: „Venientes, in-
„quit, ad sacratissimum corpus, *mittebant in pe-*
„*ram Sancti* (Columbani) *singulos Fustes*, ut per
„hoc cunctis claresceret, res S. Columbani, quas
„antea injustae invafas habebant, ipsi Sancto re-
„stitutas. “

Per gantum f. *gwantum*, item *wantum* f. *wantonem*,
h. e. chirothecam, quae plerumque in manus in-
vestiendorum tradita est.

Cum ganto dextro, h. e. chirotheca dextra.

Per gladium, f. *per spatham* (ensem f. gladium ma-
jorem), item *per mucronem gladii*. Hoc symbolo
Regna plerumque tradita et accepta sunt.

Per gladium, capam et circulum aureum. De hoc
symbolo composito in literis A. 1557. datis, ap.
RYMER. T. XV. p. 462. haec. leguntur: „Ipsum-
„que Thomam Baronem Perey hujusmodi statu,
„gradu, stilo, titulo, honore et dignitate *per cinc-*
„*turam gladii, et unius capae honoris et dignitatis,*
„*et circuli aurei super caput suum positionem* infig-
„nimus, investimus et realiter nobilitamus, ha-
„benda et tenenda nomen, statum, gradum, sti-
„lum, titulum, honorem et dignitatem Comitum
„Northumbriae. “ Haec formula etiam occurrit
ibid. p. 497.

Per grana incensi, h. e. turis. Singuli nempe plerum-
que singula grana turis altari imposuerunt, quo qui-
dem symbolo se ad praestanda ea, quae promise-
runt, obligabant.

Per wasonem (cespitem) *terrae, et per fistucam noda-*
tam (festucam nodosam) *seu ramo arborum, atque*
per

per cultellum et guantone f. gwantone (chirotheca) simulque andilagine.

Per ramum et guasonem f. wasonem, h. e. cespitem, item cum ramo et guasone : quae quidem symbola plerumque altari imponebantur.

Per festucam, per cultellum, per wantonem (chirothecam), per guasonem f. wasonem (cespitem). Hoc symbolum compositum itidem plerumque altari imponebatur.

Per festucam et andelaginem, per guasonem et andilagon, per terram et cultellum et ramos arborum.

Per guaxonem et andelaginem et ramos de arboribus.

Per haspam, h. e. fibulam, qua ostium f. janua posti annectitur, ex theotisco vocabulo Haspe f. Häspe. BRACON Lib. II. cap. 18. §. 1. : „Fieri debet „traditio per ostium, per haspam vel annulum, et „sic erit in possessione de toto.“

Per hastam. Hasta, signifera praefertim, symbolum Ducatum datorum fuit.

Per herbam et terram, h. e. per cespitem, qui constat terra et herba. Praediorum traditorum symbolum.

Per juncum, f. viridem scirpum. Aedium traditarum, vel restitutarum symbolum, propterea quod aedium aliqua pars et materia ex juncis constabat.

Per lapidem, item per traditionem unius parvi lapidis.

Per lapillum, qui investiendis in manus tradebatur.

Per librum, item per libri donationem et osculi suspensionem, vel per impositionem libri super altare.

Per librum collectarium.

Per librum Evangeliorum. Addita plerumque ac definita sunt libri forma, ligaturae ratio, ornamenta.

Per librum Evangeliorum et calicem.

Per librum manualement.

Per librum missalem, qui altari plerumque imponebatur.

Per librum et panem. Hoc symbolo composito etiam ad conferendas praebendas, quas dicunt, ecclesiasticas utebantur.

Cum libro regulae et cum regula (S. Benedicti).

Per lignum, item per rescisuram, vel frustum s. frustum ligni. Definita plerumque arboris species, unde lignum decerptum erat, et adjunctus interdum etiam est annulus aureus. *Dona haec lignea,* ut in chartis saepe vocantur, altari plerumque imposita sunt. Praeterea sunt chartae, quarum imis limbis pusilla ligni fragmenta intexta fuerunt.

Cum ligno, item cum ligno et cartula.

Cum semipede ligni lauri et una libra piperis in sacculo ligneo.

Per lini portiunculam.

Per linteum.

Per lituum, qui saepe in omnium conspectu frangebatur vel diffecabatur.

Per manicam. Hoc symbolo villae, terrae cet. interdum in manu alterius grassiabatur, hoc est, alteri tradebantur. *Grassiare s. graficare* proprie est scribere, deinde tradere, in possessionem mittere, quia traditiones maximam partem chartis scriptis fieri solebant.

Per mappulam, h. e. muccinium,

Cum marmore, quod altari imponebatur.

Per particulam marmoris, seu marmorei lapidis.

Per marsupium de pallio.

Per

Per martyrologium.

Per unam mitram.

Per mucronem gladii. Vid. supra *per gladium.*

Per nodum. De hoc symboli genere in Tabulario S. Severini Burdegal. haec leguntur : „Sibi in alio-
„dio concessi , et ut auctoritate propria saepe fieri
„solet, concessae hereditatis *nodum priorem* ma-
„nibus propriis colligavi, *secundum* Geraldus Mi-
„les, *tertium* Ramundus de Ulnico : quo facto
„nodum super altare pro meis debitis , et pro me-
„is delictis, et pro defunctorum parentum crimi-
„nibus obtulit“ cet.

Per notulas, f. per traditionem notularum quarundam.

Vox *Notula* chartam f. scriptum , inprimis vero commentariolum f. brevem eorum , quae alibi fu-
fius pertractata sunt, consignationem , Gall. *Minute* dictam, significat.

Per nummum: qui chartae haud raro instar sigilli ap-
pensus est.

Per osculum. De hoc symbolo in Tabular. S. Albini Andegav. haec leguntur : „Maino filius Gualonis,
„annuente Eudone filio et Vieta uxore sua, dedit
„Deo et S. Albino terram de Brilchiot, pro cuius
„doni confirmatione Walterium Monachum pater
„et filius in fidei nomine osculati sunt. Uxor au-
„tem illius, eo quod a femina Monachum oscu-
„lari inusitatum habemus, Lambertum quemdam
„praefectum S. Albini, jubente Walterio Monacho,
„eadem sententia deosculata est.“

*Per ostium domus, item per ostia et clocas (campanas)
Ecclesiae.*

Per

Per palam s. *pallam* ex serico, h. e. mappam, qua altare cooperitur.

Per pallium s. *pallam*, item *pallium altaris*.

Per panem et librum. Vid. supra *per librum et panem*.

Per pannum sericum.

Cum penna et calamario. Tabelliones hoc symbolo investitos constat.

Per pergamenum: signatum interdum crucibus, et in conspectu testium altari impositum.

Cum duobus phylacteriis, h. e. arculis, in quibus Sanctorum reliquiae reconduntur.

Per pileum, item *per virgam et pileum*. Per pileum Richardus I, Rex Angliae, Henrico VI, Romanorum Imperatori, in cujus custodia detinebatur, regnum Angliae tradidit, eumque de hoc investivit. Per virgam et pileum Ducatus, praesertim in Anglia, collati sunt.

Cum semipede ligni lauri et una libra piperis in sacculo ligneo. Vid. supra *per lignum*.

Per pisces. Hujus symboli hoc exemplum in Tabulario majoris Monasterii exstat: „Testes habuimus legitimos, qui omni lege probare fuerunt parati, „quod Hildegardis ad opus emerit, et *per pisces* ex „ejus piscaria investituram dederit in vita sua Monachis majoris Monasterii.“

Per pollicem, item *per dextrum pollicem*. Vid. supra *per dextrum pollicem*.

Cum ponto, h. e. capulo, alicujus *spathae*. Vid. infr. s. v. *spatha*.

Per clocas et portas Ecclesiae. Vid. supr. *per clocas* s. campanas Ecclesiae.

Per psalterium.

Pugillo terra impleto. Terra ex ipso agro vel praedio, quo aliquis investiebatur, depromta est.

Per ramum et cespitem. Vid. supr. *per cespitem.*

Cum ramo et guasone s. wasone (cespite). Vid. supr. *per guazonem*, item *per andelaginem.*

Per regulam. Vid. supr. *cum libro regulae.*

Per sceptrum. Admodum usitata investiendi ratio.

Per scirpum viridem s. juncum. Vid. supr. *per juncum.*

Per scyphum: qui altari plerumque imponebatur, ac diligenter in templis memoriae causa custodiebatur. Definitur etiam interdum materia, ex qua scyphus paratus est, e. gr. scyphus argenteus, marmoreus cet.

Per cordam signi, h. e. per funes campanarum. Vid. supr. s. v. *campana*, *cloca et corda.*

Per spathae (ensis s. majoris gladii) *capulum*, five, quod idem est, *cum ponto cujusdam spathae.* Symbolum hoc itidem altari imponi solebat.

Per stipulam werpire, h. e. stipulatione facta dimittere aliquid. Stipula seu festuca admodum sollemne ac vetustum investiturae symbolum est. Inserta haud raro stipula inferiori chartarum margini deprehenditur. Expressa stipulae ejusmodi vestigia in *Tab. aenea* IV. Num. VI. Elementor. meor. Dipl. invenies: lineolis scilicet nonnullis transversis infra signum recognitionis indicata sunt.

Per tellurem. De hoc symbolo haec habet Tabularium Kemperleg: „Ego Karaduc filius Kentlamann dedi „Monasterio S. Crucis villam unam, in qua est ec- „clesia S. Caradoci, et afferens *ex ipsa terra me-* „cum *Tellurem* pro signo concessionis in ipsius „pariete Monasterii suspendi.“

Per

Per herbam et terram, h. e. per cespitem, qui constat terra et herba. Vid. supr. f. v. *herba*.

Pugillo terra impleto. Vid. f. v. *pugillo*.

Per textum Evangelii, item simpliciter *cum Textu*. Tabul. Vindocin. fol. 245: „Donum concesserunt, et super altare *cum Textu argenteo et aureo* obtulerunt.“ Vetus Codex apud Seldenum ad Eadmerum p. 144.: „Per textum Evangelii spiritua-
lem causam Episcopatus, per annulum autem „Regalium possessionem accepit.“ Tabul. Brivat. fol. 193.: „Per traditionem cujusdam libri Textus Evangeliorum cum postibus argenteis et imagine crucifixi praesentialiter investivit.“ Vid. etiam supra f. v. *Liber*.

Cum veru. De hoc symbolo in Tabula Abbatiae Deiparae de Longoponte, et majoris Monasterii haec commemorantur: „Pro hujus doni confirmatione „*fregit veru*, et portiunculam de ipso bene extorsam dedit Henrico Priori, dicens, ut auferret, „et ex sua parte super altare poneret.“ DU FRESNE *veru* pro *sude lignea* accipiendum putavit: sed, quantum ego quidem existimo, *veru* ligneum commode intelligi potest.

Per vexillum. Admodum usitata investiendi ratio, qua inprimis provinciae, ducatus, immo regna conferbantur.

Per virgam vel virgulam: quae plerumque altari imponebatur. Definita etiam saepe est arboris seu fruticis species, ex qua virga decerpta fuit. E. gr. *cum virga oserii* (viminis, Gall. *osier*) duplicata. Vid. etiam supr. f. v. *baculus*.

Per

Per wantum f. *wantonem*, *gantum*, *quantum* et *gantonem*, h. e. per chirotecam. Vid. supr. f. v. *gantus*.
Cum ramo et guafone f. *wafone* (cespite). Vid. supr. *guasfo*.

Per zonam, e. gr. *argenteam*.

Atque haec sunt praecipua symbolorum investiturae genera, quorum multa Carolus Du FRESNE Dominus Du CANGE in glossario suo, partim f. v. *Investitura*, partim aliis in locis, pluribus explicavit. Amplior hujus generis materia ex MURATORII potissimum *Antiquitatibus Italicis* mediæ aevi colligi potest.

§. 82.

Symbola investiturae ab iis, qui aliquid donarunt, vendiderunt, concesserunt, vel restituerunt, plerumque arae principi aedis alicujus sacrae imposita sunt: quaedam etiam, baculi inprimis ac festucae, in gazophylacia Ecclesiarum sunt conjuncta. Cultri haud raro in conspectu omnium complicabantur, vel frangebantur etiam, antequam donatariis oblatis, vel altaribus impositi sunt. Frangebantur etiam buccinae, gladii, cet.: quemadmodum numi, qui offerebantur, perforati, nec raro, ut annuli quoque, ipsis chartis appensi sunt. Quaedam symbolorum genera, ut stipulae, festucae, cet. diplomatibus adfuta, vel imis eorum limbis inserta deprehenduntur: quid? quod comae etiam, ac capillorum e barba evulforum certus numerus sigillis adjungi solebant. In investituris per vexillum factis hoc fere perpetuum fuit, ut tot vexilla investiendis traderentur, quot provincias, vel feuda f. beneficia concessa sunt. Exstant etiam investiturae symbola, ut baculi inpri-

inprimis ac cultri, quibus inscriptiones additae cernuntur (Nouv. Tr. de Dipl. T. IV. p. 470.), ut alios nunc *ritus*, in tradendis accipiendisque investiturae symbolis observari solitos taceam.

§. 83.

Innumera fere symbola investiturae vel perierunt, vel a diplomatibus, ad quae pertinent, avulsa sunt: quod partim eorum fragilitati, partim archiotarum negligentiae vel ignorantiae tribuendum est. Quo magis tabulariorum praefecti cavebunt, ne reliquiae omnes prorsus intereant. (a)

CAP. IV.

STAUROLOGIA.

§. 84.

Staurologiae propositum est, crucis signa explicare. Ac de iis quidem crucibus, quae in *Ethnicorum* numis aliisque monumentis jam ante Christum natum usurpatae cernuntur, jam nihil attinet dicere. Christiani autem cruce tamquam *publico* aliquo *religionis signo* antiquitus usi sunt; et quemadmodum nihil se rite atque auspicato agere et suscipere absque crucis signo existimarunt: ita non facile quidquam scribere instituerunt, quod non signo hoc religioso veluti munirent.

§. 85.

(a) Hanc materiam de symbolis investiturae authores novi operis de re diplom. (Nouv. Tr. de Dipl.) Tom. IV. pag. 645 — 651 et pag. 468 — 470, non ita copiose, ut eis mos est, pertractarunt.

§. 85.

Signorum crucis *figura* uti ex hominum arbitrio tota pendebat, ita nullo non tempore varia atque inconstans erat. Cruces quasdam *decussatas* esse, quas etiam *Andreanas* vocare solent, alias *ordinarias*, alias denique ex utroque hoc genere ad modum stellularum *compositas*, res in vulgus nota est. Quibus crucibus additamenta ornatus vel discriminis causa adjuncta fuerunt, eas *vestitas*, reliquas omnes *nudas* appellare liceat. Vestitis crucibus etiam illae annumerandae sunt, quarum lineae extremae lineis diagonalibus inter se ita conjunctae cernuntur, ut rhombi specimen prae se ferant.

§. 86.

Nullum *atramenti* genus est, quod non crucibus ducendis adhibitum sit. Sunt itaque cruces nigrae, virides, caeruleae, rubrae, argenteae et aureae. *Niger* color, hoc est atramentum proprie dictum, omnium usitatissimus fuit: Imperatores Constantinopolitani sibi solis atramento purpureo, quod inde *sacrum encaustum* dicebatur, subscribendi jus tribuebant. Caesares duntaxat atramento viridi in subscriptionibus usi erant. Attamen praerogativam subscribendi sacro encausto sibi etiam Reges Neapolitani, ac Siciliae ex Normanorum gente oriundi, item Principes Archiepiscopi Capuani, ac denique interdum etiam Imperatores Romani, Occidentis, praesertim Carolus II. Calvus, ac Ferdinandus III. alique Reges ac Principes vindicarunt. Angli, praesertim ante Normanorum dominationem, non nisi aureas cruces in diplomatibus adhibuerunt, quibus quidem

dem tantum virtutis atque auctoritatis tribuebant, ut cruces sigillorum ipsorum vices supplerent, omniumque fere aliorum solemnum (§. 2.) loco haberentur. Neque praetermittendum est hoc loco, quosdam eousque vel superstitionis, vel impietatis progressos, ut atramentum, quod ad exarandas cruces et subscriptiones adhibitori erant, *vino consecrato* f. eucharistico diluerent: cui quidem scribendi modo plus fidei roborisque inesse crediderunt.

Vid. Car. du Fresne Glossar. f. v. *Crux* p. 1191, Adde Mabillon, de re Diplom. L. II. Cap. 22.

§. 87.

Signa crucis 1) in labaris f. vexillis, galeis, aliisque armorum generibus, 2) in coronis, sceptris, globis imperialibus, vestibus ceterisque imperialis vel regiae dignitatis symbolis, 3) in armis f. insignibus gentilitiis, 4) in epitaphiis aliisque monumentis, 5) in codicibus MSS. atque epistolis, ac 6) denique in diplomatibus eorumque sigillis potissimum occurrunt. Quare ipsae *cruces* in *militares*, *majestaticas*, *heraldicas*, *lapidarios*, *librarios* et *epistolicas*, ac denique *diplomaticas* et *sphragisticas* dispertiri possunt,

§. 88.

Cruces librariae nunc punctorum, nunc signorum criticorum, nunc chrismorum vicem sustinebant. Primo punctorum loco orationi interpungendae interserviebant; sunt enim codices seculi VIII, in quibus signum *paragraphi* cruce ordinaria denotatum est. Secundo *cruces* inter *signa critica* numerantur. Sic *crux decussata*, eaque vel quatuor punctis vestita , vel ad modum

modum stellulae ✱ exarata, omiffionis signum, quod *asteriscus* appellatur, fuit. Crux decussata eaque vel simplex X, vel duobus punctis vel commate etiam vestita ✕ ✕ ad significandas *sententias notatu dignas* adhibita est. Huc quoque referri debet *Ceraunion* *, quo quidem signo plures versus improbandi denotabantur. Margini adjunctum l cursivum, idque / cursivo ad modum crucis trajectum, rem denotare videtur, quae sensu mystico accipienda est. Tertio crucis signa varia inprimis chrismi, hoc est invocationis divinae tacitae loco (§. 59.), titulis librorum manu exaratorum praemissa sunt. E. c. * INCIPIUNT + NOMINA + APOSTOLORUM + (Mabillon Tab. VII. num. 2.). In epistolis quoque signa crucis reperiuntur, quae chrismorum vicem gerebant, et tam ante nominis subscriptionem, quam initio, interdum et in fine ponebantur.

§. 89.

Cruces *diplomaticae*, quae inde a seculo V. usitatae fuerunt, non tantum in subscriptionibus, sed etiam in fronte, ante Datum, in margine *chartarum* quae dicuntur *chirographicae* (§. 2.), ac denique in ipsis chartulariis exaratae deprehenduntur. Ac quae in fronte quidem diplomatum, item ante Datum et in margine chirographorum s. *cyrographorum* occurrunt cruces, chrismi potissimum vim atque auctoritatem habent; contra vero cruces, quae in chartulariis inscribebantur, subscriptionis loco usurpatae sunt: ii scilicet, qui Ecclesiis aliquid dono dabant, interdum ipsis ecclesiarum *Chartulariis* nudum crucis signum, nullis aliis sollemnibus observatis, inscripserunt, ita tamen, ut donatar-

rii plerumque crucis signo formulam quamdam adjicerent, ex qua, quis donationis et ipsius simul crucis auctor fuerit, cognosceretur. Tale crucis signum idem valebat ac verum diploma. Attamen nonnumquam diploma sequebatur.

§. 90.

Cruces, quae subscriptionibus, tam alienis quam propriis, additae cernuntur, *subscriptionis* loco habitae fuerunt. Sunt autem quinque potissimum causae, cur signa crucis subscriptionum loco introducta sunt:

1) *Ignorantia*, quam quidem causam ut justam Justinianus Imperator l. 22. §. 2. C. de jure deliberandi adprobat: solum certe crucis signum inde a seculo V, magis vero a seculo VIII cum in oriente, tum in omnibus occid. Europae imperiis subscriptionis loco habebatur. Literarum vero formandarum expertes erant non solum plerique Laici, quos inter praeter obscurae multitudinis homines, Reges quoque et Imperatores numerare erat; sed et Archiepiscopi et Episcopi non pauci: incitiam hanc ipso in diplomate confiteri, neminem pudebat.

2) *Necessitas*. Qui necessitate quadam, ut senectute, caecitate, morbo, negotiorum mole cet. impediti, chartis ipsi subscribere non potuerunt, vel alienam adhibuerunt manum, quae suam regeret, vel crucem saltim subscriptionis loco adjunxerunt. Causam hanc esse legitimam nemo non videt. Imperator Justinianus in allegata lege negotiis impeditos nominatim excusat.

3) *Pi-*

3) *Pigritia.*

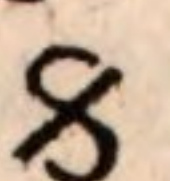
4) *Fastus.* Ex equestri genere procreati, quam super scribarum vulgus eminerent, hac quoque re demonstrarunt.

5) *Consuetudo.*

§. 91.

Cruces, aequae ac monogrammata et subscriptiones omnino, triplici potissimum modo exaratae sunt, *penna* f. calamo, *lamina interrasili* et *stampilla* f. typo anaglyptico. Laminae interrasiles pars ex auro aliove metallo, pars ex ebore confectae sunt, atque ita perforatae, ut hiatus pro re nata, literarum, crucium cet. speciem prae se ferrent, per quos velut fulcos, calamus f. penna ducebatur: *stampillae* (etiam *annuli* vel *sigilli* nomine insignitae) ita sculptae sunt, ut figurae superficiem eminerent, quae deinde atramento tinctae sunt chartaeque impressae.

§. 92.

Cruces, *subscriptionibus* additae, nunc ante, nunc post subscriptionum formulas, nunc utrimque simul, interdum etiam in mediis his formulis, plerumque vero post vocabulum *signum* collocatae fuerunt: uno verbo, crucibus hujus generis arbitrarius atque inconstans locus fuit. Figura vel signum crucis indicat: nam litera S sola, ut *figla*, vocem, *signum*, exprimit et si linea diagonali trajecta est, formae crucis similis est.

§. 93.

§. 93.

Cruces *sphragisticae* in fronte epigraphes sigillorum (rarissime enim in ipso sigillorum campo vel alibi apparent) positae fuerunt: quae quidem consuetudo ab antiquissimis inde temporibus usque ad initium seculi XIV. durabat; nam ex hoc tempore nunc cruces prorsus mittebantur, nunc rosae stellulaeve et id genus aliae res earum locum obtinebant.

§. 94.

Crucis iudicium, ut hoc velut in transcurfu moneam, ad explorandam morum integritatem, vel omnino ad declarandam causae alicujus dubiae iustitiam, hoc est, eodem consilio, quo ferrum candens, vel aqua calida, adhibitum est: quale autem crucis iudicium fuerit, non uno modo viri docti, ut fit in rebus parum cognitis, interpretantur.

Conf. ad hoc caput *Nouveau Traité de Diplomat.* passim, praecipue vero T. IV. p. 755 — 768, coll. T. III. p. 483, 485, 487 et 676.

CAP. V.

MONOGRAMMATOLOGIA

SIVE

MONOGRAMMATICA.

I) *Monogrammatica generalis.*

Gottl. Leonhardi Baudisii praeparatio ad analysin Monogrammatum Imperatorum et Regum Germanorum Lips. 1737. 4.

Ejusdem Monogrammatum Imperator. ac Reg. German. a Carolo M. usque ad excessum Conradi III. analysis et usus in probationibus Lips. 1737. 4.

§. 95.

Monogrammatologia f. *Monogrammatica* est scientia monogrammatum: gravis semioticae pars (§. 5.). Est autem monogramma (*un Chifre, ein verzogener Name, der Namenszug, das Handzeichen*) character f. figura, singulas unius, vel plurium etiam vocum literas, vario ordine dispositas, exprimens. Ex quo simul patet, monogrammata a figlis (§. 34.) pariter atque a notis Tironis (§. 41.) discrepare: quamquam, ut infra videbimus, tam figlae, quam alia scripturae compendia monogrammatibus inesse possunt, nec raro in-

§. 96.

Monogrammaticis vocabulum in ipso diplomatum textu rarissime invenitur: ejus scilicet loco haec fere nomina usurpata sunt: signum (scil. crucis) nominis vel

G

manus

manus signum, manus propria, manus propriae nota, chirographum, signaculum, character, character nominis, regius character, regii nominis character, signi character, nominis figura, etc. Usitatissima ex his nomina sunt, *signum* et *manus propria*.

§. 97.

In quolibet monogrammate prae ceteris ad *ductus fundamentales* attendendum est. Sunt autem ductus monogrammatum fundamentales vel *lineae*, vel *literae*, et ejusmodi quidem, quibus, tamquam fundamentis, totum monogrammatis alicujus aedificium inniti possit. Reliqua scilicet compages ex quadruplici *literarum coarctatarum* genere, hoc est, ex literis *contiguis*, *innexis*, *insertis* et *columnatis* (§. 29. et 28.) existit. Sunt tamen praeterea etiam literae, quae reliquis literis lineisve simpliciter ac sine ullo compendio adjunctae cernuntur; quas quidem ob id ipsum *adjunctas* appellare liceat. Quinque igitur omnino monogrammatum construendorum modi sunt: contignatio, innexio, insertio, columnatio et adjunctio.

§. 98.

Monogrammatum *divisiones* et *analyfis* ex hac tabula cognosci poterunt. Sunt scilicet monogrammata I. ratione ductuum fundamentalium

I. linearia.

a. cruciformia

1) simplicia

2) composita

} vel

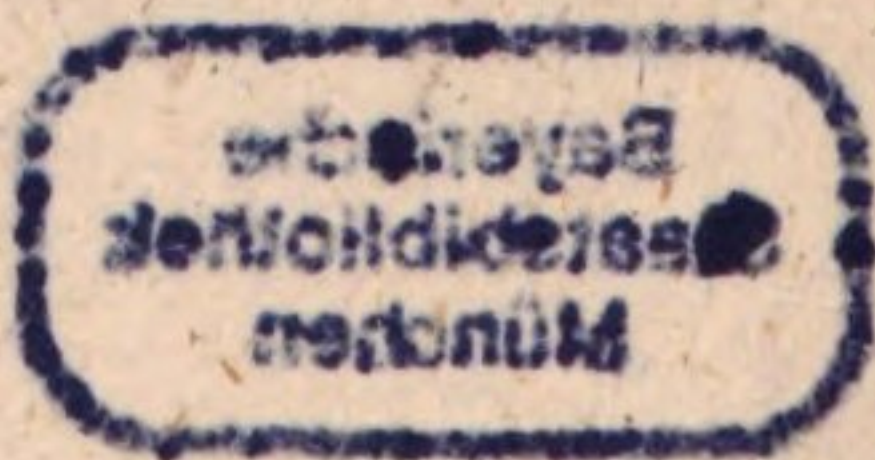
{ rhombata.

{ non rhombata.

b. quadriformia f. quadrata.

c. circularia,

2. lite-

2. literalia, quae sunt

a. ratione numeri literarum fundamentalium

1) simplicia

2) composita

a) duplicia

b) triplicia

} vel

coarctata.

copulata, praesertim ope
cujusdam lineae hori-
zontalis.

interrupta.

b. ratione figurae literarum fundamentalium

1) cruciformia, inprimis andreana, quorum li-
tera fundamentalis X est.2) quadriformia f. quadrata, quorum literae fun-
damentales sunt, H, M, N; H (duo T co-
pulata), [-[(L et C copulata), etc.

a) quadriformia partita.

b) quadriformia decussata.

 α . simpliciter. β . dupliciter.

c) quadriformia partita simulque decussata

 α . simpliciter. β . dupliciter.d) quadriformia nuda, h. e. neque partita,
neque decussata.3) angulosa, quorum litera fundamentalis V,
vel alia ei similis est.

II. ratione contentorum

1. nominalia,

2. titularia.

3. verbalia.

4. mixta.

III. ratione perfectonis

1. confummata.
2. manca.

IV. ratione quantitatis f. moduli

1. magna f. maximi moduli.
2. media f. medii moduli.
3. parva f. minimi moduli.

V. ratione materiae, in qua exarata sunt,

1. numaria.
2. vexillaria.
3. parietaria f. Hrabaniana.
4. sphragistica.
5. diplomatica.

VI. ratione personarum, et quidem

1. vel ratione dignitatis
  - a. civilia f. politica.

1) Merovingicorum Regum ac Reginarum.

2) Imperatorum ac Regum Germaniae, ideoque
vel

a) regia

vel

b) impe-
rialia.

Horum monogrammatum ea,
quae inde a Carolo M. usque
ad Conradum III. occurrunt,
BAUDISIUS explicavit: reliquo-
rum enodatio adhuc expectatur.

3) Imperatorum Constantinopolitanorum.

4) Re-

- 4) Regum Galliae.
- 5) Regum Italiae, Lotharingiae, Provinciae, Burgundiae, Hispaniae, Hungariae.
- 6) Principum.
- 7) Comitum.
- 8) Nobilium.
- 9) Magistratuum.
- 10) Notariorum, etc.
- b) ecclesiastica
  - 1) Pontificum Romanorum.
  - 2) Episcoporum.
  - 3) Abbatum.
  - 4) Monasteriorum, cet.

2. vel ratione sexus

a. masculina.

b. feminina.

Omnia haec monogrammatum genera architectum adhuc expectant: quae enim MABILLONIUS de illis, inprimisque de monogrammatibus Galliae Regum habet, vix centesimam rei partem efficiunt.

§. 99.

Omniū monogrammatum antiquissima sunt numaria; diplomatica vero monogrammata ceteris omnibus recentiora sunt. Primus, quantum ego quidem scio, monogrammate in diplomatibus usus est THEODORICUS, Ostrogothorum Rex (A. 493 — 526). Ex MEROVEADIBUS Chlodovaei II et III, amborumque matres Baldechildis (Nantechildis) et Chrodechildis Reginae, item Chlotarius, Chlodovaei II. filius, monogrammata firmandis diplomatibus adhibuerunt; reliqui vero, itemque *Pipinus Brevis*, ejusque filius alter *Carolomannus* negle-

neglexerunt. Contra ea CAROLUS M. et ipse monogrammate usus est, et in successoribus suis aliisque hominibus cum in Gallia, tum in Italia, Germania cet. habuit, qui eum hac in re per aliquot seculorum decursum imitarentur. Ut itaque Carolus M. non primus quidem monogrammatum auctor, is tamen fuerit, a quo *usus* eorum *perpetuus* ad posteros est propagatus. Debetur ei etiam cultior monogrammatum *forma*. Qui Carolum M. monogrammatum auctorem faciunt, eum hanc nominis scribendi rationem eo consilio delegisse existimant, ut eam, quā laborasset, *scribendi imperitiā* hoc artificio speciosius occultaret. Sed hos alii explodunt, multo difficilius esse rati, monogramma aliquod exarare, quam scribere nomen per consequentiam literarum: esse deinde etiam testimonia haud contemnenda (ut Thegani, Otfridi Weissenburgensis et Leonis Ostiensis, immo ipsius Eginhardi C. 29.) e quibus Principem hunc scribendi peritum fuisse constaret. Scilicet rem dubiam quodammodo fecit locus Eginhardi C. 25.

§. 100.

Monogrammata diplomatica partim ad supplendam *subscriptionem* literalem, quam quidam ignoraverunt, alii vero vel negotiorum multitudine aliove necessitatis genere, vel pigritia etiam, fastu, consuetudine inducti neglexerant (cf. §. 90.): partim ad augenda diplomatum *sollemnia* (§. 2.) adhibita fuerunt. Contra reliquorum monogrammatum adhibendorum (ut numariorum, parietariorum, sphragisticorum) praecipua causa sine dubio in angustia spatii, cui inscribenda erant, quaerenda est.

§. 101.

§. 101.

Ut omnes omnino subscriptiones, ita inprimis monogrammata, quae illarum species erant (§. 100.), triplici modo exarata sunt: vel *calamo*, f. *penna*, vel *stampilla* (Vid. Oelrich commentatio de Stampilla diplomatica, Bützovii 1762. Fol.), vel denique *lamina interrasili* (§. 91.).

§. 102.

Si de *monogrammatum* *scriptione* quaeritur, viros principes ab aliis hominibus probe distinguendos esse puto. Illi scilicet, quantum ego quidem existimo, numquam vel saltem rarissime monogrammata sua ipsi scripserunt; hos vero id, non semper quidem, at interdum tamen fecisse, nihil impedit, quo minus credam. Etsi vero Principes numquam, vel rarissime, ceteri autem homines, quorum diplomata habemus, duntaxat interdum in monogrammatibus propria manu scribendis elaborarunt; possunt tamen, praesertim ante seculum XI, quaedam quasi *vestigia manus propriae in monogrammatibus* cum aliorum hominum, tum Principum inprimis, facili negotio observari. Sunt autem tria potissimum horum vestigiorum genera.

I) Ad primum genus ea refero monogrammata, quibus *ductus quidam* manu Principum ceterorumque diplomatum auctorum inscriptus cernitur: cujusmodi sunt

1) Monogrammata *cruciformia rhombata*: illorum enim rhombo inest ductus quidam, quem MABILLONIUS pro litera *y* vel *v* habet, ego vero literam

teram *f* negligentius formatam, tamquam siglam verbi *subscripti*, indicare suspicor.

2) Monogrammata, quibus *punctum* aliquod, vel aliud interpunctionum genus, tamquam vestigium manus propriae, inscriptum est: reperiuntur enim diplomata etiam, quorum subscriptio nonnisi in *puncto* aliquo consistit, quod in diplomate indicare solitum est: e. c. *Ego Wilhelmus per punctum confirmo*, tales chartae ob id apposite ad rem *chartae per punctum confirmatae* a Carolo du Fresne appellantur.

3) Monogrammata inprimis literalia cum quadrata, tum copulata. In his saepe linea transversa signum manus propriae est: e. c. linea horizontalis litterae H, quae interdum tremula, vel ultra modum crassa vel tenuis, vel etiam duplicata, vel alio atramento exarata, non nunquam vero omissa est, quod posterius diploma non fuisse subscriptum indicat. Sunt Principes, qui ductum hunc, de quo loquor, obliquum s. transversum manu sua exaratum fuisse, ipsi commemorant. Hujus rei exemplum reperire est in diplomate Ott. II. Imp. in Becmanni Anhalt, Geschichte P. III. p. 429.

4) Monogrammata, quibus signum crucis subjectum cernitur, quo referendum est diploma Philippi I. Galliae Regis ab an. 1068 apud Mabillonium Tab. 40. In hac charta sub monogrammate exaratum exstat signum crucis hac formula partita: Signum Philippi incliti et serenissimi + Francorum Regis.

II) Alterum vestigiorum manus propriae genus in *appositione monogrammatum*, ipsa Principum aliorumve hominum, a quibus diplomata proficiscebantur, manu vel ope *stampillae*, vel *laminae interrasilis facta*, ponendum est.

III) Qui propria manu neque subscribebant, neque apponebant signum aliquod manus propriae, interdum vel *chartam manu tangebant*, ut subscriptionem nominis sui, a Notario factam, ratam haberent, vel *erecta sinistra manu assensum suum indicabant*. Inesse in utroque ritu vestigia aliqua propriae manus, quilibet videt.

IV. Genus etiam vestigiorum manus propriae sunt notae tironianae propria ejus, a quo charta est, manu exaratae, sub quibus vel juxta quas verba, *manu scriptum* vel etiam *propria manu scriptum* ad intelligendam rationem notarum tironianarum manu ejus, qui chartam scripsit, adposita sunt. Hujusmodi exempla expressa reperies in Bibliotheca mea histor. universali T. 13. p. 10. f. Lichtenbergius Saxo - Gothanus ea regiae nostrae academiae historicae transmisit. Ibidem etiam, pag. 12. scilicet, invicem innexas notas tironianas, loco manus propriae subscriptionis, invenies juxta formulam: *Heinricus (V.) Romanor. Imper. augustus subscripsi.*

§. 103.

Formulae monogrammaticae duplicis generis sunt: *aliae commemorationis*, *aliae indicationis*. Formulae commemorationis duobus modis exprimuntur, vel *active*,

ve, ut ita dicam, vel *passive*; Principes scilicet vel declarant, se diplomata manu propria *firmaſſe*, *roborafſe*, cet. hoc eſt, ſe ipſos manus ſuae veſtigia (§. 102.) adjunxiſſe: vel innuunt, ſe diplomata manu propria roborari vel firmari *jufſiſſe*, *praecepifſe*, cet. hoc eſt, juſſiſſe ſe, ut monogrammata a notariis ſ. cancellariis ſcriberentur (§. 101.).

§. 104.

Etiſi monogrammata, quoniam ſubſcriptionum genus aliquod fuerant (§. 100), ſemper ad *epilogum* chartarum rejecta ſunt; non conſtantem tamen perpetuumque *locum* inter varias epilogi formulas habuerunt. *Mero-veadem* ac *Carolidarum* aetate monogrammata *formulam indicationis*, quamquam diverſimode, ſcindebant; quae quidem monogrammatum collocandorum ratio eorum quoque ſucceſſoribus, quos in Gallia, Germania, cet. nacti erant, prae ceteris placuit, ſed ita, ut ab hac veluti regula haud raro diſcederent. Monogrammata enim nunc ad alterum formulae indicationis latus poſita ſunt, nunc vero eidem formulae ſubjecta cernuntur. Quid? quod ad ipſum, quod vocant, *Datum* ea rejecta eſſe conſtat, idque duplici modo: nam mox Dati formulam ſcindebant, mox ei ſubjiciebantur. In *bullis* Pontificum Romanorum, quae monogrammatibus roboratae ſunt, inde a Leone IX. uſque ad finem epochae monogrammaticae fere ſemper bina monogrammata occurrunt: unum ſubſcriptioni nominis Pontificii praepoſitum eſt, alterum poſtpoſitum.

§. 105.

Monogrammata viguerunt potissimum in *Gallia*, *Italia*, et *Germania*, itemque in finitimis *Lotharingiae*, *Provinciae* et *Burgundiae* regnis. Iisdem scilicet fere, quibus ipsum *Francorum imperium*, discerptum postea, unitum initio, finibus monogrammatum usus circumscriptus fuit: nec Principes modo, verum alii quoque homines compendiosum hoc atque commodum subscribendi genus sibi adoptarunt. In *Hispania*, quantum ego quidem scio, monogrammatum usus rarus, in *Britannia* vero nullus fuit. Etiam Reges Hungariae monogrammata interdum usurpasse non multo abhinc tempore didicimus. Quamdiu monogrammata duraverint, nunc figillatim exponendum est. In *Gallia* jam inde a *Roberto* Rege (A. 997 — 1031.), maxime vero a *Philippo I.* (A. 1060 — 1108.) monogrammata promiscue nunc omissa, nunc posita sunt, donec post excessum *Ludovici IX. Sancti* († 1270.) abolerentur: quamquam *Carolus du Fresne* in tabula monogrammatum, glossario suo latino adjuncta, ultimum Galliae Regum monogramma demum *Philippo IV. Pulchro* (A. 1285 — 1312.) attribuit. In *Germania* omnia tardius evenerunt: neglecta enim sunt monogrammata inde a *Friderico I.* (A. 1152.) abolita vero demum *Maximiliano I.* imperante in comitiis Wormatiensibus, A. 1495. habitis (a). Quando in *Italia* monogrammata scribi

---

(a) Inferius (§. 109.) Illustris Auctor ait: Maximilianus I. tam in numis, quam in diplomatibus, quamquam in his rarissime monogrammata adhibuisse. G. D. Hoffmannus ultimum genuinum monogramma, quod in chartis Imperatorum

scribi defierint, definire non audeo: caeterum occurrerunt mihi adhuc A. 1125. monogrammata bina in uno eodemque diplomate *Iordani II.* scilicet et *Roberti II.* Principum Capuanorum, ap. MURATOR. antiq. mediæ ævi T. III. p. 105. Quid? quod ipse nunc in manibus habeo duas bullas autographas, unam *Lucii II.* A. 1144, alteram *Eugenii III* 1151. datam, quibus consueta Pontificum Romanorum monogrammata adjuncta sunt (a). *Causas* exolefcentis monogrammatum usus
ego

---

torum Germaniae reperias, an. 1483 promanasse adserit. *Häberlin* Repertor. jur. publ. et feud. Tom. III. p. 511. Monogrammatum usum in comitiis an, 1495. habitis abolitum fuisse, procul dubio falsum est. M. E.

- (a) „Haec verba suspicionem inferre possunt,“ ajunt Censores Jenenses 4. Septemb. an. 1798, „Clarissimum Auctorem „nullas vidisse bullas Pontificum monogrammatibus roboratas, quarum aetas ultra an. 1151 adsurgat. Attamen „hujus generis bullae typis impressae reperiuntur in Harrenberg Historia Ecclesiae Gandershem., Falke Codice „tradit. Corbeiens., Erath Codice diplomat. Quedlinburg, „et aliis operibus diplomaticis. Etiam nos bullas originarias ab an. 1158, 1160, 1179, 1180, 1182, 1197, 1210, „1250 et 1259 monogrammatibus instructas prae nobis habemus. Itaque monogrammatum usus ad minimum ultra „medium, et si bulla ab an. 1289 in Hundii Metrop. Salsb. T. III. p. 94. 95. (edit. Ratisb. an. 1719.) genuina „est, versus finem seculi XIII. perduravit. Utrum ab hoc „tempore usque ad seculum XVI. prorsus cessaverit, nescimus. Verum seculo XVI. usus monogrammatum Romae, praecipue in bullis Pontificum, viguit, quia vel „numquam neglectus vel denuo introductus fuit. Vidi- „mus nempe exemplar *Bullae indictionis sacri Oecumenici „Concilii Tridenti celebrandi d. d. Romae an. MDLX. 3. Calend. Decembris* typis chartae linteae impressum, et monogram-

ego quidem non tam cum b. BAUDISIO ex taediosa intricatioris characteris effictione, quam potius ex generali quadam rerum conversione et quasi revolutione, quam universa subscribendi ratio seculis potissimum XI. et XII. experta est, repetendas duxerim.

§. 106.

Monogrammatum *regulae et cautiones generales* hae fere sunt:

1. Monogrammatibus firmata sunt omnia Diplomata imperialia et regia, quae inde a *Carolo M.* usque ad *Friderici I.* initia in Imperio Romano - Germanico scripta fuerunt; in Gallia vero continua monogrammatum series non infra *Roberti* Regis tempora († 1031.) decurrit (§. 99. et 105.).
2. Monogrammaticis formulis (§. 103.) aegre carent diplomata, quae in Imperio ante Fridericum I, in Gallia autem ante Robertum Regem exarata sunt. In diplomate S. Stephani Regis Hungariae ab an. 1001. utraque formula legitur; contra in diplomate Andreae I. itidem Regis Hung. ab an. 1055. desideratur formula indicationis.
3. A Friderici I, Imp. et Roberti Regis tempore monogrammatum pariter atque formularum monogrammaticarum *usus arbitrarius* fuit (§. 105.).

4. Ca-

„nogrammate mixto roboratum. Cernitur ad finem bullae, „immediate sub nomine Pontificis, in medio reliquarum „magno numero subscriptionum, e regione insignium Pontificis supra bullam inter imagines Petri et Pauli collocatorum. Igitur, quo tempore usus monogrammatum in „Italia penitus cessavit, aequè nos, ac clariss. Auctorem „latet.“ A. E.

4. Cavendum est, ne pro falsis commentis que statim monogrammatibus habeantur, quae a *structura* monogrammatum sub Imperatore vel Rege aliquo usitata recedunt.
5. Singula diplomata, quibus monogrammata adjuncta sunt, regulariter non nisi *unum monogramma* habent: quod vero non in eam partem intelligendum est, quasi nulla sint diplomata, vel in spuriis adeo numeranda, quae *bina*, vel *trina* etiam monogrammata habeant.
6. Genuinum potest esse monogramma, licet *alia manu*, vel *atramento alio*, quam diploma ipsum, exaratum cernatur (§. 101. et 102.).
7. *Litterae fundamentales* non semper sunt primae litterae ipsarum vocum, aut nominum, quae monogrammate aliquo continentur: nec reliquae litterae, ex quibus monogramma aliquod coagmentatum est, eo semper *ordine*, quo in ipsis vocibus vel nominibus una alteram excipere solet, sed ad *symmetriae* potius regulas, ideoque promiscue, plerumque collocatae sunt.
8. *Litterae insolitae*, eique temporis, quo scriptum est diploma aliquod, minus convenientes, monogramma, si non falsum, suspectum tamen reddunt.
9. Omnia *monogrammata consummata* esse decet; neque tamen ob id statim reiicienda sunt monogrammata *manca*.
10. Sunt monogrammata, quae omnes *litteras*, ad legendum necessarias, *sigillatim* exprimunt; sed sunt etiam, in quibus lector unam alteramque litteram, *semel* duntaxat positam, *pluries*, hoc est toties, quoties necesse est, repetere debet.

11. Neque ea monogrammata repudianda sunt, in quibus *abbreviaturas, siglas, notasve numerales* cernere licet.

12. Contra sublestae, vel nullius etiam pro re nata fidei sunt monogrammata, quibus una alteraque *litera superflua* inest.

II) Monogrammatica specialis.

§. 107.

Monogrammatologiae specialis est, tradere ea, quae ad singula monogrammatum genera tam explicanda, quam dijudicanda faciunt: quae quidem monogrammatologiae pars ut diligentius in posterum, quam adhuc factum est, excolatur, colligenda prae ceteris sunt tam ex libris, quam, et quidem imprimis ex archivis omnia monogrammatum exempla, quae ad unum idemque genus pertinent; unde demum philosophia aliqua monogrammatum existere poterit, si praesertim plures viri eruditi, suae quivis nationis ac patriae monogrammatibus intenti, rem susceperint. Quae vero in hoc genere adhuc desiderantur, iam supra (§. 98.) dictum est.

§. 108.

Meroveadum monogrammata.

Meroveadum rara monogrammata sunt, neque tamen omnino nulla (§. 99.). Omnia, quae novi, nominalia tantum sunt, praeter unum Chlodovaei iunioris in diplomate A. 653. dato, quod titolare est. Patet ex eo simul, usum titularium monogrammatum esse

esse antiquissimum, et ad ipsa adeo Meroveadum tempora referendum.

§. 109.

Carolidarum et Imperatorum ac Regum Germanicorum monogrammata.

Qui primus Carolidarum stirpi dignitatem regiam intulit, *Pipinus*, ejusque filius alter *Carolomannus* a monogrammatibus abstinuerunt. Pari modo etiam *liberi regii*, *Carolo M.* regnante, non monogrammatibus, sed eorum loco crucibus tantum usi fuerunt. Ipse tamen *Carolus M.* perpetuum monogrammatis usum in diplomata induxit (§. 99.), quem morem omnes Imperatores Regesque Germanici ab hoc inde tempore usque ad *Lotharium II. Imperat.* (1125 — 1137.) constanter observarunt. Atque ex continua hac monogrammatum serie (ab A. 771 — 1125.) *prima* eorum *epocha* existit. In *altera epocha*, quae a *Lothar. II.* ad excessum usque *Caroli IV.* (ab A. 1125 — 1378.) decurrit, monogrammatum usus non quidem nullus, at arbitrarius tamen fuit. Contra in *tertia epocha*, quam *Wenceslai, Sigismundi* et *Alberti II.* principatus (ab A. 1378 — 1439.) constituit, monogrammata prorsus cessasse existimantur. Instauravit quidem eorum usum *Fridericus IV. f. III.* (A. 1440 — 1493.): at non invenit in successoribus, qui eum hac in re imitarentur, nisi quod ejus filius, *Maximilianus I.* (1493 — 1519.) tam in numis, quam in diplomatibus, quamquam in his rarissime, monogrammatibus usus fuerit; ut ita tota

epo-

epocha quarta amborum Imperatorum Friderici IV. f. III. et Maximiliani I. regimine contineatur (a).

H

§. 110.

(a) D. G. Hoffmann in vermischten Beobachtungen P. I. num. VII. p. 213. usum monogrammatum in diplomatibus Maximiliani I. prorsus negat. Ejus argumenta sunt.

1) Diploma ab an. 1512, quod Zyllesius in defensione Abbatiae S. Maximini P. III. num. 61. p. 103. edidit, quodque monogrammate instructum est, vel non est genuinum, vel saltem monogramma serius adjectum fuit, uti id demonstravit Baudisius in praeparatione ad analysim monogrammatum §. 30.

2) Monogramma Maximiliani I, quod in Joh. Dav. Köhler Hist. imperii Periodo VII. p. 412 reperitur non nisi emendatum exemplum est illius, quod Zyllesius vulgavit. Ipse Köhlerus postea fassus est, monogramma esse falsum.

3) Maximilianus I. Imperator loco monogrammatum diplomata manu propria subscribere coepit.

4) Literae X et S, quae in privilegio Peutingeriano cernuntur, uti et litera M in numis quibusdam non monogrammata sed figla sunt nominis, Maximiliani. Concedit tamen Hoffmannus usum monogrammatum in numis Max. I. Conf. J. D. Köhlers Münzbelustigungen Th. XII. St. 23, et ejusdem Ducaten - Cabinet I. 5. Item Herrgott T. II. P. I. p. 47. num. 33. Tab. XV.

Paucis verbis hic commemorandum est *magnum manus propriae signum*, quo integro sui regiminis tempore usus est Maximilianus I. Imperator, teste F. W. Cosmann von dem grossen Namenshandzeichen Maximilians I. Primum occurrit in diplomate an. 1488 legendumque est: *Maximilianus Rex subscripsi*. Numquam typario sed semper propria manu exaratum est. M. E.

§. 110.

In Imperatorum ac Regum nostrorum monogrammatibus verbale nullum, at duo tamen *mixta*, Wilhelmi scilicet Regis et Friderici IV. f. III. Imperatoris, cernere mihi licuit, Reliqua omnia vel *nominalia* sunt, vel *titularia*. Ac titularium quidem Otto II. Imperator non fuit quidem primus auctor, ut BAUDISIUS falso statuit (§. 108. add. §. 113.); at fuit tamen is, a quo *continua* eorum *series* in Imperio nostro initium ceperat. Ratione ductuum fundamentalium monogrammata in *linearia* et *literalia* (§. 98.) dividuntur. Linearium omnia genera, scilicet cruciformia, tam simplicia quam composita, quadriformia et circularia; contra ex literalibus non nisi quadriformia, quae quidem pro litera fundamentali vel H, vel duplex T copulatum, vel N habent, Imperatoribus Regibusque nostris placuerunt.

§. 111.

Bene recteque BAUDISIUS Principum nostrorum monogrammata in *regia* et *imperialia* divisit. Placet hoc loco, quae singulis monogrammatibus inde ab Ottonis II. Imperatoris temporibus (ab A. 974.) contineantur, paucis indicare, quidquid novi occurrit in aliquo monogrammate id scriptura *curfiva* denotatur.

Ottonis II. imperiale: Otto *Imperator Augustus*.

Ottonis III. 1) regium: a) nominale: Otto.

b) titolare: Otto *Rex*.

2) imperiale: Otto *Imperator Augustus*.

Henrici II. 1) regium : Henricus Rex.

2) imperiale : Henricus *Romanorum* Imperator Augustus.

Conradi II. 1) regium : Chuonradus (*Romanorum*) Rex.

2) imperiale : Chuonradus Romanorum Imperator Augustus.

Henrici III. 1) regium primum : Heinric Rex.

— secundum : Henricus *Dei gra* (*gratia*) Rex.

2) imperiale : Henricus *Dei gra* Romanorum Imperator Augustus.

Henrici IV. 1) regium : Heinricus *Quartus* *Dei gra* Rex.

2) imperiale : Heinricus *Tertius* *Dei gra* Romanorum Imperator Augustus.

Hermanni, anticaesaris : Heriman *Dei gra* Rex.

Henrici V. 1) regium : Heinricus *Dei gra* Quintus *Romanorum* Rex.

2) imperiale : Heinricus *Dei gra* Quartus Romanorum Imperator Augustus.

Lotharii II. 1) regium : Lotharius Tercius *Dei gra* Romanorum Rex.

2) imperiale : Lotharius Tercius *Dei gra* Romanorum Imperator Augustus.

Conradi III. regium : Cunradus *Dei gra* Romanorum Rex (*secundus*).

Friderici I. 1) regium : Fridericus *Dei gra* Romanorum Rex.

2) imperiale : Fredericus *Dei gra* Romanorum Imperator (*semper*) Augustus.

Henrici VI. imperiale : Henricus *Dei gra* Romanorum Imperator *semper* Augustus.

Philippi regium: Philippus Dei gracia Romanorum Rex
semper Augustus.

Ottonis IV. regium: Otto Quartus Dei gra Romano-
rum Rex semper Augustus.

Friderici II. 1) regium: Fridericus (secundus) Dei gra
Romanorum Rex semper Augustus *Hieru-
salem (Iherusalem) et Siciliae Rex.*

2) imperiale: Fridericus (secundus) Dei gra
Romanorum Imperator semper Augustus,
Hierusalem et Siciliae Rex.

Henrici VII. (Frideri II. Imp. filii) regium: Henricus
septimus Dei gratia Romanorum Rex sem-
per Augustus.

Wilhelmi regium: Dei gratia Romanorum Rex semper
Augustus. *Accessit inscriptio marginalis:*
Spes mea Dominus a juventute mea, in
te confirmatus sum ex utero de...., ma-
tris meae et es protector meus.

Rudolphi Habsburgici regium: Rudolphus Dei gra Roma-
norum Rex semper Augustus.

Alberti I. regium: Albertus Dei gratia Romanorum Rex
semper Augustus.

Friderici III. Pulchri f. Austriaci regium: Fridericus
Dei gratia Romanorum Rex semper Au-
gustus.

Ludovici V. Bavari 1) regium: Ludovicus Dei gratia Ro-
manorum Rex.

2) imperiale: Ludovicus Dei gratia
Romanorum Imperator semper
Augustus.

Caroli IV. imperiale: Karolus Dei gratia Quartus Ro-
manorum Imperator Augustus *Boemie*
Rex.

Friderici IV. (III.) imperiale: Fridericus Dei gratia Romanorum Imperator semper Augustus, *Hungariae, Dalmatiae, Croatiae Rex.* Insertae praeterea sunt quinque literae symbolicae. A. E. I. O. V.

§. 112.

Imperatorum CPlitanorum monogrammata.

An *Imperatores orientales*, praeter numaria (inde a Marciano sec. V.), parietaria, et sphragistica (praesertim inde a sec. VII.) monogrammata, etiam *diplomatica* usurpaverint, dubium quidem adhuc est: id tamen certum, si quando monogrammatibus in diplomatibus usi fuerint, eos ab eorum usu exeunte seculo XI. abstinuisse: nam ex hoc tempore *μηνολογειν*, hoc est, mensem et indictionem absque ulla alia subscriptione vel nominis vel monogrammatis, propria manu diplomatibus subicere, coeperunt.

§. 113.

Regum Galliae monogrammata.

Monogrammata Galliae Regum ad tres epochas reduci possunt. In *prima epocha*, quae ab antiquissimis inde *Meroveadum* temporibus ad *Caroli M.* principatum (ante A. 771.) decurrit, monogrammatum usus rarus (§. 108); in *altera*, quam a *Carolo M.* ad *Robertum* (ab A. 771—997.) computo, perpetuus; in *tertia* denique, hoc est, a *Roberto* ad *Philippum IV Pulchrum* (ab A. 997—1312.) arbitrarius fuit. Nullus Galliae Regum, quantum ego quidem scio, *verbali* aut *mixto* monogrammate usus est. Pleraque sunt *nominalia*, pau-

paucissima *titularia*. Ac titularibus quidem monogrammatibus usi sunt in prima epocha *Chlodoveus Junior*, in altera *Odo* et *Hugo*, in tertia nullus. Neque aliud quidquam, praeter solum *Regis* vocabulum, titularibus illatum cerno: et *series continua* titularium in Gallia numquam fuit. In eo omnia Regum Galliae monogrammata conveniunt, quod vel *linearia cruciformia*, eaque tam *simplicia* quam *composita*, vel *literalia quadriformia* sunt. Ac quadriformium literae fundamentales sunt N: H: B et E copulata: H et R copulata: PP interrupta pariter atque copulata: L et C tam copulata, quam interrupta.

§. 114.

Regum et Imperatorum Italicorum monogrammata.

Regum atque Imperatorum Italiae monogrammata satis multa MURATORIUS in *Antiqu. Ital. medii aevi* publicavit. Sunt ea omnia vel *linearia cruciformia*, vel *literalia quadrata*. Posteriora haec plerumque litteram H, interdum vero etiam M vel N, cet. fundamenti loco habent. Unius Ardoini, Italiae Regis (A. 1002 — 1015.) monogramma, quod Carolus du Fresne in *Glossario* exhibuit, *titulare* est: reliqua omnia, quae ego quidem novi, *nominalia* sunt.

§. 115.

Regum Lotharingiae, Provinciae et Burgundiae monogrammata.

Tam pauca horum Regum monogrammata adhuc exstant, ut eorum seriem aliquam consummatam atque continuam formare nondum liceat. Quae mihi innotuerunt, vel *linearia* partim *cruciformia* partim *quadrata*

drata sunt, vel *literalia* eaque tam *quadriformia*, quam *duplicia copulata*. Omnia *nominalia* sunt, praeter unum Conradi, utriusque Burgundiae Regis (937 — 994), quod *titulare* est.

§. 116.

Regum Hispaniae et Hungariae monogrammata.

I) *Hispaniae* Reges, postquam nomen suum per literarum consequentiam diplomatibus subscribere desierant, singularia signa, ad instar monogrammatum exarata, eaque initio *quadrata*, cum inscriptione: *Signum Imperatoris*, mox vero *circularia* cum duplici epigraphe orbiculari, iis adjungi iusserunt. In area circularium signorum, quae *rotae* dicebantur (unde diplomata ipsa *los privilegios rodados* appellarunt), primo crux, deinde insignia regnorum expressa sunt. Atque haec signa quadrata et circularia seculis potissimum XIII. et XIV. in usu fuerunt.

II) Quod *Hungariam* attinet, duorum tantum adhuc Regum monogrammata prolata sunt, S. Stephani nimirum, et Andreae I. Ea apud Martin. Schwartner, Bibliothecae reg. scient. universitatis Pestanae custodem primum, et Professore artis diplomaticae in *Introduct. in rem diplomat. praecipue Hungaricam* edit. prim. Tab. 2. edit. secund. Tab. IV. N. 2. et 3. in aes. incisa cernere licet. Monogramma S. Stephani in diplomate ab an. 1001. literale quadriforme, partitum simulque dupliciter decussatum est, fundamen est litera H: est item *titulare*, verba *Stephanus Rex Hungariae* continens.

nens. (a). Alterum monogramma Regis Andreae I, diplomatis ab an. 1055. nominale tantum est, pro fundamento habens lit. N; hincque literale, quadratum; verum non ita technice compositum est, ut illud S. Stephani.

§. 117.

(a) Clarissimus vir, Martinus Schwartner in secund. edit. (Budae 1802.) longe aliter, quam in prima, monogramma de quo sermo est, enucleat. En, ejus verba (§. 99.). „Et „S. Stephani quidem monogramma, quod in diplomate an. „1001. descriptum cernitur, literale est, pro fundamento „habens lit. X. intermediam, cum extremis I et E (aut „etiam G.) linea horizontali copulatam. Idem ratione contentorum titolare est, verba complectens: *STEFANUS* „*REX AUGUSTUS*.“ Mutatae enuclationis suae rationem reddit eruditissimus Auctor in nota his verbis: „Putabam „antea fundamentum monogrammatis Stephanei literam N „esse partitam et decussatam dupliciter. Dimisi tamen sententiam, postquam schema monogrammatis denuo longius „et diligentius fuisset intuitus. Nec Gatterero (Abriss der „Diplomatik p. 147.) proinde assentire potui, qui literam H pro fundamento habuit, verbaque collegit: *Stephanus Rex* „*Hungariae*. Etenim *Ungaria* et *Ungria* scribebatur sec. XI, „quae paullo serius *Hungaria* dicta est. Etiam titulus *Regis* „*Ungariae* illi tempori minus convenit; cum Reges S. Stephano coevi, ipseque S. Protorex, in diplomate, de quo „agitur, a populis potius, quos regebant, quam a provinciis, titulos suos derivaverint, appellantes sese *Reges Romanorum, Francorum, Ungorum*, nequaquam vero *Franciae, Ungariae* cet. Ob eandem causam nec plenior monogrammatis exegeſis: *Stefanus Rex Ungariae Augustus*, „adoptari potest: etiamsi literarum elementa edendae formulae suppeterent. An ego exinde *Augusti* elogium, in „monogrammatibus Imperatorum, ab Ottonis II. tempore „(ab an. 974.) obvium, recte eruerim, dijudicent alii. „Innoc. Desericus (*de initiis ac majoribus Hungarorum*

Tom.

§. 117.

Monogrammata Principum.

Exstant inprimis *Salernitanorum*, *Beneventinorum* et *Capuanorum Principum*, itemque *Marchionum Tusciae* monogrammata admodum multa in MURATORII *Antiq. Ital. medii aevi*. Monogrammata haec omnia fere *linearia cruciformia* eaque *nominalia* sunt, praeter monogrammata quaedam Jordanis I et Richardi II, quorum illa *quadriformia literalia*, N pro fundamento habentia, haec cruciformia quidem, at simul *mixta* sunt.

§. 118.

„Tom. V. p. 103.) resolvit monogramma illud in haec „verba: Stephanus primus Rex Hungariae. At imperfectum est schema monogrammatidis, quod idem Clar. aliquando Vir l. c. exhibuit, nec interpretatio ipsa magis probabilis.“ Exinde sequitur, monogramma S. Stephani secundum Gattereri methodum ita esse describendum: est literale, compositum ex tribus vel quatuor literis, quadriforme, linea horizontali copulatum. Fundamentum est litera X intermedia, cum ex utroque latere positus I et E aut etiam G linea horizontali copulata. — Martinus Schwartner in allegata editione secunda eodem loco adhuc duorum monogrammatum S. Stephani mentionem facit, quae a monogrammate an. 1001. differunt, attamen ut vir doctissimus testatur, ex apographis sunt desumpta, scribarumque incuria sine dubio multum immutata, atque depravata. M. E.

§. 118.

Comitum, Nobilium, Magistratum et Notariorum monogrammata.

Sunt etiam *Comitum, Nobilium ac Magistratum, item Notariorum monogrammata*; sed eorum tam pauca ex archivis adhuc publicata fuerunt, ut ea regulis quibusdam subjicere nondum liceat. Ac ea quidem, quae mihi videre contigit, ab eorum, quae in superioribus jam explicata sunt, forma et structura parum aut nihil recedunt.

§. 119.

Pontificum Romanorum monogrammata.

Pontificum Romanorum monogrammata vel parietaria et tapetibus intexta sunt vel diplomatica.

I) *Parietaria et tapetibus intexta*, hoc est, ex aedibus sacris non ex diplomatibus depromta monogrammata, pontificalium omnium antiquissima sunt. Hujus generis tria inprimis sunt notatu digna scilicet a) *Sixti III.* (431 — 440.) literale, cruciforme, Andrea-num, idque titolare, imo mixtum, exprimens 1) monogramma Christi (§. 61.), 2) Siglam nominis X Xistus (Sixtus), 3) titulum Papa. b) *Leonis III.* (795 — 816.) literale, cruciforme, Andrea-num, idque mixtum exprimens 1) monogramma Christi, 2) nomen Leo. c) *Leonis III.* aliud, nempe lineare, cruciforme, idque mixtum, exprimens 1) monogramma Christi, 2) nomen Leo, 3) titulum Papa. Vid. Elementa art. dipl. Tab. VIII. N. 69, 70, 71.

II)

II) *Diplomatica* ad tria potissimum genera possunt revocari: sunt enim vel *titularia*, vel *verbalia*, vel *mixta*.

1) *Titularia* omnium sunt rarissima. Exemplo esse potest monogramma Sylvestri II. (999 — 1003), quod in bulla quadam ab an. 1001. cernitur. Est literale, quadratum, pro fundamento literam M habens, et, quantum mihi videtur, praeter nomen, integrum titulum, quem sibi Pontifex in ipso diplomate tribuit, hoc est, verba: *Silvester Servus Servorum Dei apostolicae sedis Episcopus*, aut certe alia his similia, exprimens. Vid. Element. art. Diplom. Tab. VIII. N. 72.

2) *Verbalia*, quae binis verbis, *Bene Valete*, constant. Usque ad Leonem IX. (1049 — 1055.) vocabula haec literis majusculis, sine coarctatione in monogrammaticis modum bullis adscripta fuerunt, posito, more consueto, ad utrumque latus signo crucis. Ita in bullis Pascalis I. (817 — 824), Benedicti III. (855 — 858), Nicolai I. (858 — 867), Joannis XIII. (965 — 972). A seculo XI. quasdam literas contignari coeptum est, ut v. c. in bulla Benedicti VIII. ab an. 1024; verum in bulla Clem. II. (1046 — 1048.) quaelibet littera apte est separata. At enim immediatus hujus Pontificis successor Leo IX. primo sui regiminis an. (1049.) continuum morem voces, Bene Valete, monogrammatice, secundum formam, quam in Element. art. Diplom. Tab. VIII. N. 74. cernere licet, scribendi introduxit. In Nouv. Tr. de Diplom. a tabula 83tia monogrammate, de quo
agi.

agitur, usi quoque sunt successores Leonis, ut et in tabulis anterioribus Antecessorum Leonis, formulae, *Bene Valete* exempla reperies. Fundamentum monogrammatiss literae BAE esse videntur; at vero pleraque exempla solam literam N fundamenti loco servire comprobant (a).

- 3) *Monogrammata mixta* vel, ut dicere placet, *orbiculi pontificales*. Etiam eorum Leo IX. Auctor est, suntque verbalium ab an. 1049 perpetui a dextris comites. (Vid. Element. art. Diplom. Tab. VIII. N. 73). (b). *Monogrammata verbalia* literalia, quadrata sunt, *mixta* contra linearia, cruciformia. Horum margo exterior sunt duo circuli aequaliter a se invicem distantes cum epigraphe orbiculari, quae axioma, quod sibi auctor diplomatis elegit (Wahlspruch), exprimit: e. c. in eo Leonis IX. epigraphe est: *Mia* (misericordia) *Dni* (Domini) *plena ē* (est) *tra* (terra). Are-
am

(a) Monogramma hoc verbale saepe mittebatur. Ita censores Jenenses supra §. 105. allegati. A. E.

(b) Regula haec exceptiones habet. In Bulla ab an. 1095. in *Be-soldi Document. rediviv. monasterior. etc.* p. 542 — 545, item in bulla ab an. 1256 in *ejusdem virginum sacrarum moniment. etc.* p. 326 — 329, similiter in bulla Alexandri III. ab an. 1178 in Dregeri Codice diplomat. Pomeraniae T. I. p. 26 — 29. editionis primae reperitur quidem monogramma verbale, non autem monogramma mixtum. Contra in supra ad §. 105. n. a. p. 108. memorata bulla indictionis Concilii Tridenti celebrandi ab an. 1560. cernitur monogramma mixtum, non vero verbale. Ceterum verba illa, *sunt a dextris comites*. in sensu artis heraldicae intelligenda sunt. *Censores Jenenses* N. 264. an. 1798. A. E.

am implet signum crucis, in cujus angulis sub Leone IX. cernitur nomen *Leo* et sigla titularis P, hoc est Papa. In bulla Nicolai II. an. 1061. anguli superiores vacui sunt, in inferioribus scriptum est literis majusculis: *Petrus, Paulus*, absque Pontificis nomine. Verum in Pascalis II. ab an. 1110. primum reperio in angulis superioribus SCS (Sanctus) PETRVS SCS PAVLVS, et in inferioribus PASCHALIS PP (Papa) II. Monogramma hoc mixtum uti et multa alia in aes incisa cernere licet tam in Nouv. Tr. de Dipl. Tab. 84 sqq. quam in aliis operibus diplomaticis.

§. 120.

Episcoporum, Abbatum et Monasteriorum monogrammata.

Episcopos pariter, atque *Abbat*es tam suo quam *monasteriorum* suorum nomine, monogrammatibus usos esse, nemo, qui diplomata eorum versavit, facile ignoraverit. Sed sunt monogrammata hujus generis admodum rara: plura tamen in tabulariorum scriniis adhuc latent. Occurrerunt mihi in iis etiam aliqua *titularia*.

En Exempla quaedam paucis explicata. Confer. Element. art. Diplom. Tab. VIII. N. 75—79.

I) Archiepiscoporum et Episcoporum monogrammata.

- 1) *Gualterii*, Archiepiscopi Ravenatensis ab an. 1141. monogramma literale, quadriforme, idque titolare est, pro fundamento literam N habens. Expimit nomen *Gualterius* et titulum *Ravenatensis Eps*.

Eps f. *Archieps* (Episcopus f. Archiepiscopus), vel etiam *Praeful Ravennas*. Ex Murator. Tom. V. p. 159.

2) *Hugonis II.* Episcopi Noviodunensis monogramma lineare cruciforme est, idque titolare, exprimens: *Eps* (Episcopus) *Hugo*. Vid. diploma, an. 1031. datum, in Guy Coquille Hist. du Pays et Duché de Nivernois (Paris 1612. 4.) pag. 61.

3) *Johannis*, Tridentinae sedis Episcopi, monogramma lineare, cruciforme, idque mixtum est, exprimens 1) vocem *Signum*, 2) nomen *Joannis*, 3) titulum *Epi* (Episcopi). Vid. diploma an. 1109. datum, in Murator. Tom. III. p. 109.

II) *Abbatum.* *Martini* Abbatis monogramma literale, quadriforme, idque nominale est, habens pro fundamento literam M, initialem nominis *Martinus*. Diploma, circa a. 1046. datum, habet Murator. Tom. III. p. 765.

III) *Monasteriorum.* Monasterii Corbeiensis an. 1120. monogramma literale angulosum est, idque nominale, exprimens nomen *Vitus*, qui Patronus ecclesiae Corbeiensis est. Diploma, ad quod hoc monogramma pertinet, ab Erkenberto Abbate Corbeienfi datum, et a Falckio in Cod. Tradition. Corbeiens. p. 215. publicatum est. Alind ejusdem generis monogramma idem Falck. p. 58. exhibuit. Sunt autem omnia haec monogrammata, quoniam non *Abbatum*, sed Patronorum Ecclesiarum nomina continent, monastica potius, quam *Abbatialia* dicenda.

§. 121.

Monogrammata feminina.

Sed *feminae* etiam, quod ultimo loco adhuc commemorandum est, monogrammata sibi adoptarunt, quamquam id rarissime factum est. Ex reginis iisque Merovingicis, *Nantechildis* et *Chrodechildis* (§. 99.), ex Principibus vero *Mathildis*, Tusciae Marchionissa huc pertinent. Monogramma Mathildae (ab an. 1102.) lineare, cruciforme atque mixtum, at vero parum technice compositum, exprimit in superioribus angulis verba, *Matilda Dei* et in inferioribus *Gra* (gratia) *si qd*, (quid) *est*. Sub monogrammate legitur, *subscripsi*. Ex Murator. Tom. VI. p. 71. Element. art. dipl. T. VIII. N. 61. — Dolendum fane est, quod editores diplomatum harum rerum tam parum solliciti fuerint. Ipse *Heumannus*, vir beatus, in Commentariis de re diplomatica Imperatricum Augustarum ac Reginarum Germaniae, locum hunc de monogrammatibus femininis, nescio quibus rationibus inductus, praetermisit.

CAP. VI.

SPHRAGISTICA.

Olivar. Vredii Sigilla Comitum Flandriae et Inscriptiones diplomatum. Burgis 1639. f.

Theodori Hoepingk de sigillorum prisco et novo jure tractatus. Norimb. 1642. 4.

F. A. Wenk de jure insignium; dissert. I — 5. Lips. 1772 — 1785. 4.

Henr. Gunth. Thulemarius de bulla aurea, argentea, plumbea. Heidelberg 1682. 1687. 4. it. Francof. 1697. f.

Joh. Mich. Heineccii de veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis syntagma historicum. Lips. 1709. (nov. tit. et praef. 1719) f.

Philiberti Hueberi Austria ex archivis Mellicensibus illustrata. Lips. 1722. f.

Polycarpi Leyseri de contrafigillis medii aevi Comment. Helmst. 1726. 4.

Ludov. Ant. Muratorii dissert. de sigillis medii aevi in ejus Antiquit. medii aevi. T. III. (Mediolani 1740. fol.) diss. XXXV. p. 83. seq.

Domenico Maria Manni osservazioni istoriche sopra i sigilli antichi de' seculi basi. in Firenze. T. I — XX. 1793 — 1764. 4.

Ad Frid. Glasfey specimen decadem sigillorum complexum, quibus historiam Italiae, Galliae, atque Germaniae illustrat. Lips. 1749. 4.

I) *Sphragistica generalis.*

§. 122.

Sigilla quum sint signa, quae diplomatibus majoris roboris ac fidei causa accedunt; patet, sigillorum doctrinam, quae *Sphragistica* recte dicitur, in partibus *Semioticae* numerandam esse (§. 5.). Non uno autem sensu sigillum dicitur; denotat enim 1) signum ipsum diplo-

diplomatibus impressum, vel appensum, 2) typarium, et 3) ipsum diploma sigillo instructum; quae diversae notiones etiam in *bullae* vocabulum cadunt. Neque hoc loco *synonyma* vocis *sigillum* praetermittere fas est, cuiusmodi sunt: *signum* (usque ad fec. V. et VI., im-
mo adhuc fec. XIV), *bulia*, *bulia cerea*, *signetum*, *signaculum*, *impressio*, *imago*, *imaginis impressio*, *ima-
ginis signum*, *secretum*. Antiquissimum vero sigillorum nomen est *annulus* f. *anulus*. Duravit hoc nomen ad seculum usque X, ex quo quidem tempore vocabulum *sigillum* prae ceteris usu receptum erat.

§. 123.

Veteres *Hebraei* jam Patriarchae Jacobi aetate sigillis usi sunt (Gen. 38, 18. add. Exod. 28, 11): item *Aegyptii* (Gen. 41, 42). Sed sua etiam *Babyloniis*, *Medis* ac *Persis* sigilla fuerunt (Dan. VI. 8. 12. 15. 17. Esth. 1. 18. VIII. 8. Curtii VI. 6.): item *Cyrenensibus* (Aelian. XII. 30.). *Graeci* annulos signatorios circ. Olymp. 53. (circa a. 568. ante Chr. nat.), et gemmea quoque sigilla Olymp. 62. (circa a. 532. ante Chr. n.) introduxerunt. *Romanos* signasse, in vulgus notum est. Continuarunt hanc signandi consuetudinem non modo *Byzantini* Caesares et Patriarchae, verum etiam *Franci*; et praeter hos, ceteri quoque *Germaniae* populi, inque iis *Bojoariorum*, *Thuringorum* et *Saxonum* Reguli; porro *Wisigothi* Hispanorum Reges (fec. VII); *Lombardi*; *Anglo - Saxones* (A. 955. et 1066). Sed ad *Vngaros* quoque, item ad *Russos*, *Danos*, *Suecos*, *Polonos*, *Siculos*, cet. sigillorum usus propagatus est. Signant etiam *Turci*, *Persae* et *Indi*, sed ab omni simul imaginum genere abhorrent: contra *Sinae*, *Iaponeses*

nenses et *Abessini* imaginibus delectantur. Etsi vero figilla, ut vidimus, in rebus antiquissimis numeranda sunt; eorum tamen doctrina ars nova est, quippe quam demum JOH. MICH. HEINECCIUS ad formam aliquam redegit, quamque *Heumannus*, apposite ad rem ipsam, *Sphragisticae* nomine insignivit,

§. 124.

Antiquissimum *typariorum* genus, si ad aevum medium respexeris, *annuli* sunt, quippe quibus et Mero-veades et Carolidae usi sunt. *Sigillorum* nomen, quatenus *typariis* tributum est, inde a seculo X. potissimum invaluit. Interjecto deinde tempore (inde a sec. XII. vel etiam XI.) annuli quoque redierunt, sed aliis nominibus insigniti. Sunt enim nunc *sigilla minora*, nunc *contrasigilla*, nunc *sigilla secreta* s. *secreti*, item *signeta* cet. appellati. *Custodia* *typariorum* numquam non viris, et munerum dignitate, et integritatis laude conspicuis demandata fuit: quales Imperatorum atque Patriarcharum CPlitanorum *Logothetae*, Meroveadum *Referendarii*, ac verisimiliter Carolidarum etiam *Cancellarii*, hisque absentibus *Comites Palatii* erant. *Sigilla* ecclesiarum non minori diligentia asservata sunt. Si *typarium* regni cujusdam aut Provinciae cet. casu perierat, id toti regno vel provinciae cet. praedicabatur, tumque novum, sed immutatum *typarium* fieri jubebatur. Curarunt etiam ut *typaria*, mortuis possessoribus abolerentur. Tutissime agebant, qui instrumenta signatoria in partes frangebant; verum alii, quod dolendum est, ea monasteriis tradere, vel cum ipsis possessoribus terrae mandare consueverant; non suspicantes, quod in callidas falsariorum manus incidere possint. Secus, qua
ratio-

ratione fieri poterat, ut in unius hominis privati, *Sertorii Ursati*, Nobilis Veneti († an. 1678.) manus biscentum nonaginta typaria venirent? manus, quae postea *Strickero*, Belgarum foederatorum apud Venetos Consuli, dein mercatori Norimbergensi, *Geiselio* venumierunt, a quo illa aere suo Euchar. Gottl. Rinck, Antecessor apud Altorfinos olim primarius, redemit, moriensque filiae suae unicae, Uxori Adami Friderici *Glasfey*, Polon. Reg. et Elect. Saxoniae a Consiliis, ut et ab archivis secretioribus, reliquit. Atque ex hac formarum signatoriarum collectione specimen illud Ad. Frid. Glasfey, quod in fronte hujus capituli laudavimus, existit: quamquam b. Jo. Heumannus paullo ante Glasfeyum semicenturiam horum sigillorum opusculis suis coronidis loco subjecit. Heumannus scilicet formarum Rinckianarum cerea sibi finxit ectypa; eo quidem consilio, ut illa aliquando, observationibus suis illustrata, cum orbe erudito communicarentur; sed immortuus huic consilio, horum ectyporum apparatus viduae suae reliquit, a qua hanc collectionem memoriae servandae causa dono accepi. Ipse ego bene multa typaria originaria possideo, e quibus tantummodo aliqua, verisimiliter, quia diu sub terra latuerunt, rubigine infecta, reliqua illaesa sunt. Materia, ex qua typaria confecta sunt, varia fuit, ut *metalla* in primis *gemmae* et *ebur*. Ac *gemmis* quidem non modo veteres Aegyptii, Graeci, Etrusci, ac permulti alii antiquitatis populi, sed etiam mediae aetatis homines usque ad seculum XII. ad signandum usi fuerunt. Ex *ebore* autem antiquissima Danorum sigilla constabant. Principes quidem et in his *Carolus M.*, item *Robertus*, Dominus de Vitre ad an. 1160. gladio seu *enſe* sua diplomata signarunt, hoc est,

typarii loco pomum s. pilam, manubrio ensis praefixam, cui sigillum insculptum erat, adhibuerunt. Neque hoc praetermittendum est, non solum Principes, sed et alios homines pluribus saepe ac diversis inter se typariis et olim usos fuisse, et nunc quoque uti. Sic, ut hoc utar, Friderici II. Imperatoris bullae tam pondere quam inscriptione inter se discrepant, et Rudolphi I. Habsburgici octuplicis generis sigilla afferuntur, quorum quinque priora, cum adhuc comes esset, tria vero posteriora, postquam Rex Romanorum factus erat, usurpavit. Variationis plures causae fuerunt, quarum aliae ab ipsis typariis, aliae ab eorum possessoribus repetendae sunt. Primitus diplomata nullam mutatorum typariorum mentionem fecerunt; sed a seculo XII., ex quo quippe tempore diplomatum praecipuum robur in sigillis ponebatur, coeperunt variationem typariorum commemorare, ne qua impostoribus chartarum fingendarum occasio daretur.

§. 125.

Maximus diplomatum numerus est, quorum sollemnia (§. 2.) non in sigillis, sed in aliis rebus, v. gr. in crucis signis, in certo aliquo testium numero, in chartarum cyrographicarum partitione vel indentura, (§. 2. n. VII.) cet. posita fuerunt. Sigilla igitur, quantumcunque *auctoritatem* habeant, non ad ipsam veluti essentiam diplomatum pertinent. Ut vero rectius de sigillorum auctoritate ac pretio pronuntiari possit, *tres epochas* distinguendas esse existimo. In *prima epocha*, quae ad seculum usque VIII. decurrit, usus sigillorum necessarius atque universalis fuit, ita quidem, ut ipsae
leges

leges diplomata, quae non subscripta sigillisque munita essent, pro infectis declararent. *In altera epocha*, quae a seculo VIII. ad medium usque seculum XII. computanda videtur, sigillorum usus restrictior et quodammodo arbitrarius fuit: crucis enim signa aliaque sollemnium genera sigillorum loco in quamplurimis diplomatibus horum temporum fuerunt. Quare factum est, ut diplomata ejusmodi, etiamsi non signata erant, in judiciis tamen admitterentur, et a Regibus confirmarentur. *In tertia epocha*, hoc est, a medio seculo XII. usque ad seculum XV, pristinus sigillis honor quasi restitutus est: ex hoc enim tempore tam Principes, quam Episcopi et Abbates, itemque Nobiles, quid? quod privati etiam sigilla sibi adoptarunt, tantaque omnino sigillis auctoritas tributa est, ut nullum diploma, nisi quod signatum esset, pro legitimo haberetur, ipsaque adeo sigilla omnium fere sollemnium locum tenerent.

§. 126.

Eo ipso tempore, quo pleraque diplomata sine sigillis comparebant (§. 125.), tanta nihilominus sigillorum auctoritas fuit, ut ea sola *chartis* donationum *confirmandis* sufficere crederentur: quae quidem consuetudo ideo quoque notatu digna est, ne pro commentitiis falsisque diplomatibus habeantur ea, quae interjecto demum aliquo tempore signata reperiuntur. Sed *subscriptionum* etiam ac *testium* vicem sigilla suppleverunt: cujus quidem moris vestigia aliqua jam Meroveadum ac Carolidarum aetate cernere licet, frequentiora autem atque luculentiora inde a seculo XI. usque

que ad seculum XV. apparent. Quare nemini hoc mirum videri debet, si quando uni eidemque diplomati decem, vel viginti, vel plura etiam sigilla appensa videat. In diplomate Ladislai IV. R. Hungariae ab an. 1288. ad utrumque figilli regii latus pendent quatuor sigilla procerum regni; et diploma electionis Uladislai I. ab an. 1440. adhuc dum ineditum sigillis adeo 88, non minus diploma coronationis ejusdem Regis 65 sigillis procerum regni corroboratum est, teste Mart. Schwartner in *Introduct. in rem diplomat. praecipue Hungaricam* (edit. secund.) §. 105. pag. 144. Longe plura sigilla adnexa sunt tribus chartis Rudolphi I., ad primam pendent 136, ad secundam 151 et ad tertiam 163. (Vid. Philippi Ernesti Spiess *Commentat. de bulla aurea, Rudolphi I.*) Singulare tamen in hoc genere et unicum sine dubio exemplum praebet querula Bohemorum epistola, Concilii Constantiensis patribus A. 1415. d. 30. Dec. oblata, quippe quae 350 sigillis munita erat (a).

§. 127.

(a) Martinus Schwartner l. c. p. 144. observat: Exemplum querulae illius Bohemorum epistolae, quam Patribus Concilii Constantiensis an. 1415. firmatam 350 sigillis obtulerunt, quamvis sit [extraordinarium, quod judice Heineccio (*Syntagma historicum de veteribus Germanorum, aliarumque Nationum sigillis* p. 10.) vix sibi par in omni historia inveniat, non tamen singulare dici potest atque unicum; inter MSS. enim Bibliothecae, quam custodio, ius instrumentum vidi legique, chirographis et sigillis 412 annularibus illorum, qui ecclesia graeca derelicta Romano Pontifici se obstrinxerunt, communitum. Subscriptionibus haec verba duntaxat aliquot, professione fidei loco stant praeposita; *Subscriptiones Dominorum Bojeronum et Nobilium Unitorum Districtus Fogaras. In anno 1711. die 20. Julii.* A. E

§. 127.

Etsi in figillorum *falsarios* gravissimae poenae decretae fuerunt, ut quos ultimis etiam suppliciis affectos constat; multa tamen figilla sunt, in quibus vel fingendis, vel adulterandis male feriat homines elaborarunt. HEINECCIUS *sex* potissimum *modis* (quae tamen ad quatuor commode reduci possunt) fraudem in figillis admittam esse ait: „Aut enim figilla *falsa falsis* diplomatibus innexa; aut *falsa veris* addita; aut *vera falsis* apposita; aut charta eo modo incisa, ac si figilla decidissent, quum *nulla* adfuerint; aut figilla *aversae* diplomatum faciei per errorem impressa, aut figilla denique ipsa *inversa* sunt.“ Sed impostorum infidiis *pontificales* etiam *bullae* expositae erant, quarum adulterandarum *novem modos* INNOCENTIUS III. Pontifex Romanus, (a. 1198 — 1216.) L. V. Decret. tit. 20. cap. 5. recenset, quos in sequens compendium redigere licet:

- 1) Falsa bulla falsis literis annexa.
- 2) Vera bulla falsae chartae adjuncta. Allegatum cap. 5. bulla tria fraudis genera indicat, quibus verae bullae a veris chartis solvi et ad falsas adpendi possint.
- 3) Vera bulla per tenuem rasuram corrupta.
- 4) Vera bulla et verum diploma, pro cuius scriptura callido artificio dealbata scriptura nova substituitur.
- 5) Vera bulla et verum diploma, cuius chartae prorsus abolitae et abrasae, alia subtilissima charta, ejusdem mensurae, perscripta tenuissimo glutine jungitur.

6) Cri-

- 6) Criminis falsi etiam rei judicantur, qui scienter literas non de Pontificis vel bullatoris pontificii manu recipiunt.
- 7) Falsarii denique sunt, *qui, accedentes ad bullam, falsas literas caute projiciunt, ut de vera bulla cum aliis sigillentur.*

Quae cum ita sint, e solo sigillo, neque veritas diplomatis, neque falsitas aestimari debet.

§. 128.

E solo *sigillo* neque veritas *diplomatum* ipsorum neque falsitas aestimari debet (§. 127.). Injustum etiam foret, diploma aliquod propter *sigilli*, fragilis admodum et caducae rei, vel *amissionem* vel *detrimentum* statim rejicere, aut in dubium adeo vocare: quum praesertim ejusmodi diplomata, si cetera paria essent, ab antiquis inde temporibus in judiciis admissa, et a Regibus confirmata fuerint (§. 125.). *Antiquiora* autem sint diplomata, quibus hoc veluti privilegium concedatur.

§. 129.

Etsi THEODORUS HOEPINGKIUS in libro singulari *de jure sigillorum* (pag. 108.) exposuit, nondum tamen hic locus pro dignitate satis tractatus est. Atque hoc jam supra (§. 125.) dixi, paullo serius principibus, Episcopis, cet. inprimisque *Nobilibus* inferioris ordinis aliisque privatis usum sigillorum restitutum esse. *Plebei* vero omnium tardissime ad signandas chartas admissi

missi sunt, ut adeo olim nobilitatis insigne atque argumentum fuerit, si quis sigillorum jure gauderet. Sed in Nobilibus etiam fuerunt, qui *proprio* se *sigillo* *carere* in diplomatum clausulis profiterentur: de qua quidem re varie senserunt homines eruditi. Id certum est, non in dignitate equestri, sed in alia, eaque nondum satis explorata causa jus sigillorum quaerendum esse (a).

§. 130.

(a) Curate distinguere oportet. Sigillo s. instrumento signatorio, quod imaginem] quamdam refert, uti, nemini umquam, si servos et minores XXV annis excipias, prohibitum fuit, neque hodie est. L. 22. §. 4. et 5. ff. Qui testam, fac. poss. L. 2. C. de reb. alien. non alien. At enim insignia gentilia, quibus familiae distinguuntur, usurpare solis Nobilibus et iis, qui speciali hoc privilegio mactati sunt, concessum est. Primum nempe Principes circa XI. et XII. seculum armis gentilitiis, scuto scilicet variis figuris ornato et dein etiam galea in annulo vel typario effectis sigilli loco uti coeperunt. Equites et de equestri genere procreati exemplum hoc secuti sunt seculo XIII. Fuerunt tamen magno numero familiae, etiam illustres, qui primum seculo XIV. et XV. insignibus gentilitiis uti coeperunt. Ratio, mea quidem opinione, est, quod ante id temporis noluerint. Quilibet mos pededentim introducit. Equidem non me latet, in quibusdam familiis non nisi primogonito aut Patri insignibus uti licuisse, et hanc ob rationem etiam de illustri familia progenitos in diplomatibus declarasse: *Quia proprium sigillum non habeo*. Nec me fugit, civitates et Ministeriales Domini insignia interdum adhibuisse. Verisimile est praeterea, quod quidam Equites, forsan noviter creati, aut non avitae nobilitatis, insignibus propriis uti ausi non fuerint, quodque hi insignia a suis Dominis petierint obtinuerintque. Crediderim nihilominus, multos tam illustres quam nobiles insignibus caruisse, quia insignia habere noluerunt. M. E.

§. 130.

Sigillorum *divisiones* e tabula hac dilucide cognoscere licebit. Dispetiri scilicet possunt figilla

A. partim in publica et privata; ordinaria et extraordinaria; communia et peculiaria; propria et mutuo sumta; nota et ignota; conversa, inversa, informia; genuina et spuria, cet.

B. partim sunt

I. ratione impressiois

1. monosphragista, f. una ex parte signata.

2. amphisphragista, f. utrimque signata, quae sunt duplicis generis

a. numaria, f. ad modum numerum utrimque aequalem sculpturam habentia (ratione extensionis).

b. contrafignata, f. contrafigillis, sigillis minoribus, munita.

II. ratione quantitatis

1. majora f. authentica, quorum species majestatica Imperatorum, Regum, Principum cet. sunt.

III. ratione materiae

1. metallica, Bullae proprie dicta

a. bullae aureae.

b. bullae argenteae.

c. bullae plumbeae.

d. bullae aeneae.

e. bullae stanneae.

2. cerea, Sigilla proprie dicta.

a. pura, ut alba, flava, rubra, viridia, caerulea, nigra.

b. mixta, hoc est, ex diversi coloris cera facta.

3. creta-

3. cretacea.

4. farinacea.

5. malthina f. ex maltha facta.

IV. ratione figurae

1. rotunda.

a. orbicularia,

b. ovalia, tam perpendicularia, quam horizontalia.

c. parabolica, tam cuspidata, quam rotundata.

2. triangularia

a. triangularia proprie dicta.

b. cordiformia.

c. scutiformia, tam cuspidata, quam rotundata.

d. piriformia f. foliata.

e. trifolina.

3. quadrata

a. quadrata proprie dicta.

b. oblonga, tam horizontalia, quam perpendicularia.

c. rhombata.

4. pentagona	} lineis rectis, vel incurvatis tam introrsum (figilla cornuta), quam extrinsecus.
5. hexagona	
6. octogona	

7. cava f. lanciformia, aliaque figurae extraordinariae figilla.

V. ratione inscriptionis

1. epigrapha.

2. anepigrapha.

3. monepigrapha.

VI. ratione annexionis

1. impressa.

a. paginae aduersae impressa, vel simpliciter impressa.

b. paginae auersae vel a tergo impressa.

2. pendula, eaque tam metallica f. bullae, quam cerea.

C. partim ratione eorum, qui figillis uti sunt, vel utuntur.

I. dividi possunt in duas classes, figillorum secularium f. civilium et ecclesiasticorum.

1. Prima classis: Sigilla secularia f. civilia, item politica.

Ordo I. Sigilla imperialia et regia.

Ordo II. Sigilla ducum, ceterorumque Principum.

Ordo III. Sigilla Comitum, et liberorum Baronum.

Ordo IV. Sigilla Nobilium.

Ordo V. Sigilla civitatum, judiciorum, magistratuum, communitatum, ac collegiorum cujuscumque generis.

Ordo VI. Sigilla Notariorum, Judaeorum, privatorum.

2. Secunda classis: Sigilla ecclesiastica.

Ordo I. Sigilla Pontificum Romanorum.

Ordo II. Sigilla Cardinalium.

Ordo III. Sigilla Conciliorum et Synodorum.

Ordo IV. Sigilla Archi- et Episcoporum et Capitulorum.

Ordo V. Sigilla Abbatum et Monasteriorum.

Ordo

Ordo VI. Sigilla ordinum sacrorum et militarium.

Ordo VII. Sigilla Praepositorum, Decanorum, Generalium, Provincialium, cet.

II. Sunt ratione sexus

1. masculina.

2. feminina, ut Imperatricum, Reginarum, Principum, Comitissarum, Abbatissarum, cet.

§. 131.

I. *Sigilla impressa.*

Sigilla vel ipsis diplomatibus innexa, vel e filis, chordis, lorisve membranaceis appensa deprehenduntur. Existit inde ipsorum sigillorum in *impressa* et *pendula* distributio, quae proprie dumtaxat sigilla cerea spectat; bullae numquam non diplomatibus appensae sunt; contra sigilla cerea initio impressa, postea vero pendula fuerunt. Faciemus ab *impressis Sigillis* dicendi initium.

I. *Sigillorum impressorum genera.* Sigilla imprimebantur vel intrinsecus vel veterum Romanorum more extrinsecus. Ad firmandam in membrana vel papyro Aegyptiaca massam ceream, quae non raro ampla et crassa erat, charta in crucis vel ordinariae vel decussatae aut stellulae quoque modum incisa est, ita quidem, ut replicatis incisurae membranulis, cera per foramen transmitteretur, et ex parte adversa, interdum aversa simul, obfignaretur. Quod porro sigilli imprimendi modum attinet, qui apud veteres Romanos, praesertim in Hungaricis regionibus obtinuit, et in novae Romae diplomatibus non

non nullis adhucdum obtinet: pungendo in membrana vel papyro duo vel tria foramina efficiebantur, per quae fila vel lora membranacea a parte averfa ad adverfam ducebantur et reducebantur; ita ut a tergo extremitatibus filorum vel lororum figilla tandem imprimerentur;

2, *Locus sigillorum impressorum.*

a. Locus ordinarius sigillorum *a parte postica* impressorum fuit circa medium vel paullo supra medium diplomatis.

b. Locus sigillorum *a parte antica* impressorum fuit ad calcem et quidem, si, quod consuetum erat, unum sigillum adhibebatur ad dextrum diplomatum latus: si vero duobus sigillis obsignabatur, unum imprimebatur ad dextrum alterum ad finistrum latus. Discrimen personarum circa hoc observare necesse est.

1) In diplomatibus Regum et Imperatorum reperitur sigillum ad dextrum chartae latus; ac in Merovingicis quidem diplomatibus sigilla paullo supra ultima *Dati* verba; in Carolingicis post aut supra signum recognitionis Cancellariorum, et in posterioribus e regione signi et recognitionis Cancellariorum, interdum vero, praesertim in regiis Galliae, infra *Datum* collocata fuerunt.

2) In chartis Ducum, Episcoporum et Abbatum sigilla ad calcem literarum rejecta sunt, ita scilicet, ut vel mediae paginae, vel extremae chartarum orae, et dextrae quidem plerumque, numquam fere sinistrae, affixa cernantur.

3. *Tem-*

3. *Tempus*, quo perennarunt figilla impressa : 1) in *Anglia* usque ad Eduardum Confessorem (A. 1042. — 1065.), vel etiam usque ad Wilhelmum I. Conquestorem (A. 1066. — 1087); 2) in *Gallia* usque ad Robertum 1025, quin immo usque ad Ludovicum VI. Craffum (A. 1108 — 1137.); 3) in *Bohemia* procul dubio usque ad medium seculi XI.; 4) in *Hungaria* a S. Stephano a. 1000, usque ad Colomanum a. 1108: *Maria* Regina adhucdum a. 1383. figillum suum imprimebat vel imprimi curabat; verum si non omnia saltem longe maxima figillorum Hungaricorum pars tergo adglutinata est. 5) in *Flandria* usque ad Balduinum VII (a. 1112 - 1119), qui *Securis* cognominabatur. 6) in *Germania* usque ad Fridericum I. (a. 1152 — 1190.) — *Episcopi* et *Abbates* usque ad sec. XII, et in *Gallia* quidem usque ad an. 1164, in *Germania* vero usque ad an. 1190, figillis impressis usi existimantur. — Duo adhuc observanda sunt, 1) concurrisse ad extremum figillorum impressorum et pendulorum usum, ita ut iidem Reges, vel Principes etiam et Praefules ac feminae nunc his, nunc illis uterentur: et 2) figillorum impressorum exempla etiam seculis XIII, XIV, et XV. mihi occurrisse, unde patet, figilla impressa post seculum XII. in defuetudinem quidem abiisse, numquam tamen prorsus cessasse. Etiam a tergo impressorum figillorum exempla posterioris aetatis reperiuntur; uti illud supra allegatum Mariae Reginae Hungariae ab an. 1383. Vid. infra §. 155.

§. 132.

II. *Sigilla pensilia.*I) *Aetas sigillorum pensilium.*

Sigillorum pendulorum, eorumque cereorum, antiquissimum exemplum suppeditat diploma Roriconis, Episcopi Laudunensis, utpote A. 961. datum. Ejus aequalis, S. Dunstanus, Angliae Episcopus, itidem sigillum suum chartis appendi jussit: ut itaque sigilla pendula in *Gallia* et *Anglia* eodem tempore invaluerint, et inter omnia pendula 1) *Episcopalia* pro antiquissimis habenda sint. Gastonis, Vicecomitis 2) *Berniae*, diplomati A. 1000, dato septem sigilla pendula adjuncta sunt. Primi post hos sigillis pendulis usi sunt: 3) ex *Normanniae* Ducibus Richardus II. A. 1015; 4) ex *Galliae* Regibus Robertus A. 1025, magis vero Ludovicus VI. Crassus († 1137.) et Ludovicus VII. Junior († 1178.); 5) ex *Angliae* Regibus Eduardus III. Confessor (A. 1042 — 1065.); 6) ex *Bokemiae* Ducibus et Regibus Brzetislaus vel Bracislaus an. 1048; 7) ex *Dalmatiae* Regibus Ctesimirus an. 1071; 8) ex *Hungariae* Regibus Colomanus an. 1108; 9) ex *Scotiae* Regibus Duncanus II. (A. 1093. — 1100); 10) ex *Imperatoribus et Regibus Germanicis* Fridericus I. (A. 1152 — 1190; 11) ex *Hispaniae* Regibus Alphonsus IX. post medium sec. XII; 12) ex *Flandriae* Comitibus Balduinus VII. Securis (A. 1112 — 1119.). Antiquissimum Equitum Ordinis *Templariorum* sigillum pendulum ad an. 1190, refertur. — (a) De sigillis denique

---

(a) Reperiuntur sigilla pendula aliquibus annis antiquiora. V. A. L. Z. ab an. 1798. num. 264. p. 394. Etiam chartis linteis

que pendulis *Germaniae* in univcrsum tenendum, quae seculo XII. antiquiora sint, vel falsa esse, vel certe suspecta.

II) *Locus sigillorum pendulorum.*

Quod ad *locum* sigillorum pendulorum attinet, ea semper fere ex inferiore chartarum ora, raro ex superiore, vel ex utroque latere, dependent. Ad inusitata et rarissima exempla pertinet testamentum Bernhardi Domini de Turre, Parisiis A. 1248 datum, utpote quod viginti quinquc sigillis munitum est, quorum sex inferiori orae et quinque superiori, reliqua lateribus, et octo quidem dextro, sex vero sinistro appensa sunt.

III) *Ordo inter plura sigilla pendula.*

Etsi plerumque, si qua diplomata pluribus sigillis instructa sunt, *ordo* quidam inter sigilla, quem personarum natales, dignitas, sexus aliaeve res definiebant, observatus deprehenditur; numquam tamen hoc ad perpetuam aliquam velut regulam traductum esse, constat. Inde a sec. XIII. cum in Germania, tum alibi, et in Gallia praesertim, et in Hungaria (v. M. Schwartner, edit. secund. §. 138. p. 190.) *nomina* eorum, quorum sigilla chartis appendenda erant, vel loris membranaeis, e quibus sigilla pendent, vel supra incisuras, quibus lora vel fila innexa erant, a notariis adscribi solebant.

K

IV) *Sigil-*

---

linreis sigilla appensa sunt. V. Allg. Lit. Anz. ab an. 1798. num. 202. p. 2093, Jenaer Intelligenzblatt ab an. 1799. num. 43. p. 343. Kindlinger vermischte Aufsätze p. 10. Antiquissima hucusque reperta charta linrea, cui sigillum fuit appensum, est ab an. 1361. M. E.

IV) *Sigillorum ligamina.*

Fila, e quibus figilla dependent, et colore et materia inter se differunt. Alia sunt membranacea, alia coriacea, alia serica, cannabina, cet. Serica nunc unius, nunc diversi coloris sunt, et interdum ad insignium heraldicas tincturas respectum habent: in membranaceis vero id singulare, et ad servanda figilla valde appositum est, quod saepe, cum in Germania, tum alibi inprimis, lora ex ipsis membranis, quibus diplomata inscripta sunt, excindebantur; scilicet, in inferiori chartae ora a latere dextro ad finistrum fiebat incisio, quantum necesse erat; dein ora incisa deorsum flectebatur, eique sigillum appendebatur, ut adeo diploma et sigilli ligamen una eademque membrana essent. Sequiori aevo Episcopi, Principes, Monasteria, in Germania praesertim, non filis sericis aut canabinis sed loris membranaceis utebantur.

§. 133.

Sigilla Majestatica.

Sigilla majestatica, quae in imperialia, regia et principalia dividi possunt, in confinio sec. X. et XI- orum habuerunt.

I) *Sigilla majestatica imperialia et regalia.* (a)

In Imperium Romano - Germanicum ea jam introduxit Otto III. (a. 983 — 1002.), non primum Henricus

---

(a) Sigillum, quod personam Principis insigniis supremae dignitatis condecoratam exhibet, in sensu latiori vocatur Sigillum majestaticum; in sensu vero strictiori seu proprio illa figilla appellantur majestatica, quae personam Imperatoris vel Regis insigniis supremae majestatis ornatam et throno infi-

ricus II. Sanctus (a. 1002 — 1024.) (a); in *Hungariam* Rex Stephanus Sanctus a. 1001; in *Galliam* Henricus I. (a. 1031 — 1060.); in *Angliam* Eduardus Confessor (a. 1042 — 1065.); in *Scotiam* Edgarus (a. 1098 — 1107.); in *Bohemiā* introducta sunt a. 993: at enim haec figilla Bohemica non sunt proprie figilla majestatica.

II) *Sigilla majestatica principalia.*

Principum quoque figilla inter majestatica numerant: proprie sunt figilla equestria (b) et usurpabantur potissimum in rebus feudalibus. Proceres Hungariae iis usi sunt usque ad sec. XVI. in diplomatibus confirmatoriis, donationum regalium et in literis, quibus nobilitas dabatur. Sigilla equestria etiam adhibebant regii Principes hereditarii et ipsi adeo Reges, verum non ut Reges sed ut Domini Ducatum, Comitatum cet. — Comes quidam Cillienfis ipsemet sigillum suum in literis circumscriptis sigillum majestaticum vocat. Vid. Ph. Spiess Abhandlung von den Reiter - Siegeln (Halle 1784.) p. 11 — 13.

K 2

§. 134.

insidentem exprimunt. I. Phiseldeck Anleitung für Anfänger in der deutschen Diplomatie §. 254. De sigillis pedestribus confer. Ph. W. Gercken Anmerkungen über die Siegel Th. 2. Num. III. p. 87. Procul dubio sigilla majestatica in sensu latiori et nominatim sigilla pedestria ejusdem sunt auctoritatis ac sigilla majestatica in sensu strictiori seu proprio. M. E.

(a) V. Kuckenbeckeri *Analecta Hassiaca* Coll. XI. p. 77. sq.

(b) Exceptio ab hac regula est sigillum majestaticum Brunswicense. Ita Censores Jenens. l. c. verum juxta definitionem supra datam hoc sigillum in sensu proprio non est majestaticum, M. E.

§. 134.

Sigilla averfa et contrafigilla.

Contrafigilla, aequae ac *figilla numaria*, uno verbo *figilla amphispthagista* diplomatibus partim majoris fidei et auctoritatis causa, partim ne quid detrimenti a falsariorum manibus caperent *figilla primaria*, adjuncta sunt. Cavendum tamen est, ne ad amphispthagista referantur, quorum tergo foramina vel pollice, vel instrumento quodam impressa cernuntur. *Impressa* etiam *figilla*, non *pendula* sola, quod HEINECCIUS falso statuit, *figillis averfis*, iisque tam *numariis*, quam *contrafigillis*, munita reperiuntur. *Contrafigillorum* alia perpetuam contrafignandi usum habent, nec alio consilio usurpantur; alia vero non nisi ob magnitudinem diversam imprimi solent, nec raro seorsim etiam adhibentur, et *secretorum* plerumque nomen prae se ferunt. Etsi vero *figilla numaria contrafigillis* antiquiora sunt: nam *cerea* inde a sec. X. in Italia (in Hungaria primum a tempore Regis Andreae II., a. 1205 — 1235.) usitata fuerunt, *bullarum* autem usus, ut infra dicetur, multo est antiquior; *contrafigilla* tamen non tam recentia sunt, quam quidam existimarunt. Omnium *contrafigillorum* antiquissimum quantum constat, est secretum *Henrici III. Imperatoris* (†. A. 1056.). In *Galliae* Regibus primus *contrafigillo* usus est *Ludovicus VII. Junior* (A. 1137 — 1178), non vero, ut MABILLONIUS statuit, *Philippus II. Augustus* (A. 1178 — 1223.). *Archiepiscopi* et *Episcopi* circa a. 1128, et *Flandriae Comites* alique optimates ac *Principes* circa a. 1146. *contrafigilla* sibi adoptarunt; ut itaque insigniter in temporis ratione

tione peccaverit HEINECCIUS, qui antiquissimum contrafigillum episcopale ad an. 1299, rejecit. *Angliae* et *Scotiae* Reges etsi jam inde a sec. XII. figillis cereis numariis usi fuerant, contrafigilla tamen eo tempore non adhibebant, et apud Hungariae Reges contrafigilla numquam, sed solum figilla numaria in usu erant. Contrafigilla haud raro seorsim a primariis adjuncta diplomatibus fuerunt, praesertim in rebus negotiisque quotidianis ac minoris momenti, sed *authenticorum sigillorum vim atque auctoritatem* demum sec. XIII. magis vero circa sec. XV. obtinuerunt. Quare factum est, ut in formulis sphragisticis diplomatum, solum contrafigillis five secretis ante hoc tempus munitorum, *caussa* afferetur, cur hac vice contrafigillum s. secretum non vero authenticum s. majestaticum, diplomati additum fuerit.

S. 135.

1) *Bullae aureae.*

Bullarum aurearum usus ab Imperatoribus Graecis ad Francos, et sub Bela III. etiam ad Hungaros, pervenisse creditur. Vsi autem sunt aureis bullis

1. *Imperatores Graeci*, et in his primus, quantum constat, *Iustinianus I.* (A. 527 — 565.), et inter alios etiam *Andronicus II.*, *Manuel II.*, *Johannes VII. Palaeologus.*
2. Ex *Carolidis* solus *Carolus II. Calvus*: nam de *Carolo M.* ceterisque *Carolidis* non nisi dubia *bullarum* exempla adhuc prolata sunt.
3. Ex *Imperatoribus Regibusque Germanicis*: primus, quantum mihi quidem constat, *Otto III.*, ac de-
inde

inde ejus successores omnes ante interregnum quod vocant magnum, exceptis Henricis IV. et V.: nemo in iterregno: post interregnum vero Rudolphus I, Ludovicus Bavarus, Carolus IV, Sigismundus, Fridericus III. f. IV., Carolus V, ejusque successores omnes. De aureis bullis *Imperatorum et Reginarum* altum ubique silentium.

4. Ex *Imperatoribus Regibusque Italiae*: Wido 891. cum filio suo Lamberto 895.
5. Ex *Regibus Galliae*: Ludovicus VII. Junior, Philippus VI, Philippus Augustus, Franciscus I.
6. Reges *Hispaniae*, Alphonsus Sapiens (1252 — 1284.).
7. Reges *Angliae*: Johannes sine terra (1199 — 1216.) et Henricus VIII. (1509 — 1547.)
8. Ex *Regibus Hungariae* primus Bela III. (1173 — 1196.); dein etiam Emericus vel Henricus, Andreas II, Bela IV, Mathias Corvinus, Ferdinandus I. et II., Maria Theresia (M. Schwartzner, edit. secund., §. 117. et 118. p. 160 — 162.).
9. Ex *Regibus Siciliae*, Wilhelmus (1154 — 1160).
10. Reges *Daniae*: Christiernus V.
11. Reges *Bulgariae*, cet.
12. Imperatores *Russici, Turcici, Sultani Iconienses* cet.
13. *Principes* et in his Guaimarus, *Capuanus* Princeps, et Duces *Apuliae*, item adhuc sec. XVI. *Lotharingiae* Duces.
14. *Respublicae*, et in his *Veneta* (Andreas Dux Venet. A. 1345.). Seculo XVI. Respublica Veneta diplomata, quibus dignitas Nobilium concedebatur, auro signari iussit.

15. Pon-

15. *Pontifices Romani*, quorum rariores quidem aureae bullae, neque tamen nullae sunt: quorsum referuntur bullae, quibus Romani Imperatores confirmantur, item quidam Cardinales creantur, praeterea aliae quaedam, ut diploma Clementis VII., quo Defensoris fidei titulus Henrico VIII., Angliae Regi a. 1521. datus est.

§. 136.

2) *Bullae argenteae.*

Bullae argenteae alibis corvis rariores sunt. Ac *Dagobertina* quidem bulla argentea, quam TENZELIUS e Gazophylacio Gothano protulit, magni profecto aestimanda esset, si eam genuinam esse satis constaret, ipsumque, cui appensa erat, diploma adhuc superesset. Affertur etiam bulla argentea *Ludovici I. Pii*, sed eam non figillum, sed figilli ectypum esse recte statuit MABILLONIUS. Neque bulla argentea Paderbornensis *Henrici II. Sancti* huc pertinet, quippe quam inauratam esse constat. Etsi vero nulla adhuc (*) *Imperatorum ac Regum occidentis* bulla argentea, quae extra omnem dubitationis aleam posita esset, prolata fuit; certum tamen est, *Imperatores* tam *Byzantinos*, quam ceteros *orientales*, argento interdum diplomata signasse. Deinde exstat etiam diploma *Roberti II.*, Principis *Capuani*

(*) Imperatorem tamen *Fridericum I.* A. 1152. triplici sigillo, aureo, *argenteo* et stanneo usum esse in WIBALDI, Abbatis Stabulensis et Corbeiensis epistola 348 in MARTENE ampliss. collect. T. II. p. 520. legimus. Verum enimvero an ibidem verbum, *sigillum* figilli ectypum vel typarium significet, adhuc sub iudice lis est.

puani A. 1128. datum, cui bulla argentea, MURATORIO testante, appensa cernitur. In Principatu *Arausionensi* bullas argenteas fuisse usitatas, HONORATUS BOVCHE (in *Histoire de Province* L. VIII. p. 880.) ex diplomate, A. 1288. dato, pluribusque figillis, argenteis aliis, aliis plumbeis munito, demonstrare studuit.

§. 137.

3) *Bullae plumbeae.*

Bullarum plumbearum usus antiquissimus est, multoque latius, quam argentearum, et aurearum adeo bullarum patuit. Plumbo scilicet signarunt

I) *civili dignitate* conspicui:

1. *Imperatores veteres Romani*, ut Trajanus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius et Lucius Verus. Ab his sine dubio bullarum plumbearum usum acceperunt.

2. *Imperatores Constantinopolitani*, qui sicut bullas aureas Sultanis et Regibus, argenteas belli Ducibus et Pontificibus interdum Romanis; ita plumbeas Despotis, Patriarchis, Sebastocratoribus ceterisque primi ordinis magistratibus dederunt. Pro antiquissima habetur bulla plumbea *Gallae Placidiae* (sec. V.). *Latini* etiam *Imperatores*, qui Constantinopoli regnabant; nec minus illustriores aulae Proceres plumbo signarunt.

3. *E Carolidis*: Carolus M., Ludovicus I. Pius, Lotharius I, Ludovicus II, Carolus II, Calvus, et Carolus III. Crassus.

4. Ex *Imperatoribus Regibusque Romano - Germanicis*: Otto I. M., Otto III, Henricus II. Sanctus, Conradus II. Salicus,
5. *Reges. E Galliae* Regibus, post Carolidas, de quibus dictum est, nemo Capetiorum, item Regum *Hungariae* plumbo signavit: signarunt tamen nonnulli ex *Hispaniae, Siciliae et Cypri* Regibus.
6. *Principes, Comites, Dynastae*, ut Duces Spoletani (inde ab A. 781.), Veneti, Hugo de Bauccio, Boamundus Princeps Antiochenus, Cosmas Protopatritius, Raymundus Comes Tripolitanus, Raymundus de S. Aegidio Comes Tolosanus, aliique Comites Tolosani, Wilhelmus Dominus de Montepessulano, cet.

II) *Ecclesiastica dignitate* conspici:

1. *Pontifices Romani*. Si originem bullarum plumbearum Pontificum Romanorum spectes, falluntur tam illi, qui Silvestrum I. (a. 314 — 335.) et Leonem I. (a. 440 — 461.) jam plumbo signasse dicunt, quam hi, qui iusto recentiore harum bullarum usum faciunt, quique eas ad Adrianum I. (a. 772 — 795.) auctorem referunt. Heineccius, qui media inter utrosque via incedere volebat, probabile esse iudicavit, „initio papas pauca diplomata eaque sola cera signasse, „deinde vero seculo VII. coepisse plumbo ac cera uti promiscue, donec demum sec. VIII. plane „cerae usus evanuerit et ad *Brevia*, quae vocant, sit relegatus.“ Rem acu fere tetigisse Heineccium

neccium ex iis bullis plumbeis, quas Muratorius, inprimisque vir celeberrimus, Ficoronus (in *Piombi antichi*) produxerunt, fatis dilucide cognoscitur. Etsi enim, quae auctores novi operis diplomatici de Gregorii M. C. a. 590 — 604.) bullis plumbeis tradunt, nondum fatis explorata sunt; dubitari tamen non potest, quin jam Pontifices quidam seculi VII, scil. Deusdedit († A. 618.), Theodorus I, Vitalianus et Johannes V. († 686.) plumbo signarint. Fecerunt idem Zacharias 741 — 752.), Paullus I. (757 — 767.) et Johannes VIII. (872 — 882).

2. *Patriarchae CPlitani*, quos jam ante Pontifices Romanos plumbo signasse Heineccius statuit.
3. *Episcopi* tam Galliae et Angliae, quam Italiae et Germaniae, si non prius, ab ineunte certe sec. IX, immo adhuc sec. XIII. et XIV.
4. *Abbates*, quamquam rarissime. Hujus generis exemplum ad an. 1181. SPELMANNUS et MABILLONIUS commemorarunt.

III) *Collegia*, et quidem

1. *Collegia civilia*, inprimisque *civitates*, ut Roma, civitas Lucensium.
2. *Collegia sacra*, inprimisque *Concilia* et *Synodi*. Originem synodaliū sigillorum HEINECCIUS ad sec. XV. initia rejecit: contra LEYSERUS ea multo antiquiora esse credidit, id quod ex bulla Conradi, Episcopi Halberstadiensis, diplomati cui-dam, non episcopali, sed synodali, A. 1208. dato probare studuit.

§. 138.

4) *Bullae aeneae et stannae.*

Aere etiam et *stanno* interdum, quamquam admodum raro, signata sunt diplomata. Ac *aeneis* quidem bullis usi sunt veteres *Daniae* Reges, item *Alexander* quidam, sive Imperator Romanus, sive Despota Atheniensium, et *Alesia*, filia Marchionis Montisferrati et uxor Neapoleonis de filiis Ursi, ut in bulla vocatur. Mathias Belius (in prodromo Hungariae antiquae et novae p. 66.) se bullam aeneam R. Andreae I. (a. 1046 — 1060.) invenisse opinatur, quam tamen alii monetam esse credunt, alii pro pistillo numario haberi posse existimant. — De sigillis *stanneis* nihil certi scimus: quae enim Wibaldus Abbas de sigillo stanneo Friderici I. Imperatoris narrat, jam supra (§. 136. not.) in dubium vocavimus. Non minus dubium mihi videtur, quod apud Heineccium ex his verbis historiae Leodiensis refertur: „Ostenfum fuit in capitulo coram Magistris sigillum plumbeum sive *stanneum*, ejusdem typarii cum magno sigillo argenteo episcopi.“

§. 139.

Sigilla cerea,

Cera usitatissimum pariter atque antiquissimum materiae genus est, cui sigilla impressa cernuntur. Ut enim *Graecos* et *Romanos* veteres omittam, quos *cera* signasse omnes norunt, non tantum Imperatores *CPlitani* tam in literis familiaribus, ad matres suas, conjuges, filios missis, quam in multis constitutionibus; sed etiam Reges atque Imperatores tam *Francici*, quam *Ger-*

Germanici, item *priores Pontifices Romani*, ceram ad signanda diplomata adhibuerunt, et ex parte nunc quoque adhibent. Variavit autem cerae *color* pro diversitate temporum, rerum et personarum, ut statim videbimus. Sunt etiam ex cereis figillis alia *pura*, alia *mixta*. Incipiemus a *purorum* generibus.

§. 140.

Sigilla pura.

1. *Sigilla alba* f. *candida* omnium cereorum antiquissima sunt. Signarunt enim cera alba 1) Reges atque Imperatores tam Francici, quam Germanici ab ultimis inde Meroveadum temporibus usque ad Fridericum IV, Maximiliani I. parentem, 2) Capetii, 3) Angliae Reges usque ad Carolum I, itemque 4) Reges Hungariae inde a primis temporibus usque ad Ferdinandum I, sigilla enim Sigismundi Regis, quae nunc flava videntur, procul dubio injuria temporum aliarumque circumstantiarum colorem album amiserunt. Tandem 5) omnis generis Principes, Comites, Episcopi et Abbates. Etsi vero sigilla alba post sec. XIII. rariora facta sunt, praesertim extra Germaniam; est tamen aliquis adhuc eorum, in Gallia potissimum et Anglia, usus.

2. *Sigilla flava* f. *lutea* seculo demum XII. invaluerunt. Seculo XIV. et XV. monasteria etiam et privati, in Germania praesertim, eorum usum sibi adoptarunt. In Gallia cerae flavae usus non ultra sec. XIII. adscendere videtur. Postero tempore Reges Galliae sigilla flava soli fere sibi quasi vin-

vindicarunt, ita ut usque ad ultima Regum tempora literae regiae et acta usualia cera flava signate fuerunt. — In Hungaria Episcopi, Capitula, Barones, Comitatus et civitates sec. XIII. et XIV. indiscriminatim cera flava et viridi utebantur, usque dum paulatim sec. XV., XVI. et XVII. singulari Regum favore usum cerae rubrae obtinuerunt. (M. Schwartzner edit. secund. §. III. p. 154.).

3. Sigilla *rubra* primi omnium Imperatores Byzantini usurpasse videntur: constat certe, eos duplici cera, rubra nempe et viridi signasse. In *Angliae* Regibus Wilhelmus II. Rufus (1087 — 1100), ex *Galliae* Regibus Ludovicus VII. Junior 1137 — 1178.), inter Imperatores *Germanicos* Fridericus I. Barbarossa (1152 — 1190.), et in Regibus Hungariae Carolus Robertus (1308 — 1342.) primi, quantum constat, cera rubra signarunt. Post interregni magni, quod vocant, tempora, hoc est, sub finem sec. XIII. cerae rubrae usus tam in Gallia, quam in Germania frequentior factus est, ita ut Imperatores quosdam, multosque *Principes, Episcopos, Abbates*, quid? quod *Nobiles* etiam ea signasse deprehendas: quamquam adhuc A. 1423. Fridericus Bellicosus, Saxoniae Elector, ab Imp. Sigismundo privilegium cera rubra utendi obtinuit. In Hungaria Barones regni et Episcopi jam Ludovici I. Regis (1342 — 82.) tempore ceram rubram adhibebant: verum Comitatus et civitates hoc privilegium sensim, et quidem primum inde a medio sec. XV. obtinuerunt: et hodieum fit, ut, retento diplomatum nobilitatis vetere

vetere stylo, dum Nobilium aliquis Magnatum, seu liberorum Baronum Hungariae numero adscribitur, inter coeteras praerogativas jus quoque utendi cera rubra locum inveniat. (Schwartner edit. secund. §. III. p. 155. — Hodie etiam tam Imperatores ordinesque Imperii, quam Reges Daniae, Sueciae et Poloniae (ante regni divisionem) figilla rubra prae ceteris usurpare solent. In Gallia vero et Anglia restrictior eorum usus est: illic enim expediendis tantum negotiis, quae ad Provinciam, Delphinatum, aliasque terras cum Regno non conjunctas spectant, hic fig-nandis dumtaxat commissionis, quas dicunt, literis adhibentur. *Pontifices Romani* a multis retro seculis *Brevia* annulo Piscatoris in cera rubra signare solent. *Cardinales* etiam cera rubra interdum usos esse constat.

4. Sigilla *viridia* etsi antiquitus ab *orientis* Imperatoribus et Patriarchis usurpata sunt; in *Gallia* tamen non ante sec. XII, in *Germania* vero circa finem sec. XIII. (A. 1285. vid. HORNII *Heinricus illustris* p. 268. sq.), et in *Anglia* demum sec. XIV. innotuerunt. Quemadmodum vero sigilla *viridia*, pura nempe, in *Germania* admodum rara sunt (a); ita e contrario in *Gallia* saltem usque ad revolutionis tempora magno in pretio habebantur, regiisque literis vel maximi momenti imprimi solebant. In *Anglia* hodie cerae *viridis* usus
lite-

(a) Tantum abest, ut sigilla *viridia* in *Germania* sint rara, ut a sec. XV. inter frequentissima sint numeranda. M. E.

literis tantum, quas chartas (*chartres*) vocant, signandis reservatus est. — In Hungaria Episcopi, Capitula, Barones, Comitatus et Civitates sec. XIII. et XIV., ut supra monuimus, sine discrimine cera viridi et flava diplomata signabant, donec tandem iis sec. XV., XVI. et XVII. paulatim usus cerae rubrae singularibus Regum privilegiis concessus est. (M. Schwartner §. III. p. 154.)

5. Sigillum *caeruleum* nullum vidi; in negotiis publicis fane numquam cera caerulea adhibebatur. Narratur nihilo fecius, quod Fridericus III. Imp. (1440 — 93.) cuidam Schenk a Tautenburg (vid. Struvii Hist. pincernar. Tautenburgens. cap. IV. §. 4.) et Carolus V. Imperator Doctori Norimbergensi *Stokhamero* a. 1524. (v. Thulemar. de bullis cap. V. p. 26.) cera caerulea utendi jus et potestatem dederit.

6. Sigilla *nigra* interdum *Patriarchae Constantinopolitani*, *Magnus Ordinis Teutonici in Prussia Magister*, item *Magnus Melitensium Equitum Magister*, praeterea *Nobiles quidam* usurpabant. In *Gallia* jam a 1274. cerae nigrae usus cognitus fuit et sigilla nigra Ducum Bohemiae a sec. XI. et XII. adhucdum supersunt, quod ad Gelasio Dobnero, teste oculari, experti sumus. Verum in *Germania* propria sigilla nigra prorsus incognita fuerunt (a).

§. 141.

(a) Plura jam sigilla nigra a Germanis usurpata, a viris eruditis reperta sunt. Vid. A. L. Z. ab an. 1798. num. 264. p. 495. et 96. M. E.

§. 141.

Sigilla cerea mixta, cujusmodi figillorum nullum, sec. XIV. antiquius, vidisse se HEINECCIUS profitetur, ad quatuor potissimum genera reduci possunt. *Primum* est eorum, quae a tergo contrafigillum alio colore impressum habent, cujusmodi multa sunt Caroli IV., Sigismundi aliorumque hujus aetatis Imperatorum, item quamplurimorum Episcoporum sigilla. *Alterum* genus eorum est, quae sculpturam quidem rubrae, aut viridi cerae impressam habent, sed cereae quasi lanculae albi, aut flavi coloris infusa cernuntur. Hujus generis sunt pleraque sigilla Praefulum, Principum, Comitum ac Nobilium, (interdum etiam Imperatorum) quae seculis XIV. et XV. comparuerunt, imprimisque ea, quae secreta appellantur. Coloris ratio in hoc figillorum mixtorum genere non ab initio statim, sed progressu demum temporis habita videtur. Ad *tertium* genus refero sigilla non limbata, hoc est ea, quae limbo s. margine eminentiore carent, etsi diversi coloris cera conflata sunt, ita nempe, ut una ex parte vel rubra vel viridia sint, ex altera vero vel alba vel flava appareant. Atque horum figillorum ante sec. XVI. non tam exiguus numerus, quam Heineccius existimavit, reperitur. *Quartum* denique genus est eorum, quae ex binis diversis figillis quasi coagmentata sunt, ut, „si „quando Princeps et subditi (sunt verba Heineccii) eide „dem cerae impressere sigilla, atque adeo ille rubro, h „alio colore usi sunt. Tale est illud civitatis Franco- „furtensis ad viadrum, diplomati super fundatione Monasterii Karthusiensis die 10. Augusti an. 1396. confecto, adpensum, quippe quod ill. Sam. Strykio teste in „diff.

„(de cera rubra) gallum ac reliqua insignia *Francofurtanae civitatis* in alba cera expressa exhibet, cujus par-
ti superiori inserta conspicitur aquila *Electoris Brandenburgica* frustulo cerae rubrae impressa.“ Rarissima hujus generis sigilla esse, per se intelligitur. Duo adhuc observare licebit. Unum est hoc, reperiri inde a seculo XV. sigilla, quae pura quidem per se sunt, sed mixtorum speciem ideo habent, quod *capsulis* vel metallicis vel ligneis inclusa cernuntur, cujus generis sigilla aliquot, eaque viridia ex sec. XV. ipse possideo. Alterum hoc est, invaluisse inde ab ineunte sec. XV. consuetudinem, ut cera, rubra inprimis, *frustulo* quodam *papyraceo* imprimeretur: id quod nunc quoque in sigillis tam cereis, quam farinaceis, quae ex *oblatis*, quas dicunt, parantur, fieri videmus. In tabulario urbis Gothanae est valde magnum ac solito profundius incisum sigillum ab an. 1418, quod ita convenienter impressum est, ut, licet profunde incisum sit, papyrus tamen, qua cera tecta est, illaesa sit. Exprimit Sigismundum Regem usque ad femora, vestibus regalibus ornatum, oculis in adversum directis, manu sinistra magnum sceptrum, dextra gladium, qui supra pectus oblique recubat, tenentem. Exterior literarum Circumscriptio est: *Sigillum judicii curie Sigismundi divina favente clementia romanorum*, interior: *Regis semper augusti*. Memorabile hoc sigillum a tergo literarum judicii imperialis aulici ad magistratum Gothanum impressum est. Vid. allgem. histor. Bibliothek, P. 13. p. 12. sq.

§. 142.

Sigilla *cretacea* omnium fortasse sigillorum antiquissima sunt, utpote quibus jam Aegyptii veteres, item Graeci ac Romani, utebantur. Eorum media quoque aetate, quamquam rarissime, mentio fit. Sed literas etiam Regum publicas farina macerata, quam *pastam* s. crudum panem dicebant, signatas fuisse constat. Atque haec sunt sigilla, quae *farinaceorum* nomine insignire placet. Ad farinacea etiam referri possunt sigilla, ex *oblatis*, quas dicunt, parata, quorum hodie usus quam late pateat, nemo est, qui ignoret. In Bibliotheca Uuiversitatis Pestanae servantur literae ab an. 1602. sigillo rubro, ex *oblatis*, signatae. (M. Schwartzner §. 115. p. 158. edit. secund.) (a) Sunt denique sigilla, quae, quoniam ex maltha s. mastiche facta sunt, *malthina* s. *mastichata* vocari possunt. Occurrit mihi ejusmodi sigillum malthinum, quod Fridericus Holzschuher, eques ordinis Teutonici, literis, chartae lintae A. 1389. inscriptis, impressit, quodque in praefatione historiae meae Holzschuherianae p. 8. diligenter descripsi. Europaeorum primum, qui an. 1645. cera Hispaniae usus fit, eamque divulgavit, dixerunt esse mercatorem Parisinum, cui nomen erat Rousseau, eumque conficiendae illius

---

(a) Antiquissimum, hucusque notum, vestigium id generis sigilli in Epistola quadam ab an. 1571. et in aliquo diplomate ab an. 1579. viri eruditi reperiunt. *Phiselddeck* Anleitung in der Diplom. §. 244. p. 167. Nicol. Kindlinger vermischte Aufsätze. Difficulus saepe sigilla in hostiis rubris a sigillis cerae minutae impressis discernuntur. Forsan hostiarum indoles sigillis apta, sacerdotibus et monachis omnium primum observata est. M. E.

illius modum in India orientali didicisse. At enim beatae memoriae Ph. E. Spiess Praefectus Plaffenburgensi (in archiv. Nebenarbeiten Th. II. p. 3.) ostendit. quod in Germania cera Hispanica jam an. 1563. usum habuerit publicum (a).

§. 143.

Sigillorum *figura* admodum variavit. Nam ut veterum *Graecorum Romanorumque* annulos pariter, atque tabellas aeneas omittam, figilla, mediae potissimum aetatis, sunt vel

I. *Rotunda*

I. *Orbicularia*. Hujus generis sunt 1) omnes fere *bullae*, tam Imperatorum veterum Romanorum, ut M. Aurelii et L. Veri, quam eorum omnium, quos bullis, aevo praesertim medio, usos supra (§. 135. sq.) dixi, 2) *figilla cerea* a) omnium Meroveadum, folis Childerico I. et III. exceptis, b) ex Carolidis tantum Caroli III. Crassi, Arnulphi et Ludovici IV. infantis, item Zuenteboldi, Regis Lotharingiae, et Lotharii, penultimi Carolingicorum Galliae Regum, c) omnium Imperatorum ac Regum Germanicorum, d) omnium Capetiorum,

L 2

rum,

(a) Primum hujus generis sigillum hucusque inventum est ab an. 1553. privati hominis epistolae impressum: paullo post haec sigillorum materia etiam in diplomatibus, indubie jam 1582, quamvis initio raro, a sec. XVII. autem frequenter adhibita est. Phisfeldeck l. c. §. 243. Nicol. Kindlinger l. c. M. E.

rum, solo Roberto excepto, e) omnium Regum Hispaniae, Siciliae, Scotiae, et plerorumque Regum Angliae. Deinde veteres etiam Duces, Comites, Dynastae et Nobiles orbicularibus plerumque figillis uti sunt. Eandem porro formam antiquissima figilla ecclesiastica habent. Etsi vero orbicularia figilla ecclesiastica postmodum rara facta sunt; multis tamen Episcopis, Abbatibus et Abbatissis figilla orbicularia a sec. XII — XV, placuerunt.

2. Ovalia.

a. *perpendicularia*. Hujusmodi figillis uti sunt 1) quidam ex veteribus Imperatoribus Romanis, ut Alexander Severus in bulla quadam plumbea, 2) ex Meroveadibus soli Childericus I. et III., 3) Carolidae omnes tam in Gallia, quam in Germania, exceptis Carolo III. Craſſo, Arnulpho, Ludovico IV. infante, item Zuenteboldo Lotharingiae Rege, et Lothario, penultimo Carolidarum Galliae, 4) Eudes s. Otto, Galliae Rex, 5) ex Capetiis solus Robertus. Inde a sec. XI, rara haec figilla fieri coeperunt, ita tamen, ut subinde, praesertim sec. XIV., ab Episcopis et Comitibus usurpata deprehendantur.

b. *horizontalia*. Horum usus in Italia praesertim inde a sec. X. invaluit.

3. Parabolica

a. *rotundata*, quae inde a sec. XII. potissimum Episcopis, Abbatibus, Abatissis, Monasteriis, Capitulis, Officialibus et feminis illustribus placuerunt.

b. *cuspi-*

b. *cuspidata*, quibus inde a sec. XI. personae ecclesiasticae et feminae illustres, item Principes et Optimates, quamquam rarius, usi sunt.

II. *Triangularia*, quibus inde a sec. XII. (hoc est, ex eo tempore, quo insignia gentilitia sigillis inferri coepta sunt) Principes rarius, at Comites, et Nobiles tam agrarii, quam urbani seu Patritii semper fere utebantur. Haec sigilla possunt denuo distribui in a) *triangularia proprie dicta*, b) *cordiformia*, c) *scutiformia*, tam *cuspidata* quam *rotundata*, d) *piriformia* s. *foliata*, et e) *trifolina*, quae omnium rarissima sunt.

III. *Quadrata*, quae admodum rara sunt. Pertinent huc

1. *quadrata proprie dicta*, cujus generis bullae quaedam plumbeae sunt, ut Trajani Imperatoris, item Sergii et Stephani, Pontificum Romanorum incertorum.

2. *oblonga*

a. *horizontalia*, cujus generis sigillis, iisque aeneis, tam Graeci, quam Romani veteres usi sunt.

b. *perpendicularia*, cujusmodi pauca ex sec. potissimum XIV. supersunt.

c. *rhombata*, qualia jam sec. XIII. quamquam raro usurpata sunt.

IV. *Pentagona*, ex sec. XIV.

V. *Hexagona*, tam *cornuta* inde a sec. XIII., quam lineis rectis formata ex sec. XIV. Hexagona non tam rara sunt, quam pentagona.

VI. *Octogona*, quae jam in veterum annulis, item in annulo signatorio Sigismundi Regis Hungariae

(1387

(1387 — 1437.) et Mathiae Imperatoris expressa cernuntur, usurpata deinde etiam a quibusdam Nobilibus sunt.

VII. Sigilla *cava* s. *lanciformia*, quae Heineccio ea dicuntur sigilla, quae sculpturam in medio orbe admodum depresso, perigraphen vero exstantiorem habent, ut totum sigillum lanci videatur simile. Hujus generis exempla duo Heineccius attulit: alia, aequae inusitata, in novo opere diplomatico exhibentur.

§. 144.

De inscriptionibus literalibus sigillorum haec teneamus

I. *generatim*: 1) quo antiquiora sigilla sunt, eo simpliciores et breviores eorum inscriptiones literales esse solent; 2) Longiores inscriptiones inde a sec. XI., magis vero a sec. XIII. invaluerunt; 3) Unius ejusdemque personae sigilla diversas haud raro inscriptiones literales habent, quia nempe iidem homines pluribus saepe ac diversis inter se typariis et olim usi sunt, et nunc quoque utuntur (§. 124.); 4) Bullarum inscriptiones literales ab inscriptionibus sigillorum cereorum multum discrepant; 5) Inscriptiones sigillorum literales ad regnum scripturarum artificiale pertinent (§. 46.).

II. *Speciatim* notentur:

I. *Litterae*, quae interdum graecae, plerumque vero latinae. ac majusculae quidem usque ad medium sec. XIV. (§. 51. N. I.) fuerunt.

Ex

Ex literis ipforum figillorum aetatem ac fidem aestimari posse, per se intelligitur.

2. *Interpunctiones*, vid. §. 23.
3. *Siglae verbales* (§. 34.). E. gr. in bulla quadam plumbea Caroli M. inscriptio figlis hunc in modum expressa est: DN. KAR. IMP. P. F. PP. AVG. Huc etiam Friderici III. Imperatoris siglae aenigmaticae A. E. I. O. V. referendae sunt.
4. *Notae numerales pariter atque verba numeralia*, quibus plures ejusdem nominis Imperatores ac Reges, item Pontifices Romani distinguebantur. Ex *Imperatoribus* 1) *Italicis*, Ludovicus III. jam ineunte sec. X., et 2) ex *Germanicis* Henricus III. et V., Lotharius II. Conradus III., Ludovicus Bavarus, Carolus IV., Fridericus IV., Rudolphus II., cet.; ex *Regibus Galliae* solus Franciscus I., quantum mihi quidem constat; ex *Regibus Angliae* Henricus I., item Richardus I., Normaniae Dux; et *Pontifices Romani* inde a Leone IX. (1049 — 1054.) numeris hujusmodi a praedecessoribus suis ejusdem nominis distincti fuerunt.
5. *Epocha typarii confecti in perigraphie indicata*, e. c. S, FCM. ANO. DN. M. CC. XCI. hoc est: sigillum factum anno Domini 1291. Haec inscriptio invenitur in contrafigillo curiae Episcopi Halberstadiensis, diplomati, quod 1302. exaratum est, adjuncto ap. *Leyser*. de contrafigillis p. 41. Simile exemplum in *Cel. Oet-teri Geschichte der Burggraven zu Nürnberg* P. I. p. 79. exhibetur, ita inscriptum: *Sigillum*

lum Iudicii provincialis Burggraviatus in Nürnberg 1450. Quoniam sunt, qui statuant, notas chronicas in figillis numquam expressas esse, inprimisque Joachim, in der Einleitung zur teutschen Diplomatiek p. 104. id sibi aliisque persuasit; placet alia quaedam hujus generis exempla ex *Hueberi Austria illustrata* huc transcribere, ut: 1) ad an. 1459.: *S. Friderici Dei Gratia Romanorum Imperatoris semper Augusti Austriae, Styriae etc. Ducis 1458.*; 2) ad an. 1478. *Sig. Caspar. Vorster Praepositi Domus s. Floriani 1467.* 3) ad an. 1483.: *S. Friderici Romanorum Imperatoris - - - 1464.* 4) ad an. 1484.: *Sigill. Jorig. hassib. 1477:* 5) ad an. 1497.: *Sigillum Sancti Sebastiani in Ebersberg. et renovatum est sub anno Domini MCCCXXI.*; 6) ad an. 1531.: *Si. Heinrichi Abbatiss in Seitensteten 1524.*; 7) ad an. 1585: *Sigillum Conventus Medlicensis. Anno 1540.* Hujus generis exemplum exstat etiam in *Falkii Cod. Tradition. Corbeiens. Tab. XI. num. 6.* ad an. 1538.: *Sigillum civitatis. Hannover 1534.* Alia duo figilla, numeris notata ego ipse in *Historiae meae Holzschuherianae Tab. XVII. et XVIII. ad an. 1552. et 1560. exhibui, quorum unum praeter figlas GFMBPZC, hoc est, Georgius Fridericus Marchio Brandenburgensis, Prussiae etc. annum 1544: alterum, quod fuit Wilhelmi, Archiepiscopi Rigensis, natu Marchionis Brandenburgensis, praeter nomen et titulum, quorum pauca vestigia in perigrapha supersunt, annum 1545. exprimit.*

6. *Annus natalis possessoris in sigillis.* Huc pertinet 1) sigillum Rudolphi IV. Archiducis Austriae ad. an. 1359. apud Hueberum in Austr. illustr. ita inscriptum : † *Rudolphus Quartus Dei gratia Palatinus Archidux Austrie Styrie Karinthie Suevie et Alsatie Dominus † Carnio- lie Marchie ac Portus Naonis. Natus Anno Domini MCCCXXX;* et 2) sigillum Friderici III. (IV.) Imperatoris ap. Heinecc. p. 109. cum hac perigraphie : *Sigillum Majestatis Fri- derici Dei gratia Romanorum Imperatoris sem- per Augusti Ducis Austrie Karinthie et Carniole Comitisque Tirolis etc.,* et infra additum : *Qui natus est in die Mathei Apost. CIOCCCCXV.*
7. *Monogrammata*, unde monogrammatum *sphra- gisticorum* genus existit (§. 98. N. V.).
8. *Signum crucis*, de quo supra (§. 93.).
9. *Vox sigillum*, vel integris literis, vel siglis ali- isque scripturae compendiis, S. Si. Sig. Sigill., item S.“, demum sec. X., magis vero inde a sec. XII. inscriptioni sigillorum praemissa est.
10. *Formula Dei gratia*, eique similes formulae, ut *Dei misericordia*, *nutu*, cet. Formula haec primum usurpata est a *Carolo II. Calvo*, neg- lecta ab omnibus Meroveadibus et a plerisque Carolidis, restituta deinde ab Imperatoribus Germanicis, Capetiis, cet., adhibita etiam a Principibus, Comitibus, item ab Episcopis, quamquam non semper, et inde a sec. XII. ab Abbatibus quoque. Exeunte sec. XIII. post- quam electiones abolitae sunt, Episcopi, Prin- cipum secularium, ut credibile est, exemplum secuti

secuti, non Dei tantum, sed *apostolicae* etiam *sedis gratia* se Episcopos esse declararunt, ejusmodi est sigillum Arnoldi, Episcopi Bambergensis, ad an. 1287. inscriptum: † *Arnoldus. Dei. et. Aplice. Sed. gra. Babenberg. Eps.* Principes seculares jam sec. XI. in diplomati-
bus dignitatem suam *Dei et Imperatoris gra-
tiae* acceptam retulisse, Bertholdi, Ducis Zaeh-
ringensis († 1077.) exemplo condocemur.

II. *Nomina et tituli* discrepant partim inter se pro temporis diversitate, partim a nominibus et titulis, in fronte ipsorum diplomatum expressis. *Terrarum hereditariarum* nomina sigillis primum, quantum mihi quidem constat, illata sunt in *Anglia* a Wilhelmo I. Conquestore (1066 — 1087.), in *Sicilia* a primo Siciliae Rege, Rogerio (1130.), in *Gallia* a Ludovico VII. Juniore (1137 — 78.), in *Germania* ab Henrico VI. Imperatore (1190 — 97.), in *Oriente* a primo Imperatore Latino, Balduino (1204.), in *Hispania* a Jacobo, Aragoniae Rege (1226.), cet. Otto III. Imperator in sigillis imperialibus, et Henricus III. in regiis titulum *Romanorum* primi adhibuerunt: quemadmodum Henricus VI. tam in regiis, quam in imperialibus sigillis voculam *semper* titulo *Augustus* primus praemisit.

12. *Nomina cognationis* etiam sigillis inscripta fuisse, ex his exemplis cognoscitur: 1) ad an. 1194.: † *Balduinus filius Marchionis Namurci Comitis Hanonie*; 2) ad an. 1225.: † *S. Margarete Sororis Comitisse Flandrensis*; 3) † *Conradus*

radus (IV. a 1250 — 54.) *Divi. Augusti. Imperatoris. Friderici. Filius. Dei. Gratia. Romanorum. in. Regem. electus. et Heres. Jerusalem;* 4) ad an. 1269: *S. Otakari. sive. Premislai. Quinti. Regis. Boemorum. Marchionis. Moravie. Filii. Wenceslai. Regis. Quarti.* 5) ad an. 1383: † *Sigillum Philippi Filii Regis Francorum Ducis Burgundie etc.*

13. *Inscriptiones metricae et varia versuum leoninorum, quos dicunt, specimina jam inde a sec. IX. observantur.*

§. 145.

Imagines Figurasque symbolicas jam antiquissimis temporibus tam Ethnici quam Christiani in figillis exhibebant. Non mirum itaque, quod idem mos ad mediae quoque aetatis homines, et hinc ad nostrum usque aevum sit propagatus. Possunt autem *inscriptiones sigillorum reales*, ut scriptura realis generatim (§. 48.), in duas potissimum classes describi; vel enim 1) rem ipsam (*scriptura realis idiopragmatica*) et quidem aut integram (*holographica scriptura*) aut praecipuam ejus partem (*cyrologica script.*) exprimunt: vel 2) symbolum rei exhibent (*script. symbolica*).

I. *Inscriptiones idiopragmaticae.* Refero huc imagines cum Sanctorum, tum Imperatorum, Regum, Principum, Comitum, Episcoporum, Abbatum, cet. quorum quoniam nunc capita tantum, nunc protomae sive effigies umbilico tenus, nunc integra corpora in figillis exhibita cernuntur; patet, inscriptio-

inscriptiones idiopragmaticas sigillorum vel *cyriologicas* esse, vel *holographicas*.

II. *Symbolicae*. Huc pertinent

1. *Cruces*, pietatis christianae ac fidei symbola, quae in area sigillorum, in fronte perigraphes et post nomina etiam, item in globis terrestribus, sceptris, coronis expressae, atque adeo sceptri loco usurpatae cernuntur.

2. *Coronae*, varii admodum generis, Imperatorum, Regum, Principum capitibus impositae, summae vel ad summam proximae accedentis auctoritatis symbola. Meroveades omnes, si Chilpericum I. et Childericum III. excipias, coronis abstinerunt in sigillis. Pipinus, ejusque filius Carolomannus, itemque ipse Carolus M., antequam ad imperialem dignitatem pervenisset, diademate redimiti in sigillis cernuntur. Carolidae, inde a Carolo M. usque ad Ludovicum IV. Infantem, Germaniae Regem, et Ludovicum Ultramarinum, Regem Galliae, laureis potissimum coronis delectati sunt. Duo autem Ludovici, quos dixi, radiatas coronas primi, quantum mihi quidem constat, in sigilla induxerunt, quas in Gallia mox Hugo Capetus floribus lillii distingui jusserat. Coronis clausis Imperatores ac Reges Germanici inde a sec. X. usi sunt. In Anglia coronas clausas jam Wilhelmus I. Conquestor († 1087.), in Gallia vero demum Carolus VIII. († 1498.) sigillis intulit. Scuta gentilitia ferro, et in confinio circiter sec. XV. et XVI. coronis tecta fuerunt,

3. *Hastae*,

3. *Hastae*, quae potestatis et imperii symbolum sunt, et interdum pilorum et lancearum speciem prae se ferunt, jam in numis veterum Imperatorum, deinde in figillis etiam Chiderici III., Caroli III. Craffi, Conrad I. I., Richardi II. Normaniae Ducis, aliorumque expressae deprehenduntur. A superiore bipennis parte repetunt quidam homines eruditi, nec injuria, *flores lillii*, qui quum initio nuda plerumque ornamenta essent, progressu temporis multorum Principum, Nobilium, cet. inprimisque (inde a Ludovici VII. Regis tempore) Regum Galliae insignia fiebant.
4. *Sceptra* dignitatis regiae vel imperialis antiquissimum insigne, non confundenda cum *baculis regiis*, qui licet interdum quoque *sceptra regalia* dicti fuerint, proprie tamen pro gubernaculi, et administrationis symbolo habendi sunt. Desinunt autem sceptrum nunc in crucis, nunc in lillii, nunc in aquilae figuram, interdum globulis terminantur. Ante Arnulphum Imp. et Lotharium, penultimum Carolidarum Galliae, in figillis nulla sceptrum proprie dicta animadverti. Richardus I., Angliae Rex (1189-99.), qui expeditionem adversus christiani nominis hostes tentabat, manu dextra sceptrum, cruce terminatum, sinistra vero baculum aureum, in columbam desinentem, tenet. Mathias Corvinus Rex Hungariae (1458 — 90.) sceptrum duplici cruce praeditum gessit.

5. *Baculi regii*, diversi a sceptris, vid. num. 4. praeced.

6. *Globi terrestres* s. *poma imperialia*, quibus veteres jam Imperatores Romani in numis usi sunt. Ab his globi ad Imperatores CPlitanos pervenerunt, qui crucem addebant, unde *globorum crucigerorum* nomen. Ejusmodi globus cruciger in bulla Ludovici Pii primum, deinde in alia quoque bulla Caroli Calvi, postea etiam in figillis cereis, potissimum inde ab Ottone II. observatur. Etiam Reges Hungariae, Poloniae, Daniae cet. poma imperii sibi tribuebant. Ex Galliae Regibus nemo, praeter Hugonem Capetum ejusque filium Robertum : item Ludovicum XII. in rebus Italianam respicientibus, globo crucigero in figillis usus fuit. Veterum Bohemorum Regum nec unus mihi occurrit cum imperii pomo. (a).

7. *Manus Iustitiae* est symbolum iustitiae supremae Regum ac Principum, primum ab Hugone Capeto usurpatum, deinde restitutum quasi a Ludovico X., et continuatum ab ejus successoribus usque ad Carolum VI., qui primus manum iustitiae cum sceptro conjunctam, prouti nunc quoque moris est, adhibuisse dicitur. Ex Imperatoribus nostris nemini hoc symbolum placuit :

(b) Confer. C. A. Böttiger über die Siegesgöttin als Bild und Reichskleinod. In der A. L. Z. ab an. 1803. T. II. p. III.

cuit : contra Reges Angliae morem gallicum imitari non dubitarunt (b).

8. *Throni* in sigillis potissimum majestaticis expressi cernuntur, et cum his simul introducti sunt. Vetustiores throni sphragistici a sellis vulgaribus parum discrepant.
9. *Gladii*, qui inter antiquissima auctoritatis et justitiae vindicativae symbola numerari debent, in contrafigillis pariter, atque in sigillis equestribus Regum, Ducum ac Comitum veterum exhibentur. Gladius inprimis nota auctoritatis principalis, ut sceptrum regiae, erat. Sigillorum Herbipolitanorum perigraphe : *Herbipolis sola judicat ense stola*, in proverbium fere abiit. Fuerunt autem gladii sphragistici plerumque nudi, ac initio quidem breviores acutioresque, postea longiores tantaeque molis, ut nunc clypeis, nunc thoracibus catena satis longa anecterentur.
10. *Vexilla*, supremae dominationis Principum, qui ea manibus tenent, symbolum, in sigillis Caroli III. Craffi, Conradi I., Henrici I., et Ottonis III., itemque designati Regis Galliae Ludovici Craffi, et sec. XII. et XIII. in permultorum Principum Comitumque sigillis exhibentur. Figura vexillorum quam varia fuerit, ex *Heineccio*, qui ea in opere suo de sigillis p. 199. aere exscribenda curavit, cognosci potest.

11. *Clypei*,

(a) Novus Galliae Imperator *Neapoleon* inter sua insignia imperialia etiam manum justitiae sibi adoptavit, quod quidem in vulgus notum est.

11. *Clypei*, defensionis, quam Principes hominibus sibi subjectis debent, symbolum, in sigillis Ludovici Pii, Caroli III. Crassi, usque ad Ottonem I., item Ludovici VII. Galliae Regis, ac denique in multorum Principum sigillis expressi cernuntur. Clypei hi, in quibus totius artis heraldicae origo latet, varii generis fuerunt, orbiculares, triangulares, ovaes, cuspidati cet. et plerumque vinculo quodam coriacio vel catena collo alligati sunt, ne scilicet in conflictibus praeliisque cum honoris periculo amitterentur. Sinistro plerumque lateri, interdum vero etiam dextro appensi cernuntur. Vid. Heinneccius p. 201. sq. ubi et eorum figuras varias, aeri incisas videbis.

12. *Vestimenta*, ac primo quidem *pallium* s. *chlamys*, humero dextro fibula quadam alligata, ita quidem, ut brachium dextrum nudum, sinistrum vero velatum appareat. Ejusmodi chlamyde usi sunt cum Reges Gallici secundae et tertiae stirpis, tum Imperatores ac Reges Germanici, item alii Reges, ut Hungariae, quorum chlamys nunc humero dextro nunc sinistro annexa, vel quorum uterque humerus obductus est. Infra pallium s. chlamydem iidem *togam* quamdam plus minusve longam et angustam gestarunt. Milites nobili genere nati, in Anglia praesertim, eo tempore, quo Johannes sine terra (1199 — 1216.) regnabat, *loricis* tunicas ad talos usque promissas superinduere coeperunt. Reperiuntur praeterea in sigillis homines, a capite ad calcem varie loricati,

loricati, vel pellibus amicti, quum contra alii nudi fere appareant, neque aliud quidquam vestium, nisi *galeam* vel *mitram* cujuscumque generis capiti impositam ostendent. Jam sec. XII. Principes aliique dignitatis altioris homines breviori habitu usi sunt, ex quo ornamenta quaedam, in cuspidem definentia dependebant. De *tunicarum prolixiorum* aetate pluribus, at minus commode, ut videtur, HEINECCIUS p. 206. sq. exponit. Magis placent, quae idem vir doctus p. 202. de *thoracibus* et *loricis* attulit. In ejus libro p. 204. 1) *tunica brevior*, 2) *lorica squamata*, 3) *lorica minorum circulatorum*, 4) *thorax*, cui *galea* adhaeret. 5) *lorica alia minorum circulatorum* 6) *lorica majorum circulatorum*, 7) *lorica cum galea*, 8) *camisia loricis superinduta*, 9) *tunica variegata*, 10) *tunica picta*, 11) *thorax ferreus*, aere exscripta cernuntur. Eodem denique loco de *chirothecis*, *ocreis* et *calcaribus* exponitur.

13. *Animalia.* Ac primo quidem *equi*, quibus Principes aliique illustrioris dignitatis homines et ipsi adeo Reges in rebus, quae ducatum aliquem vel comitatum spectabant, inde a sec. XI. infidentes in figillis exhibentur, initio non erant ephippiis, fraenis ac stapedibus instructi. Ephippia antiquissima admodum simplicia erant, nihilque a pulvinaribus differebant, nisi quod interdum plura lora habuerint, quae per equi latera utrimque defluebant. Lorum, quo ephip-

pium equis adstringebatur, per equorum pectus non per ventrem transibat, multisque phaleris, tintinnabulis globolisque condecoratum erat. *Stapiarum* usus sec. XII. nondum ubique locorum invaluit. Sec. XIII. equorum stragula et dorsualia pulcherrime picta, variisque figuris animalium, florum cet., plerumque vero insignibus gentilitiis exornata apparent, ita quidem, ut equi phaleris quasi involuti esse videantur: quorum ornamentorum originem HEINECCIUS ab expeditionibus cruciatis repetere non dubitavit. Sed *feminae* etiam *illustres* inde a sec. XII. equis, vel feminarum, vel virorum etiam ritu insidentes, manibusque nunc aves, nunc lilia aliosve flores tenentes, in figillis animadvertuntur. *Sigilla equestris* in Germania adhibita sunt usque ad sec. XV. sed peregrini Reges ac Principes eorum usum ad posteriora etiam tempora continuarunt. Praeter equos, *cervi* etiam, *canes falcones*, aliaque *volatilia* in figillis expressa cernuntur, quae quidem animalia venationis symbola esse, res in vulgus nota est. Neque quemquam latere poterit, feminas illustres non facile, olim praesertim in publicum sine ave quadam, quam manibus, tamquam dignitatis suae notam praese ferebant, prodiisse.

14. *Flores*, ut *palmae*, sanctitatis, constantiae et victoriae symbolum; *rosae*, *lilia*, alique flores, quos, tamquam morum integritatis testes, Episcopi, Abbates, Abbatissae et feminae illustres manibus tenebant. In figillis Ecclesia-

clefiarum et Monasteriorum flores ad indicandum florentem rerum statum adhibiti fuerunt.

15. *Turres, portae, castella*, quae inde a sec. XII. in sigillis Principum aliorumque illustrioris dignitatis hominum, item in urbium sigillis admodum usitata fuerunt, et, nisi insignia tantum gentilitia illis significata esse constat, pro jurisdictionis potestatisque supremæ symbolis habenda sunt.

16. *Insignia s. arma gentilitia*, quae quo tempore orta sint, in arte heraldica disquiritur (v. meinen Abriss der Heraldik, Göttingen 1775. p. 2. sq.). In sigillis, genuinis nempe, prima insignia gentilitia apparent sub finem X. et medium ac finem XI. sec. Usitatiora primum fiunt sec. XII. et XIII. Inter primos, qui armis gentilitiis usi sunt, refertur Adalbertus Marchio et Dux Lotharingiae (979 - 1037.); verosimillime Henricus III. Imp. (1039 - 1056.), de quo infra, ubi de aquila imperii agitur, uberius; *Godefridus*, Comes Andegavenfis et Cenomanensis (1050.) et Ernestus Marchio Austriae (1056 — 75.). In Portugallia origo insignium gentilitiorum ab an. 1135. repetitur. Ex *Galliae* Regibus Ludovicus VII. (1137 — 78.) primus lilia in contrasigillis ostentavit. In *Angliam* Henricus II. (1154 - 89.) insignium gentilitiorum usum introduxisse fertur. Ejus successor Richardus I. sine dubio in sigillo equestri insignia gentilitia ostentat. Angliae procures arma primum sigillis averfis circ. A. 1218. intulerunt, deinde ab A. 1366. sigilla non nisi armis gentilitiis exornarunt. In *Scotia* arma inde ab A. 1165.,

quo Wilhelmus Leo Rex factus est, repetuntur. Comites Sabaudiae jam circa medium sec. XII. ut et Principes domus Estensis circa an. 1239. sigilla armis gentilitiis distinxerunt. In Germania scuta gentilitia sigillis demum sec. XIII. illata esse tradunt. — Episcopi quidam insignia dignitatis jam inde ab an. 1128. sigillis intulerunt, id quod Abbates etiam eodem seculo sed paulo ferius, quam Episcopi, faciebant. In *Monasteriorum* denique sigillis arma inde ab an. 1173., magis vero ab an. 1250. apparent. Quando autem Episcopi et Abbates ecclesiarum, quibus praefuerant, insignibus gentilitia insignia addere coeperint, varie definiunt viri rei diplomaticae periti. Auctores novi operis diplomatici, Dominum *De Gudenus* secuti, annum 1320. designarunt: contra Herrgottius in *Genealog. dipl. Gentis Habsburg.* T. I. p. 101. demonstrat, hunc morem jam a Rudolpho, Episcopo Constantiensi, in sigillis a. 1278, 1287 et 1288 observatum fuisse. Mirum est, quod ecclesia cathedralis tridentina ante annum 1339. nullum adhuc proprium sigillum habuerit; primum hoc anno supplicatum ivit, ut ei insignia S. Wenzeslai, Bohemiae Patroni, concederentur, obtinuitque hac occasione aquilam, qua hodiedum utitur. In sigillis Nobilium scuta gentilitia jam ineunte sec. XIII. cernuntur, id quod in oratione mea de difficultate artis diplomaticae p. 46. sq. not. 69. ostendi. *Pontifices Romani* binas illas potestatis pontificalis claves inde ab ineunte sec. XIV.

XIV. figillis imprimi jufferunt. Armorum a Regibus concessorum exemplum antiquissimum existimatur illud, quod a Richardo I. Angliae Rege (A. 1189 — 99.) profectum est. Lutetia Parisiorum itidem jam A. 1190. a Philippo Augusto arma accepit. Etsi vero *insignia* quaedam jam sec. XI. et XII. *hereditaria* facta sunt; constat tamen, adhuc sec. XIV., immo serius, unius ejusdemque familiae homines variis saepe ac diversis imaginibus clypeos gentilitios condecorare consuevisse. Vid. *orat. mea* de diff. artis dipl. p. 53. not. 80.

17. *Aquila imperii Romano-Germanici.* Huc pertinent non solum aquilae Germaniae *Regum et Imperatorum*, sed et aquilae, partim *Marchionum* Lotharingiae, Austriae, Brandenburgiae, partim *comitum palatinorum* Rheni, Saxoniae cet., partim *judicum imperii inferioris gradus*, ut e. c. *scultetorum* imperii Norimbergensium. Enimvero, quod aquilae, quibus Marchiones in figillis pedestribus et equestribus, in clypeis et vexillis usi sunt, et ita etiam aequilae comitum palatinorum, aliorumque judicum imperii, *verae imperii aquilae* sint, non solum ut a Senkenbergio, Hofmanno aliisque jam satis demonstratum sumere licet, sed et ex ore Henrici morosi Ducis Brunswizensis, interpretis sane genuini, utpote comitis palatini Saxoniae ita probari potest; ut nullum dubium reliquum sit, ait enim de suo sigillo an. 1313. *aquila* ornato loquens:

quens: *met uses Palanxes Insegel, dat we hebben van dem Riche, besegelt:*

a. *Aquila imperii simplex:*

- 1) in figillis Marchionum Lotharingiae, inde ab anno 979 et 1037: (item jam 977. notum illud vexillum, aquila decoratum, quod ut imperii insigne antiquitus receptum Aquisgrani in palatio imperiali cernere est).
- 2) Sceptra in aquilam definentia, in figillis majestaticis Regum et Imperatorum stirpis Franconicae, a tempore Conradi II. 1036., item Lotharii II., Alphonfi Regis, ubi aquilae caput primum radio ornatum est, et Ludovici Bavari.
- 3) in figillis Regum ac Imperatorum secretis, verosimillime ab aevo Henrici III. Imp. 1039 — 56., haud dubie vero inde a Rudolpho I. Habsburgico 1277 et Alberto I. Austriaco 1299.
- 4) in figillis Marchionum Austriae circiter ab 1056.
- 5) in figillis Marchionum Brandenburgicorum: ab Alberto Urso circa an. 1142.
6. in sigillo Guelfi (Fratris Ducis Henrici) ut comitis palatini Rheni, a. 1156.
- 7) in figillis *scultetorum* imperii Norimbergensium inde ab an., ad minimum, 1246. (v. Hist. mea Holzschuberiana Tab. XIII.)
- 8) in figillis uxorum filiorumque Imperatorum ac Regum, eorumque ex cognatis

natis illorum, qui ab Imperatore vel Rege quodam genus duxere: a Manfredi, Friderici II. Imp. filio naturali; praesertim vero a Rege Wilhelmo comite Hollandiae 1256. sq.

9) in vexillis imperii a Friderico I. Imp. circa a 1150. sq., non autem jam inde a Conrado III.; vexillum enim, quod sub ejus nomine innotescit quodque aquila bicipiti ac fascia argentea domus Austriacae circum aquilae pectus ornatum est, procul dubio impostor, nescio quis, vel pius, vel imperitus excogitavit.

10. in nummis: ab Henrico VI. Imp. 1195. fqq.

b. *Aquila imperii biceps* vel potius *duplex*, nam aquila biceps revera duae aquilae monogrammatice coarctatae sunt. Coarctabantur initio, ut alia insignia, e. gr. aquila et leo, angusti spatii causa; namque aquila biceps cernitur primum partim in nummis, partim in sigillis secretis et contrafigillis.

α. *Aquila imperii* non vere biceps sed solum *speciem bicipitis prae se ferens*, at tamen pro bicipiti habita.

1) Talis imperii aquila specie biceps occurrit primum in nummis *Ludovici Bavari Imp.* Una aquilarum monogrammatice junctarum est aquila imperii Germanici, altera est aquila Hollandiae, qua Ludovicus uxoris suae Margaritae causa utebatur, utpote quae

Com-

Committissa Hollandiae erat, provinci-
asque Belgicas domui Bavaricae intul-
lit. Duplicem aquilam in nummis Lu-
dovici dignitatem imperialem haud in-
digitare, ex eo palam est, quia idem
Ludovicus adhuc Germaniae Rex, num-
mos duplici aquila signatos procudi
fecit.

- 2) *Margarita* mox nominata *Ludovici Bavari Imperatoris conjux* in sigillo suo majestatico duas aquilas, utrasque in singulari parma subtus throno in latere antico effictas usurpabat: unam scilicet sui mariti, alteram Hollandiae ergo. In contrafigillis vero, et figillis secretis una sola aquila, super cujus pectus scutum cum quatuor leonibus quiescit, usa est.
- 3) *Filii Ludovici Bavari Imp.*, non ex primo thoro sed ex secundis cum *Margarita Hollandica* nuptiis progeniti in figillis duplicem aquilam, unam ob suam a Ludovico Imper. originem, alteram ut provinciarum Belgicarum possessores exhibuerunt.
- 4) *Duae aquilae* in sigillis majestaticis *Ludovici Bavari et Caroli IV.*, ut *sustentatores throni et insignium*. Sunt duae non ad indicandam dignitatem imperialem, sed solum symetriae causa: id quod et hodiedum in insignium sustentatoribus fieri assolet. Utique
et

Leo Palatinus in Ludovici sigillis duplicatus est: hi Leones Ludovici Imperatoris, et ambarum aquilarum pedibus sustentandis scabelli duntaxat loco inserviunt. Ex quo adparet duas hasce aquilas coarctatas auctoritatis imperialis symbola non esse: primo, quia non solum in sigillis imperialibus, verum etiam regalibus occurrunt. Secundo, utitur Ludovicus aquila simplici indiscriminatim in sigillis secretis, tam regalibus quam imperialibus, uti et Carolus IV. ipsis adeo sigillis majestaticis, tamquam Imperator aquilam simplicem inseruit. Ambae aquilae scutum sustentant, et quidem illa a dextris scutum cum aquila imperii, altera vero scutum cum Leone Bohemico tenet. Evidentissime et velut genuini interpretes id, quod asserimus, demonstrant sustentatores in sigillis majestaticis Sigismundi Imperatoris, sub quo hodiedum usitata consuetudo aquilae simplicis Regi Germanorum, bicipitis vero Romanorum Imperatori tribuendae invaluit. In ejus sigillis regiis utraque aquila clypeum sustentans uno capite, in imperialibus duplici conspicua est. Atque hinc adparet, Treuerum, quod nominatae duae aquilae clypeum sustentantes bicipitis aquilae origo sint, falso conjecturasse.

β. *Vera aquila biceps.* Sub Henrico VII. Imperat. nondum regiae et imperatoriae dignitatis discrimen figilla, five ea in nummis, five in monumentis cernantur, indicarunt. Sola imperii vexilla inde ab Henrico VII. reges ab imperatoribus fecernunt. *Epocharum series* haec est:

- 1) *Aquila imperii duplex*, verum dubie, an jam monogrammatice in *unam bicipitem* coarctata: primum duntaxat in vexillis imperii ab an. 1312. sub Henrico VII. Imperat.
- 2) Indubitanter *biceps* imperii aquila in vexillo itidem imperii sub Carolo IV. Imperat.
- 3) *Biceps* imperii aquila in contrafigillis, ab an. 1355. sub *Carolo IV.* Imperat.
- 4) *Biceps* imperii aquila tam in figillis majestaticis quam in contrafigillis Germaniae Regis *Wenceslai*, consequenter nequaquam ut signum auctoritatis imperialis, sed ob progeniem a Caesare. — In contrafigillis jam utebatur aquila bicipiti ab anno 1363., id est, cum nondum Germanorum sed solum Boëmorum Rex et designatus Elector Brandenburgicus esset.
- 5) *Aquila imperii biceps ut Imperatoris et simplex ut Germaniae Regis constans insigne*, tam in figillis majestaticis, quam

quam in quibuscunque figillis aliis, uti et in imperii vexillis, nummis cet. inde a Sigismundo Imperat. seu ab a. 1433, usque ad hodiernum diem (a).

§. 146.

HEINECCIUS p. 177. sq. *regulas*, quasdam, *discernendis figillis suppositiis* inservientes attulit, quarum praecipua capita haec sunt:

1. Quodcumque figillum *figuræ* multo recentioris est, quam diplomatis aetas ferre possit, illud merito est inter adulterina referendum.
2. Si *cera* coloris sit tum temporis nondum recepti, figillum non caret suspicione.

3. Si

(a) Quae hucusque de aquilis imperii Romano-Germanici exposui, fundantur in absoluta sigillorum collectione, museo meo diplomatico inserta, et in speciali hujus rei disquisitione, quam 28. Nov. 1789. in regia academia scientiarum, quae hic est, praelegi, quaeque in commentatt. Societatis Vol. X. p. 224 — 270. integre, in parte vero practica rei heraldicae p. 40 — 56. summatim reperitur. Conf. etiam: Fr. Jos. Bodmann der zweyköpfige Adler als ein Zeichen des deutschen Reichs aus neu entdeckten Siegeln K. Ludwigen IV. von Bayern unwidersprechlich beigelegt. Nürnberg 1802. 4. Me ejus argumenta non movent, ut a sententia auctoris discedam. Reperiuntur omnino figilla et numi aevo Sigismundi Imperat. antiquiora, in quibus aquila biceps expressa cernitur. Sed non est symbolum imperii. Non enim potest esse symbolum imperii, antequam Imperatores ea ut imperatoriae dignitatis tessera usi sunt. Ph. E. Spiess Archivische Nebenarbeiten. T. I. p. 3. V. etiam I. G. Reliter, Sonne, Mond und Sterne auf Siegeln und Münzen des Mittelalters, was sie bedeuten? Nürnberg bey Lecher 1804. M. E.

3. Si figillum cereum *appensum* dicitur eo tempore, quo nondum in ista regione hic mos invaluerat, aut si *innexum* s. (*impressum*) fertur eo tempore, quo dudum haec consuetudo obsoleverat, non dubitandum videtur, quin figillum non sit ex eo aevo, quod diploma praefert.
4. Si figillum aliud in fine diplomatis *nominatur*, aliud membranae appensum est, vix hoc *νοθείας* absolvi poterit.
5. Si in figillo sec. VIII., IX., X., vel ineuntis XI. *insignia gentilitia* aut scuta ad heraldicae artis regulas composita inveniantur, fraus videtur in oculos incurrere.
6. Si in figillo antiquiori *titulus* prolixior et ad hodiernum morem compositus, aut plane ineptus habetur, fraus commissa statim patefcit.
7. Si in figillo *nomen proprium* exstat, quod tum nondum in usu fuit, de ejus fide merito dubitatur.
8. Par ratio est, si *formula* quaedam recentior in figillo antiquiori habetur.
9. Ipsae quoque figillorum *imagines* si a ceteris ejusdem ordinis vel aetatis imaginibus nimium discrepant; et contra cum aliis recentioribus satis conveniunt; suspicionis haud parum habent.
10. *Litterae* quemadmodum in figillorum inscriptionibus singulis fere seculis aliae fuerunt, ita praecipue usum praestant in aetate figillorum dijudicanda, *

Sphra-

---

* Hae regulae Heineccianae neque rem omnem exhaustiunt, neque omnes omnibus partibus absolutae ac verae sunt. Ca-

II) *Sphragistica specialis.*

§. 147.

Meroveadum Sigilla.

1. *Inscriptio literalis*: Nomen et titulus *Rex Francorum*. Childerici I. typarium inscriptum est: *Childerici Regis*.
2. *Inscriptio realis*: Nudum caput Regum, facie adversa, capillis prolixis et utrimque defluentibus, barba exigua. Sola Childerici I., Chilperici I, et Childerici III. figilla protomen exhibent.

*Carolidarum figilla.*1. *Inscriptio literalis.*

a) Carolidae priores usi sunt inprimis hac formula: XPE (Christe) *protege* (Pippinum, Carolum, Hludovvicum, cet.) *Regem Francorum*, vel *Imperatorem*, Singulares formulae sunt: 1) *Pipinus* (Caroli M. pater) *Imperator*, pro *Rex*, interdum enim verba *Rex* et *Imperator* hoc tempore inter se confundebantur: 2) XPE *adjuva Hlotharium Aug.*

b) Inde a Carolo II. formula, *protege* cet. omissa est, nomen et titulus in nominativo positi sunt, atque formula *Dei gratia*, licet non perpetuo, addita est.

c) In

---

vendum inprimis, ne quod sigillum ob id solum vel in dubium vocetur vel damnetur adeo, quia literae ejus et figurae antiquitatem sapiunt: nam collegia, civitates, judicia cet. nunc quoque haud raro ejusmodi typariis signant, quae antiquiori jam tempore facta et ad nostram usque aetatem servata sunt.

c) In *bullis* Reges et Imperatores, qui in Gallia, Italia et Germania regnabant, formam numorum Graecorum et Romanorum veterum imitati sunt. In averfa bullarum parte interdum leguntur verba: *Renovatio Romani Imperii*, infra autem *Roma*; interdum: *Renovatio Imperii Romae et Francorum*, vel alia similis huic formula.

2. *Inscriptio realis*

a. in *figillis cereis*.

- 1) usque ad Carolum III. Crassum: Regum et Imperatorum protome (raro caput et collum solum), capite plerumque laureato, facie dextrorsum conversa, capillis brevioribus, mento modestius barbato, humeris chlamyde vestitis, brachiis nullis. Ab hac forma recedunt figilla Carolomanni, Ludovici Germanici et Ludovici Saxonis, quorum vultus finistorum spectant.
- 2) Inde a *Carolo III. Crasso* usque ad Ludovicum Infantem in figillis Imperatorum ac Regum Germaniae sinistro humero *umbella* s. *scutum* aliquod minoris formae cum *vexillo* vel etiam baculo aut sceptro, aut lancea adjunctum cernitur.
- 3) *Brachia* primus in Germania Ludovicus IV. Infans, quamquam non perpetuo, in Gallia vero Lotharius, penultimus Carolidarum, in figillis ostentarunt, uterque etiam *corona* tectus est; ac ille quidem vultu pro more dextrorsum converso, dextro brachio hastam tenens, sinistro intra scutum latente; hic vero
facie

facie adversa, manu dextra sceptrum liligerum, sinistra baculum regium, Herculis clavae similem, tenens exhibetur.

b. in *bullis* :

- 1) prior pars nunc protomen dextrorsum spectantem et lauro vel diademate coronatam, nunc protomen facie adversa, corona tectum caput, et umbellam cum sceptro ad finistrum humerum collocatam :
- 2) posterior autem pars vel monogramma Regis aut Imperatoris vel inscriptionem quandam, quam corona laurea ambit, vel crucem ancoratam, vel denique castellum, urbis Romae symbolum exhibet.

Regnum atque Imperatorum Italiae sigilla.

Conveniunt horum Principum sigilla cum sigillis posteriorum Carolidarum : quamquam pauca in lucem prolata sunt.

Imperatorum CPlitanorum sigilla.

Etsi CPlitanorum Imperatorum pauca sigilla exstant; ex iis tamen, quae innotuerunt, itemque ex historicorum testimoniis patet, eos, ut in aliis rebus, ita in expediendis etiam signandisque diplomatibus splendoris ac pompae fuisse studiosissimos.

- 1) Signarunt autem Imperatores Graeci auro, argento, plumbo, cera, creta. Omnia haec sigillorum genera communi nomine βέλλας, ipsum vero instrumentum signatorium βελλοτήριον appellarunt. Sed propriis etiam nominibus singula singulorum genera pro materiarum diversitate distin-

stinxerunt. Dixerunt nempe auream bullam χρυσόβυλλον, plumbeam bullam μολιβδόβυλλον si-
ve μολίβδιναν βέλλαν, cereum figillum κηρό-
βυλλον.

- 2) *Imperatores Latini*, qui inde ab A. 1204. Constanti-
nopoly aliquamdiu regnabant, Orientis et Occidentis
ritus in diplomatibus signandis quasi miscuerunt. Ex-
empli loco esse potest bulla aurea *Balduini*, qui pri-
mus Latinorum Constantinopoli regnavit. Bulla haec ab
Heineccio ex Olivario Vredio aeri incisa exhibetur, at-
que hunc in modum describitur p. 144. §. 72 : „Notabis
„in ejus antica Imperatorem coronatum throno infiden-
„tem, dextra crucem, commune Caesarum Byzantino-
„rum gestamen, sinistra globum cum cruce tenentem,
„cum inscriptione hac Graeca Βαλδουινος Δεσπο-
„της, in postica eundem coronatum paludatumque,
„infidentem equo, dextraque strictum ensen, sinistra
„scutum Leone insignitum gestantem, cum hac la-
„tina perigraphe : *Bald* (uinus) *Di. gra Impr. Rom.*
„*Fland* (riae) *Hain* (oiae) *Com* (es). Multa sunt
„in hoc sigillo notabilia, corona a ceterorum By-
„zantinorum diadematibus multum diversa, thro-
„nus ad crucis speciem effictus, totus habitus ad
„Imperatorum potius occidentalium virilem deco-
„ramque, quam muliebrem et scrupulosam Byzan-
„tinorum vestiendi rationem accedens, phalerae de-
„nique equorum tintinnabulis exornatae, ex quibus
„simul de hujus moris, quem supra tetigimus, ae-
„tate conjicere licebit, “

§. 148.

Imperatorum ac Regum Germanicorum sigilla.

I. *Inscriptio literalis:*a) *in sigillis cereis.*

1) *Epocha tituli brevioris.* Imperatores ac Reges Germanici usque ad Henricum VI. (1190 — 97.) brevioribus titulis usi sunt, ut *Chuonradus* (I.) *Rex*, *Heinricus* (I.) *Rex*; *Otto* (I.) *DEI GRATIA REX*, formula regiorum sigillorum ab Ottone I. usque ad Ottonem IV. continuata, nisi quod Henricus III. in regis quibusdam titulum *Romanorum* et notam numeralem III. adjecerit, hunc in modum: *Heinricus Dei gratia III Rex Romanorum*; *Otto* (I. et II.) *Imperator Augustus*; *Otto* (III. 983 - 1002.) *DEI GRATIA ROMANORUM IMPERATOR AUGUSTUS*, continuata haec formula usque ad Henricum VI.

2) *Epocha tituli longioris.* Primus nempe Henricus VI. formulam *semper Augustus*, itemque titulos terrarum hereditariarum in sigilla induxit, id quod ex hac perigrapha cognoscitur: *Henricus* (VI.) *Dei gratia Romanorum Rex et semper Augustus et Dux Suevie*. Ab eodem etiam usus *contrasigillorum* cum perigrapha: *Iuste judicate filii hominum*, repetitur. Posteriorum Regum atque Imperatorum sigilla eodem modo, quo *Henrici* VI. sigillum, inscripta sunt: provinciarum tamen titulos nonnisi *Friderici* II, et ejus filii *Conra-*

di IV. figilla exhibent; sed inde a *Carolo IV.* omnes Imperatores reliqui provinciarum titulos sigillis intulerunt.

b) in *bullis*.

Quod vero ad inscriptiones *bullarum* attinet, in earum averfa parte initio verba *renovatio Imperii Romanorum*, postea vero plerumque versus leoninus: *Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*, vel cum, vel sine verbis *Aurea Roma* inscripta cernuntur. Otto III. vocabula *aurea Roma* primus adhibuit: nam ante eum vox *Roma* simpliciter tantum in bullis exprimebatur.

2. *Inscriptio realis.*

Epocha I., Regum Germanicorum *Conradi I.*, *Henrici I.* et *Ottonis I.* adhuc Regis: Protome dextrorsum conversa, capite coronato, in Ottonianis sigillis diademate redimito, capillis brevioribus, sine barba, chlamyde humeris circumvoluta, dextra vexillum, sinistra umbellam f. scutum ferente. In Schannatiano *Henrici I.* non nisi caput Regis cum collo, non coronatum, sed diademate insignitum, absque brachiis, et sine vexillo ac scuto exhibetur. Videtur esse sigillum secretum.

Epocha II.

a) in sigillis cereis, Imperatorum ac Regum *Ottonis I.* (ut Imperatoris) *II.* et *III.*: Effigies dimidiata, facie adverfa, capite coronato, capillis brevioribus, mento interdum, quamquam semper modestius, barbato, corpore tunica astrictiore et simul chlamyde vestito, dextra manu sceptrum, rarius baculum regium, sinistra pomum imperiale, cruce plerumque destitutum, ferente. Inusitatum et

et prorsus singulare est illud Ottonis III. Imperatoris figillum, diplomati A. 993. adjunctum, utpote quod Imperatoris stantis integram imaginem contra istius aevi morem exhibet.

- b) in *bullis*: *Bullae* aureae et plumbeae Ottonis III. in parte priorē habent Imperatoris protomen absque brachiis, facie dextrorsum conversa, capite laureato et corona liligera et clausa tecto, mento modestius barbato, humeris chlamyde laxa vestitis: in averſa autem exhibetur effigies dimidiata, dextrorsum versa, capite diademate ornato, vultu juvenili, dextra vexillum, sinistra scutum tenente, corpore vestito.

Epocha III. Imperatorum ac Regum ab Ottone III. (§. 133.) usque ad Fridericum III. (983 — 1439.).

a) *Sigilla cerea.*

- 1) *Sigilla majestatica*, hoc est, *imago integra* Imperatorum ac Regum, throno insidentium, omnibusque dignitatis imperialis/regiaeve insignibus conspicuorum. Manus sinistra pomum imperiale, dextra sceptrum nunc liligerum, nunc aquiligerum, nunc crucigerum tenet. Ac sceptrā quidem plerumque aquiligera a Conrado II. usque ad Lotharium II. Saxonem (1024 — 1138) sunt. In Alphonſi quoque et Ludovici Bavari sigillis sceptrā aquiligera reperiuntur. Crucigera temporibus expeditionum adversus hostes religionis Christianae invaluerunt: usum habuerunt a Conrado III. usque ad Richardum et sub Richardo (1138 — 1271.).

2) *Sigilla secreta*. Uti iis sunt Henricus III., Richardus, Albertus I., Ludovicus Bavarus, Jodocus, Sigismundus: ac fortasse reliqui omnes hujus epochae Reges atque Imperatores; eorum certe, quos nominavi, secreta ipse possideo.

3) *Sigilla amphispragista*.

a) *Contrasignata* f. contrafigillis munita, quantum ego quidem scio, adhibuerunt Ludovicus Bavarus, Guntherus Schwarzburgicus, Carolus IV., Wenceslaus.

b) *Numaria*. *Numariorum* ex hac epocha nulum ego quidem possideo, praeter illa, tam regia quam imperialia, quibus Sigismundus usus est.

4) *Sigilla judicii Curiae*, qualia sunt Caroli IV et Sigismundi, exhibent Imperatoris imaginem, non integram, sed tantum ad genua usque: dextra manus gladium nudum transverse, ac sinistrorsum quidem, positum, sinistra vel sceptrum vel pomum imperiale tenet. In Sigismundinis sunt etiam contrasignata.

b) *Bullae* denique hujus epochae in adversa parte initio, et, ut videtur, usque ad Fridericum II., dimidiatam tantum, inde a Friderico II. integram Imperatoris imaginem, et illam quidem ad modum Ottonianorum in secunda epocha, hanc ad formam sigillorum majestaticorum exhibent: in averfa autem parte plerumque urbis Romae symbolum (rarissime monogramma) exstat.

Epocha IV., a Friderico III. vel IV, ad nostram usque aetatem,

a) *Si-*

a. *Sigilla cerea.*

1) *Generatim.* In eo quidem omnia hujus epochae figilla conveniunt, quod insignibus notata sunt, et quidem

a) *insignibus imperii*, hoc est, aquila: simplici in figillis regiis, et duplici in imperialibus.

b) *insignibus gentilitiis Imperatorum et Regum* diversimode figuratis.

2) *Speciatim*, ratione formae sunt duplicis generis

a) *monosphragista*: omnium frequentissima, et ea quidem forma, quam modo, de figillis hujus epochae generatim loquens, descripsi.

b) *amphisphragista*, et quidem

α) *numaria*, quorum adversa pars figillum majestaticum, insignibus ornatum, averfa autem pars non nisi insignia, ut monosphragista, habet; cujusmodi figilla Friderici III. vel IV., Ferdinandi II. ac Leopoldi I. ego ipse possideo.

β) *Contrasignata*, qualia non nisi duo, alterum Friderici III. vel IV., alterum Caroli V., in manibus meis sunt.

b) *Bullae* ab amphisphragistis numariis, quae modo dixi, non nisi metallo differunt: imago enim Imperatorum ac Regum, qualis ante hanc epocham in majestaticis cereis exprimebatur, inde a Friderico III. et IV. folis fere bullis reservata est.

§. 149.

Regum Galliae Capetingicorum sigilla.

1. *Inscriptio literalis.*

a. *In sigillis primariis.* Capetii, si Hugonis Capeti et Francisci I. sigilla excipias, quorum illud: *Hugo Dei misericordia Francorum Rex*, hoc vero: *Franciscus Dei gratia Francorum Rex* primus inscriptum est, hac formula: *N. Dei gratia Francorum Rex*, perpetuo usi sunt. *Provinciarum tituli* rarissime, nec umquam in adversa primariorum sigillorum parte, sed vel in averfa parte sigillorum numariorum expressa sunt; e. c. *et Dux Aquitanorum* in sigillo Ludovici VII. Regis. In expediendis exterarum terrarum negotiis peculiariora adhibebantur sigilla, quibus nomina provinciarum insculpta erant: e. g. *Carolus (IV.) — Francorum et Navarre Rex — Caroli (V.) — Francorum Regis et Delphini Vienn — Caroli (VIII.) — Francorum Iherusalem et Siciliae Regis.*

b. *In contrafigillis.* Contrafigilla, quae pariter atque sigilla numaria a Ludovico VII. in Galliam introducebantur, anepigrapha sunt, exceptis tantum Ludovici VII., Ludovici IX., Caroli V. et Ludovici XII. contrafigillis.

c) *In sigillis equestribus.* Sigillo equestri primus usus est Ludovicus VI., vivente adhuc patre suo Rex declaratus, item post eum Ludovicus VII., qua dux Aquitaniae. Propria imprimis sigilla equestria filiorum regiorum erant. Et si enim

enim Principes juventutis Meroveadum et Carolidarum aetate propriis sigillis caruerunt; Capetiis tamen regnantibus haud raro illis usi sunt. En exempla inscriptionum in his sigillis equestribus: Sigillum Ludovici (VI.) *designati Regis* — *Carolus* (Philippi IV. Frater) *Regis Franciae filius, Comes Valesiae, Andegaviae* — *S. Johannis* (Boni). *Primogeniti Regis Francorum. Ducis Normavor. (Normanorum) Comitis Andegaviae et Cenoman.*

- d) *In sigillis tutorum.* Tutores Regum impuberum, ceterique *Regni*, absentibus praesertim Regibus, *administratores* sub Capetiis initio sigillis ipsorum Regum, quorum vicem obierant, postea vero (inde a Ludovico IX. usque ad Carolum VII.) peculiaribus et ad hunc usum accomodatis sigillis usi sunt. Posterioris generis sigillorum inscriptiones literales has exempli loco commemorabimus: *S. Ludovici* (Sancti) *Dei gratia Francorum Regis in partibus transmarinis agentis.* *Philippus Regis Francorum* (Philippi IV. Pulchri) *filius, Franciae et Navarrae regens regna.*

2. *Inscriptio realis.*

Epocha I., Regum Hugonis Capeti et Roberti: Rex corpore dimidiato, capite corona liligera tecto, facie adversa, capillis, ut videtur, brevioribus, mento barbato, dextra in Hugonianis manum justitiae (ac prima quidem vice), in Robertinis sceptrum brevius liligerum, sinistra globum tenens, tunica et chlamyde indutus.

Epocha

Epocha II. Regum Henrici I., Philippi I. et Ludovici VI. Craffi: Sigilla majestatica, eaque monosphragista, quae imaginem Regis integram, folio infidentem, capite corona liligera tecto, facie adversa, capillis brevioribus, mento barbato, dextra brevius sceptrum liligerum, sinistra baculum regium tenentem, tunica et chlamyde indutum exhibent. Horum sigillorum *majestaticorum* auctor est Henricus I.

Epocha III. inde a Ludovico VII., sigillorum nummariorum et contrafignatorum auctore.

a) Inscriptio realis *primariorum* s. *majestaticorum sigillorum*: Rex throno insidens, imagine interga, capite corona liligera tecto, facie adversa, capillis prolixis sub tribus prioribus, brevioribus autem sub posterioribus regibus, mento tonso, tunica et clamyde, post pallio regio induta, tenens

1) usque ad Ludovicum X. dextra brevius sceptrum liligerum, sinistra regium baculum s. aliud sceptrum longius flore lilii, rhombo interdum inclusi, terminatum,

2) inde a Ludovico X. usque ad Carolum VIII. dextra baculum regium, sinistra manum justitiae,

3) inde a Carolo VIII. indiscriminatim nunc manum justitiae et sceptrum, nunc sceptrum et globum, nunc sceptrum et baculum regium. Sigillum majestaticum *Johannis Boni* in hoc singulare quidquam habet, quod in eo duae aquilae, ut in sigillo majestatico Ludovici IV. (V.) Imperatoris, ad utrumque throni latus expressae cernuntur.

- b) Inscriptio realis *contrafigillorum*: Immago regia in contrafigillis Ludovici VII. et IX. in reliquis omnibus, quantum mihi quidem constat lilia, vel unum, vel plura infinito numero. Tria lilia *Philippus III.* primus adhibuit, sed in successoribus non invenit, qui eum hac in re imitarentur, praeter *Carolum V.*, qui non perpetuo quidem, at plerumque tamen tribus liliis scutum distinxit. Perpetuus vero *trium liliorum* usus a *Carolo VI.* arcessendus est.
- c) quod denique ad *sigilla equestria* attinet, iis usi sunt Reges designati, item Reges, qua Duces; inprimis vero filii ac fratres Regum. Statuae equestres dextrorsum conversae sunt. Ludovicus VI, vivo adhuc patre Rex declaratus, in sigillo exhibetur equo, neque ephippio, neque stapediis phalerisque instructo, insidens, mitra cuspidata tectus, dextra vexillum, sinistra frenum tenens. Contra in sigillo equestri, quo Ludovicus VII., qua Dux Aquitaniae, in averfa sigilli numarii parte usus est, equus ephippio et stapedibus instructus, ipse vero eques galea tectus, dextra gladium, sinistra scutum vacuum cum freno tenens cernitur. Eadem forma filiis fratribusque Regum placuit, nisi quod eques vestimento militari et equus phaleris quasi involutus, gladius cate-nulae ope thoraci annexus, et scutum pariter atque phalerae liliis confita deprehendantur. In *contrafigillis* ejusmodi sigillorum equestrium non nisi scutum liliis plenum, cui jam inde a Phi-

Philippi IV. Pulchri temporibus, quamquam non semper galea imposita est, exhibetur. *Carolus V.*, qua Princeps juventutis, in equestrium figillorum utraque parte scutum quadripartitum Principum Delphinorum, hoc est, in 1 et 4 areola lilia Francica infinito numero, in 2 et 3 delphini imaginem, primus ostentavit.

§. 150.

Regum Angliae sigilla.

Et si Reges *Angliae* jam inde ab *Edwini* atque *Edgari* temporibus sigillis usi sunt; non tamen rara sunt ejus aetatis diplomata, quae sigillis prorsus carent. Usitatiora sigilla in Anglia inde a Normannorum dominatione facta sunt, licet ne tunc quidem Angli statim a pristino more, diplomata crucibus loco sigillorum firmandi, recefferint, id quod ex quibusdam *Wilhelmi I.* et *II.*, *Henrici I.* et *Stephani* diplomatibus, quorum sollemnia in crucibus, non in sigillis ponebantur, cognoscitur. Antiquiora Regum Praefulumque Angliae sigilla non statim, ut omnes fere contendunt, pendula, sed usque ad *Eduardum Confessorem*, et quodammodo usque ad *Wilhelmum I. Conquestorem* impressa fuisse; in superioribus (§. 131.) dictum est.

Epocha I., inde ab *Edwino* (A. 955.) usque ad *Eduardum Confessorem* (A. 1042.): Sigilla impressa, monosphragista, et protomen tantum Regum exhibentia. Regis *Edwini* sigillum, diplomati cuidam A. 956. impressum, quale fuerit non constat; *Edgarus* vero ad
an.

an. 960. figillo impresso usus est, in quo ejus proto-
me, pro more istius aetatis expressa cernitur.

Epocha II., ab Eduardo confessore (A. 1042.) us-
que ad Richardum I. (A. 1189.): Sigilla pendula nu-
maria, ex parte una, eaque pro re nata nunc priore,
nunc posteriore, majestatica, ex altera vero equestria.

1) *Inscriptio realis.*

a) In *majestaticis sigillis* exhibetur Rex throno in-
fidens, chlamyde fluente indutus, facie adver-
sa, capite corona (in Eduardi Confessoris sigil-
lis mitra) tecto, dextra gladium evaginatum
(in Eduardinis crucem), sinistra globum (ple-
rumque crucigerum) tenens.

b) In *sigillis equestribus*. Hae exhibent Reges, ad
modum Ducum equo vectos, galea et lorica
indutos, dextorsum conversos, facie tamen
prope adversa, dextra vexillum, sinistra clype-
um gestantes, insignibus nullibi expressis. Ab
his recedit sigillum aversum Eduardi Confesso-
ris, quippe quod Regis integram imaginem
eodem modo, quo in adverso s. majestatico
exhibita est, refert; nisi quod Rex in averso
vexillum dextra, sinistra vero gladium, cujus
manubrium stomacho innixum est, teneat.

2) *Inscriptio literalis.* *Inscriptionum literalium* haec
exempla ponemus:

a. - - - *Eadwardi* (Eduardi Confessoris) *Anglo-
rum Basil.* (Basilei);

b. *Si* (figno) † *hoc Normannorum. Willelmum*
(I. Conquestorem) *Nosce. Patronum.*; cui ad-
ditum in averso eoque hic majestatico: † *Hoc.*
Anglis. Regem. Signo. Fatearis. Eundem;

c. *Wil-*

c. *Willelmus Dei gratia Rex Anglorum* : haec formula utrique figilli parti adjuncta cernitur, ipsum vero sigillum ab Hickefio tribuitur Wilhelmo Conquestori, at majori forsitan jure Wilhelmus II. Rufus intelligitur.

Epocha III., a Richardo I. (A. 1189.) usque ad Eduardum III. (A. 1327.): Sigilla pendula, numaria, partim majestatica, partim equestria.

1) *Inscriptio realis.*

a) *In sigillis majestaticis.* In sigillis *majestaticis* Rex eodem, quo in praecedenti epocha, modo repraesentatur, nisi quod inde ab Henrico III. pro gladio sceptrum columbatum (cujusmodi sceptrum jam in quodam, licet paullulum suspecto sigillo Eduardi Confessoris expressum cernitur) dextra teneat. Eduardus II. ad utrumque throni latus castellum, tamquam insigne matris suae Eleonorae, filiae Ferdinandi III., Regis Leonis et Castiliae, collocari jussit.

b) *In sigillis equestribus.* Hujus generis, hujusque epochae sigilla a prioribus in hoc differunt, quod eques caput habet coronatum, dextra gladium tenet, et, quod inprimis notandum, *insignia Angliae* ostentat, ac initio quidem in scuto tantum, inde ab Henrico III. vero (*phalerarum* auctore) in phaleris etiam; ita scilicet, ut Richardus I. indiscriminatum unum, duo et tres leopardos usurpaverit, Johannes vero numerum leopardorum ternarium ad posterum propagaverit. Etsi Cl. SANDFORDIUS unionem plurium insignium in uno eodemque scuto, ad perpendicularum diviso, ante Eduardum II.

II. in Anglia incognitum fuisse tradit; fatetur tamen simul, jam Eduardo I. regnante plura insignium genera in uno eodemque scuto unita reperiri.

2) *Inscriptio literalis.* Formam inscriptionum literalium ex his exemplis cognoscere haud difficile erit,

- a) Richardi I.: † *Richardus. Rex. Angl. Dux. Norm. Aquit. et. Com. Ande.* (Andegaviae), et in averso s. equestri sigillo: † *Ric. Dei. gra. Rex. Angl. Dux. Norm. et Comes. Andegavo;*
- b) Johannis, eadem inscriptio, nisi quod titulus *Dominus Hiberniae* prioribus titulis primum additus sit;
- c) Henrici III.: *Henricus Rex Angliae, Dominus Hiberniae et Dux Aquitaniae;*
- d) Eduardi I. et II.: *Edwardus Dei gratia Rex Anglie Dominus Hybernie Dux Aquitanie.*

Epocha IV., ab Eduardo III. (A. 1327.) usque ad Iacobum I. (1603.) Hujus epochae figilla potissimum *Regis Franciae* tam titulo, quam insignibus a prioribus discrepant. Henricus VI. more Galliae Regum *contrasignata* etiam figilla, hoc est, majestatica contrafigillis munita adhibebat, quibus tamen, praeter eum, nullus umquam Rex Angliae utebatur.

1) *Inscriptio realis.* Eduardus IV. primus post Wilhelmum I. Conquestorem corona clausa usus est. Insignia Angliae eo tempore in hunc modum constructa erant. In scuto quadripartito lilia Francica, primum infinito numero, terna autem inde ab Henrico (1413 — 22.) primum et quartum, Anglici

lici vero leopardi secundum et tertium locum tenebant.

- 2) *Inscriptio literalis.* Titulus Rex Franciae accessit et usque ad Henricum VIII. usitata formula haec erat: *N. Dei gratia Rex Franciae et Angliae* (item inverso ordine: *Rex Angliae et Franciae*), *Dominus Hiberniae*; nisi quod inde ab Henrico VIII. titulus *Defensoris fidei* adjunctus sit.

Epocha V, inde a Jacobo I. (1603.).

- 1) *Inscriptio realis.* Insignium forma ter mutata deprehenditur, scutum scilicet quadripartitum exhibet

a) inde a Jacobo I. in area 1. et 4. Franciae et Angliae insignia quadripartita, in area 2 symbolum Scotiae, et in 3 tessaram Hiberniae;

b) inde ab an. 1701 (quo sub Annae regimine Angliae et Scotiae regna perpetua unionis lege conjuncta sunt) in area 1 et 4 unita Angliae et Scotiae insignia, in 2 Franciae et in 3 Hiberniae symbolum;

c) inde a Georgio I. a. 1714. in area 1. conjuncta Angliae et Scotiae insignia, in 2 Franciae digma, in 3 Hiberniae tessaram et in 4. insignia Regum gentilitia.

- 2) *Inscriptio literalis.* In hac epocha primum *literalis* inscriptio mutata est, cujus exemplum in Jacobi I. figillis habemus, quorum pars prior inscripta est: *Deus. judicium. tuum. Regi. da;* posterior: *Jacobus. D. G. Magn. Brit. Franc. et Hib. Rex.*

§. 151.

Regum Scotiae et Hiberniae sigilla.

1. *Regum Scotiae* sigilla. Scoti ante Malcolmum III. (1057 — 93.) sigillorum usum ignorarunt, crucibus tantum, quae testium nominibus praemittebantur, solemni loco usi. Antiquissimum Scotiae Regum sigillum Duncano II. (1093 — 1100.) acceptum refertur.

Epocha I., Regum Duncani II. et Edgari. (1093 - 1107.)

1) *Inscriptio literalis*: Nomen et titulus, ut: † *Imago* (in Duncanianis *Sigillum*) *Edgari Scotorum Basilei*.

2) *Inscriptio realis*.

a) *Duncani sigilla* sunt monosphragista, ac quidem equestria, regem equitantem, galeatum, tunica strictiore indutum, dextra vexillum, sinistra scutum exhibentia.

b) *Edgari sigilla* etiam sunt monosphragista, sed majestatica, Regemque referunt throno insidentem, corona aperta tectum, facie adversa, chlamyde indutum, dextra sceptrum liligerum tenentem, sinistra vero gladium evaginatum, cujus manubrium genu incumbit.

Epocha II., ab Alexandro I. (1107.) usque ad Alexandrum III. (1249.):

1) *Inscriptio literalis*: Nomen et titulus adjecta simul formula *Deo rectore*, quae inde a Johanne Baliolo (1292.) formula *Dei gratia* permutata est.

2) *In-*

2) *Inscriptio realis.* Sigilla amphisphragista, eaque numaria, una ex parte majestatica, ex altera equestria.

a) in *majesticis*: Rex throno insidens, corona aperta (exceptis Wilhelmo et Alexandro II., quorum ille caput striato galericulo tectum, hic nudum ostentat), facie adversa, tunica et pallio regio indutus, dextra gladium evaginaturn, sinistra globum crucigerum tenens.

b) in *equestribus*: Rex equitans, dextrorsum conversus, galea et lorica indutus (excepto solo Wilhelmo), dextra vexillum (gladium nudum in ultimi hujus epochae Regis Alexandri II. figillis), sinistra scutum (inde a Wilhelmo, qui ab A. 1165 — 1212. regnavit, Regni Scotiae insignibus notatum) tenens.

Epocha III., ab Alexardro III. (1249.) usque ad Jacobum VI. (1567.):

1) *Inscriptio literalis*: Nomen et titulus, adjecta formula *Dei gratia*, et quidem utraque pars eodem modo inscripta est, nisi quod Maria R. in sigillo averso primo hanc formulam: *Salvum fac populum tuum Domine*; deinde postquam a. 1558. Delphino Franciae (qui postea sub nomine Francisci II. Rex Galliae factus est) nupserat, duas siglas F M coronatas (h. e. *Franciscus Maria*) insculpi jufferit.

2) *Inscriptio realis.*

a) in *majesticis*: Rex throno insidens, corona aperta (clausa in solis Mariae figillis), facie adversa, tunica et pallio regio indutus, dextra scep-

sceptrum (non gladium, ut in prioribus) gestans, sinistra plerumque vacua et ad pectus admota, rarius globum tenens.

- b) in *equestribus*: Rex equitans, dextorsum conversus, galea et lorica indutus, dextra gladium evaginatum, sinistra scutum insignibus Scotiae notatum tenens.

Regum Hiberniae sigilla.

Ex his sigillis non nisi unicum Reguli beneficiarii, nomine *Fedlimid*, qui seculo XIII. vixisse videtur, ac Regum Angliae auctoritate titulum regium, ad modum aliorum Hiberniae Optimatum, obtinuit, cognitum habemus. Ipsum sigillum, de quo quaeritur, monosphragistum idque equestre est, exhibens Regulum equitantem, dextra gladium, sinistra scutum tenentem, et inscriptum: *S. Fedlimid Regis Conactie.*

§. 152.

Veterum Regum Siciliae et Neapoleos, item Sardiniae et Hispaniae RR. sigilla.

- I. Sigilla Rogerii (1130 — 54.) sunt plumbea eaque contrafigmata.

- a) *Sigilla primaria*, quorum partem adversam permagna crux occupat, quae marginem ex omnibus quatuor partibus tangit, atque angulis suis inscripta haec verba refert: *Roggerius Dei gratia Rex Sicilie, Ducatus Apulie et Principatus Capue.* Perigraphes 1) marginis dextræ est: *† Dextera Dni fecit virtutem*; 2) finistri: *Dextera Dni exaltavit me.* Utraque perigraphes in parte superiori initium sumit.

O

b) Con-

b) *Contrasigilla* variant:

- 1) quaedam enim imaginem integram Sancti cujusdam, throno insidentis, dextra benedicentis, sinistra librum tenentis:
  - 2) alia Regem throno insidentem, corona radiati tectum, dextra globum, sinistra sceptrum liligerum gestantem:
  - 3) alia denique Regem stantem, mitra cristata tectum, dextra baculum longum, sinistra globum crucigerum, cum perigrapha graeca, exprimunt.
2. Sigilla *Caroli I. Andegavensis* (1266 — 85.) sunt amphisphegista et quidem numaria, ex parte prioris majestatica, ex posteriore equestria.
- a) *Majestatica* exhibent Regem throno insidentem, dextra sceptrum liligerum, sinistra globum cruce notatum tenentem;
  - b) *Equestria* exprimunt Regem equitantem, dextra gladium strictum, sinistra scutum, liliis gallicis cum lemnisco trium segmentorum insignitum, gestantem.
3. Sigilla *Caroli II.* (1285 — 1309.) duplicis generis sunt: partim *amphisphegista*, numaria: ex parte adversa majestatica, et ex altera equestria: partim *amphisphegista*, *contrasignata*, equestria.

Primi generis:

- a. *Majestatica* exprimunt Regem throno insidentem, corona liligera tectum dextra sceptrum trifolium, sinistra globum crucigerum tenentem, cum perigrapha: *Karolus Secundus D. G. Rex Jerusalem et Siciliae, Ducatus Apuliae, Principatus Capuae,*

b. *Eque-*

- b. *Equeſtria* exhibent Regem equitantem, cum ſcuto et phaleris, inſignibus Domus Andegavenſis notatis. Perigraphe haec eſt: *Comes Provinciae et Forcalquerii.*

Secundi generis: amphisphragiſta, contraſignata, equeſtria

- a) *Sigillum equeſtre* in parte priorē imaginem Regis equitantis cum epigraphe: *Karolus Dei gratia Siciliae Rex.*

- b) *Sigillum heraldicum* in parte averſa ſcutum inſignibus Aragoniae notatum cum perigraphe: *Provinciae et Forcalquerii Comes et Marchio* exhibet.

4. *Sigilla Ludovici I.* Primum antequam Rex factus eſſet, ergo ante 30. Maji 1382. *Sigilla* huius temporis exhibebant aquilam liliis coronatam et inſiſtentem hinc leoni, illinc bovi cubanti. Pectori aquilae impoſitum eſt ſcutum liliis conſperſum ac limbo circumdatum, cum perigraphe: *S. Ludovici Filii Regis* (Johannis Regis Galliae) *et Paris Franciae, Ducis Andegaviensis.* In aliis ſigillis Princeps hic armatus et equo inſidens, dextra gladium, thoraci ope catenulae annexum, ſiniſtra ſcutum inſignibus Domus Andegavenſis tam veteris quam novae notatum tenens repraeſentatur, cum elogio *Filii Regis, Paris Franciae et Filii Reginae Jeruſalem* (Johannae I.).

Qualia autem Ludovici ſigilla poſtquam Rex factus eſt, fuerint, reperire non poſſum.

Sardiniae Regum ſigilla.

Exempli loco eſſe poſſunt duae bullae plumbeae *Bareſonis* ſ. *Bareſoni* Regis ad an. 1182.

Bulla prima in parte adversa portam s. castellum, tamquam symbolum urbis Arboreae, cum perigraphie: *Arborea*, in averfa crucem, in angulis primo et quarto stellam, in secundo et tertio lunam crescentem, cum perigraphie: *Baresonus Rex*, exhibet.

Bulla altera in parte adversa Regis caput mitra tectum cum collo, facie adversa, mento tonso, capillis nullis, in averfa non nisi hanc epigraphen † *Baresone Rex*, exprimit.

Hispaniae Regum sigilla.

Ufus sigillorum paullo serius in Hispaniam introductus videtur. Nullum certe sigillum Hispaniae, quod sec. XII. antiquius esset, huc usque innotuit. Primum omnium Hispaniae Regum sigillum, quantum ego quidem novi, est illud, quod, teste MABILLONIO, *Alphonfus VIII.*, juxta cum sigillis duorum filiorum suorum, diplomati, Abbatiae S. Dionysii in Gallia A. 1156. appendi jussit. Pendula esse haec tria sigilla, ex formula sphragistica patet; qualia autem in ceteris sint, non constat. Idem de bulla aurea *Alphonfi X. Sapientis* (1252 — 84.) dicendum est. Dolendum simul, Hispanicis diplomatum editores rei sphragisticae adeo plerumque negligentes adhuc fuisse, ut sigilla vel prorsus omitterent, vel literales tantum eorum inscriptiones indicarent.

Ex iis tamen sigillis, quae aliunde innotuerunt, qualia cetera sint, haud aegre intelligi potest. Sic, ut hoc utar

1. Sigillum *Jacobi I*, Aragoniae Regis, ad an. 1226. amphispfragistum et numarium est, ex una parte majestaticum et ex altera equestre

a) *Maje-*

a) *Majestaticum*

1) *Inscriptio literalis*: † *S. Jacobi Di gra Reg : Arag. Comit. Barc. †*

2) *Inscriptio realis*: Rex throno insidens, habitu admodum simplici indutus, corona s. mitra tribus cornibus rotundatis terminata tectus, dextra gladium genibus impositum tenens.

b) *Equestre*

1) *Inscriptio literalis*: *S. Domini Montispeffulani.*

2) *Inscriptio realis*: Rex equitans, finistrorsum conversus, eodem modo, ac in sigillo majestatico, coronatus, una manu clypeum, lanceam altera tenens.

2. Bulla plumbea *Ferdinandi III. Sancti* ad an. 1230.

a) *Inscriptio literalis*: ex una parte † *Sigillum Regis Ferrandi*: ex altera *Toleti et Castelle.*

b) *Inscriptio realis* ab editore Hispano non est indicata. Vero similiter pars adversa exhibet caput Regis et pars averfa insignia Castiliae et Leonis quadripartita.

3. Bulla plumbea *Henrici III.* ab an. 1390.

a) *Inscriptio literalis*: † *S. Entrici Dei Gratia Regis Castelle et Legionis.* Inscriptioni huic id singulare inest, quod singula verba binis crucibus distincta reperiuntur.

b) *Inscriptio realis* ab editore non est indigitata.

4. Bulla plumbea *Ferdinandi Catholici et Isabellae* ad an. 1484.a) *Inscriptio literalis*

Adversa pars hanc perigraphen habet: † *Ferdinandus Dei Gratia Rex: Castelle Legionis Aragonum et Secil.* In parte averfa autem leguntur

tur verba: † *Helisabet. Dei. Gra. Regina. Castellae. Legionis. Aragonum. et Sicilie.*

b) *Inscriptio realis* exhibet Regem equitantem et gladium manu tenentem, Reginam vero throno insidentem ac sceptrum gestantem.

5. Sigilla Regum Hispaniae ex Domo Austriaca, ab an. 1504 — 1700. sunt pleraque ad modum sigillorum imperialium Germaniae efficta, ut exempla apud *Olivar. Vredium* docent.

§. 153.

Sueciae Regum sigilla.

Regum Sueciae sigilla parum discrepant ab aliorum Regum sigillis, de quibus hactenus exposui. Eorum ectypa videre licet in *PERINGSKIÖLDI* opere genealogico (*Ättartal för Swea och Götha Konunga Hus etc.* Holm. 1725. fol.)

1) Ipsorum Regum Sueciae sigilla.

Epocha I. (1162 — 99.)

Duorum Regum Caroli VII. Suerkeri I. filii, et Canuti, filii Erici IX. Sancti.

1) *Caroli VII.* (1162 — 68.) sigillum amphispfragistum, numarium, partim majestaticum, partim equestre.

a. *Inscriptio literalis.*

1. in sigillo majestatico: † *Sigillum Karoli Sueonum Regis.*

2. in sigillo equestri: † *Hic idem summus Gothorum Dux,*

b. *In-*

b. *Inscriptio realis*:

1. in *sigillo majestatico*. Exhibet Regem coronatum, throno insidentem, facie adversa, barbatum, habitu regio indutum, dextra gladium, sinistra globum crucigerum tenentem.
2. in *sigillo equestri*. Exprimit Regem equitantem, dextrorsum conversum, facie tamen adversa, coronatum, habitu militari indutum, dextra hastam oblique positam, sinistra scutum tenentem.

2) *Canuti* (1168 - 99.) sigillum est majestaticum maximi moduli. Aliud etiam majestaticum *Canuti*, idque medii tantum moduli, *Peringskiöldus* exhibet.

a. *Inscriptio literalis*: *Sigillum. Dei. Gracia. Kanuti. Sueorum Regis.*

b. *Inscriptio realis* in hoc tantum a praecedenti discrepat, quod Rex sceptrum loco gladii dextra tenet, crucemque Cisterciensem pectori impositam prae se fert.

Epocha II.

Regum *Erici X.* et *Erici XI. Balbi*, in vernicula *Läspe* cognominati (1208 — 29.): amphispfragista, numaria, partim majestatica, partim sigilla heraldica.

1. *Inscriptio literalis.*

a. in parte antica: *Sigillum N. Dei gratia Regis Sueorum.*

b. in parte postica: *Clipeus N. Dei gratia Regis Sueorum.* Discrimen igitur utriusque partis solum in verbis *sigillum* et *Clipeus* positum est.

2. *In-*

2. *Inscriptio realis.*

- a. Pars adversa f. *majestatica* exhibet regem, ut in sigillo Canuti, dextra sceptrum, globum crucigerum sinistra tenentem
- b. Aversae partis aut scuti aream leopardi, et quidem
  - 1. in Erici X. sigillis duo, capitibus sibi invicem obversis;
  - 2. in sigillis Erici XI. tres, alius super alium dispositi, occupant.

Epocha III.

Regum Magni I. Ladulai, Birgeri et Magni II. cognominati Smek (1276—1363.):

- 1. *Sigilla regia primaria* amphisphragista, numaria, partim majestatica, partim heraldica.
  - a. *Inscriptio literalis* eadem est, quae in epocha II.
  - b. *Inscriptio realis.*
    - 1. Pars adversa f. *sigillum majestaticum*: Rex, more usitato, in throno sedens. Solus Rex Magnus I. Ladulaus crucem tabellae rhombatae impressam et ex collo dependentem prae se fert.
    - 2. Pars averfa seu *sigillum heraldicum*: insignia Regni Sueciae, scilicet scutum triangulare, limbo arcuato circumdatum, exhibens in area cordibus conspersa tres baltheos sinistros (nondum in modum fluctuum effictos) cum super imposito leone stante erecto et plerumque coronato. — In sigillo Magni I. Regis exstat scutum triangulare cum insignibus, de quibus dixi; sed adfunt prae-

praeterea tres coronae, quarum una supra scutum, duae vero reliquae ad latera collocatae sunt. In alio hujus Regis sigillo pars adversa nullam crucem de collo Regis dependentem exhibet; et in averfa loco trium coronarum literae A et Ω cum vocula *et* intermedia expressae cernuntur.

2. *Sigilla regia secreta.* Primum et antiquissimum Regem Sueciae sigillum secretum, quod mihi quidem occurrit, est illud Magni II. Regis, cognominati *Smek*, literis an. 1360. et 1361. adpensum. Est orbiculare, medii moduli.

a. *Inscriptio literalis:* † *Secretum:* Magni: Regis: Sueciae: et: Norwegiae:

b. *Inscriptio realis* exhibet scutum triangulare, finistrorsum inclinatum, in cujus area cordibus conspersa tres blathei sinistri cum superimposito leone erecto coronato conspiciuntur. Scuti angulo sinistro imposita est galea, duabus coronis ornata, quarum inferior trifoliis, superior autem margaritis terminata est: superiori etiam coronae utrimque cauda pavonina adjuncta cernitur.

Epocha IV.

Christophori R. Daniae et Sueciae, vel Christophori Regis *Unionis* secundi, hoc est, inde ab unione utriusque regni Regis secundi. Rex hic e domo Bavarico-Palatina oriundus († 1448), etsi solius Daniae Rex initio fuerit, hoc tamen loco commemorandus est, quia Rex, quem dicunt, unionis erat, et hanc ob causam diplomatibus, inprimis quae negotia graviora spectabant, praeter suum

um Daniae figillum etiam suecicum appendi jufferat. Factum id est e. c., cum leges emendari curaverat.

1. *Sigillum regni Daniae majestaticum.*

a) *Inscriptio literalis: Sigillum. Majestatis. Christoferi. D. G. Dacie. (h. e. Daniae) Sclavorum. Gothorumque. Regis. Comit. Palatini. Rheni. et. Ducis. Bavarie.*

b) *Inscriptio realis* exhibens Regis imaginem cum insignibus Dacicis, Slavicis (h. e. Wenden-Land) et Bavaricis.

2. *Sigillum regni Suecici*, de quo mox erit sermo.

II) *Sigillum regni Sueciae.*

Est hoc figillum orbiculare, maximi moduli, monophragistum, atque, ut res ipsa loquitur sec. XIII. recentius. Plerisque majoris momenti diplomatibus simul cum figillo regio appendi consueverat.

a. *Inscriptio literalis.* In gyro scriptum legitur: *Sanctus. Ericus. Suevorum. Gothorum Rex.*

b. *Inscriptio realis:* Imago Erici IX. Sancti († 1162.) stantis, facie adversa, galea coronata et thorace ferreo per integrum corpus tecti, cum superimposito pallio utrimque defluente, gladio accincti, dextra vexillum, sinistra scutum triangulare inferius rotundatum tenentis, in cujus area tres coronae (duae superius una inferius) dispositae deprehenduntur.

III) *Sigilla Reginarum Sueciae.*

Sunt amphispfragista, contrafignata

1. *Catharina*, Regis Erici XI. Balbi uxor. Ejus figillum ab an. 1253. parabolicum cuspidatum est.

a) *In-*

a) *Inscriptio literalis.* In sigillo primario de inscriptione literali, non nisi ductus quidam supersunt: et contrafigillum anepigraphum est.

2. *Inscriptio realis.*

1) in sigillo primario: effigies Reginae coronata, ad genua usque expressa.

2) in contrafigillo: est hoc triangulare anepigraphum, exhibens tres baltheos, cum superimposito leone erecto non coronato.

2. *Helwigis*, Magni I. Ladulai uxor, sigillum rotundum, contrafignatum adhibuit.

a) In sigillo primario.

1) *Inscriptio literalis*, de qua supersunt verba:
Sigillu . . . . . ig . . . . . Regine Suevorum.

2) *Inscriptio realis*: Regina coronata coram Maria, infantulum Jesu manibus amplexante, ad genua prostrata.

b) In contrafigillo anepigrapho rotundo conspicitur scutum triangulare, baltheis tribus finistris, insignitum cum superimposito leone non coronato.

IV) Sigilla Principum regionum Sueciae.

Adhibuerunt plerique sigilla amphispthagista, numaria, partim equestria, partim heraldica, quorum plura reperiuntur in Peringsköldi opere genealogico. Omnium loco exemplo sit sigillum Magni I. Ladulai, quo, antequam Rex factus est, itaque ante an. 1276. utebatur.

1) In parte antica: Sigillum equestre.

a) *Inscriptio literalis*: haec ita violata est, ut legere non liceat, nisi verba: *Sigillum Magni. D. G. . . . .*

b) In-

- b) *Inscriptio realis*: Princeps equitans, habitu militari, dextra vexillum leone insignitum, sinistra scutum; similiter leone ornatum, tenens.
- 2) In *parte postica*: insignia seu sigillum heraldicum.
  - a) *Inscriptio literalis*: ex hac superest ..... *oris. Ducis. Sue* .....
  - b) *Inscriptio realis*: Scutum triangulare, in cuius area cordibus conspersa tres balthei finistri cum superimposito leone erecto cernuntur.

§. 154.

Daniae Regum sigilla.

Veterum *Daniae Regum* sigilla *aenea* fuisse, jam in superioribus (§. 138.) observatum est. Eorum satis multa PETRUS RESENIUS ex archivis Danicis produxit, atque aere exscripta Historiae suae Friderici II. Regis, lingua Danica scriptae (*Kong Frederichs den Anders Kronike, Kiøvenhaffen* 1680. fol.) adjunxit. Illa deinde explicavit etiam, omissis tamen, quod dolendum est, ectypis, JOH. LAUERENTZEN in editione II. auctiore Musei regii Danici, ab OLIGERO JACOBÆO primum descripti, P. II. Sect. III. num. 88 — 96. Verum illius expositio partim correctionibus, partim additionibus indiget.

Epocha I. (ante an. 1202.)

Sigilla numaria, una ex parte majestatica, ex altera vero equestria. Hujus generis est sigillum *Canuti IV. Sancti* (1080 — 86.), omnium, quae mihi quidem occurrerunt, antiquissimum, idque unicum hujus epochae, omissum a *Lauerentzenio*, exhibitum vero ad an. 1085. a *Perings-*

a *Peringskiöldo* in opere genealogico (p. 71.), ubi id nullus hominum quaerat.

1. Partis prioris f. *sigilli majestatici*.

a) *Inscriptio literalis*: † *Presenti Regem signo cognosce Cnutonem.*

b) *Inscriptio realis*: Rex coronatus in throno sedens, tunica et chlamide indutus, dextram vacuam femori initens, sinistra vero globum crucigerum tenens.

2. Partis alterius f. *sigilli equestris*

a. *Inscriptio literalis*: † *Hic natum Regis Magni sub nomine cernis.*

b. *Inscriptio realis*: Rex equitans dextrorsum conversus, facie tamen adversa, coronatus, dextra avem, sinistra frenum tenens.

Epocha II.

A Waldemaro II. usque ad Waldemarum (IV.) III.
(1202 — 1340.)

1) *Sigilla primaria.*

Sigilla rotunda amphisphragista, numaria, partim majestatica, partim insignibus regni notata.

1) In parte priore f. *in sigillo majestatico.*

a. *Inscriptio literalis*: *N. Dei Gratia Danorum Sclavorumque Rex*, e. gr. † *Christophorus (I.) Dei. Gratia. Danorum. Sclavorumque Rex.*

Unum sigillorum Abelis (1250 — 52.) nullam habet perigraphen, aliud autem eandem habet.

b. *Inscriptio realis*: Rex throno, habitu regio infidens, corona aperta conspicuus, dextra sceptrum liligerum, sinistra globum crucigerum tenens.

Decl-

Declinationes ab hac regula: Waldemarus II. (1202 — 42.) manu dextra globum, sinistra sceptrum tenet — Abel (1250 — 52.) in figillorum suorum quodam sceptrum duabus crucibus in extremitate munitum pro lilio gerit. — Christophorus I, (1252 — 59.) coronae loco, pileolum regium capiti impositum habet — Ericus V. *Glippling* cognominatus (1259 — 87.) praeter coronam primariam capiti impositam duas alias itidem apertas ad latera singula singulas habet — Christophorus II. (1319 — 33.) habet praeterea tres leones, unum ante pedes, et ad singula folii latera unum: in alio sigillo ante pedes Regis leonis loco caput Angeli jacet.

2) In parte altera s. in *insignibus*

a. *Inscriptio literalis*: legitur eadem epigraphes ac in sigillo majestatico, nisi quod nomini Regum vox *clypeus* (h. e. sigillum) praemissa est; e. gr. *Clypeus. Christophori. (I.) D. G.* (verba *Dei gratia* figlis plerumque scripta sunt). In sigillis Christophori II. (1319 — 33.) voci *Clypeus* verbum *Galea* substitutum est.

b. *Inscriptio realis*: insignia regni Daniae, tres leones (potius leopardi) alius super alium, in scuto triangulari, cordibus consperso. Numerus cordium variat: Waldemarus 24 cordibus, Abel 32, Christophorus 10, Ericus V. 12, Ericus VI. 10. utebatur. Ab aliis sigillis penitus discrepat inscriptio realis sigilli Christophori II: ut inscriptio literalis *Galea* habet pro *Clypeus*, ita inscriptio realis nonnisi galeam exhibet

bet cum anguibus et cristis, taeniisque dependentibus, quibus sub mento ligari possit.

II) *Sigilla secreta.*

Ericus VI. Menvedius (1287 — 1319.) primus fuit, qui vocem *Secretum* in figillis et quidem primo regiminis sui anno adhibuit.

1) Sigilla *Erici VI.* Regis secreta sunt, ut primaria, amphispfragista, numaria, partim majestatica, partim insignibus regni notata.

a) *Inscriptio literalis.*

1. in primo sigillo secreto a. 1287. et 1290.

a) in sigillo majestatico: † *Secretum. Erici. Dei. Gratia. Danorum. Sclavorumque. Regis.*

b) in sigillo insignibus regni notato. Illud ab an. 1287. anepigraphum est. Alterum vero ab an. 1290. inscriptum est his verbis: *Clypeus. Erici. Danorum. Sclavorumque. Regis.*

2. In alio, cujus aetas incognita est, leguntur verba: *Erici Regis.*

b) *Inscriptio realis.*

1. in sigillo majestatico: ut in figillis primariis.

2. in sigillo insignibus notato:

a) in illis ab an. 1287. et 1290.: Tres leones (leopardi) in scuto 13. cordibus consperfo: ad utrumque scuti latus aquila volans.

b) in altero incognitae aetatis medium occupat, galea regia, ex cujus lateribus summis duo angues exsurgunt sibi invicem occurrentes capitibus et affibili-

lantes, habentque singuli duas cristas e brevibus pavonum pennis.

- 2) *Waldemari* (III.), qui ex Duce Iutiae, Rex Danorum factus, Christophoro II. ejecto, ab an. 1326 — 1329. regnavit, *sigilla secreta*: sunt minimi moduli et monosphragista. Unum refertur ad an. 1326, alterum ad an. 1330.

a) *Inscriptio literalis.*

- 1) primi: † *Secretum Waldemari Regis Dano. et Sclavorum.* Vox *Sclavorum* interius supra coronam apertam medium figilli occupantem insculpta est. Nomen proprium *Waldemarus* primum littera W duplicata, non ut antea littera V simplici scriptum reperitur.

- 2) alterius: † *Secretum. Waldemari. Ducis. Jucie,*

b) *Inscriptio realis.*

- 1) primi: corona aperta, quae medium figilli occupat.
- 2) alterius: in medio galea, ex cujus summitate tria lilia surgunt cum caulibus suis.

Epocha III,

Duorum Regum *Waldemari III.* (IV.) 1340-75.) et Olai IV. (1376—87.). Eorum sigilla in multis abeunt a priorum Regum figillis: hactenus scuta rotunda, nunc triangularia: hactenus litterae romanae veteres, nunc neogothicae; hactenus crux Danebrogica solum in numis, nunc etiam in figillis. Sigillum majestaticum hujus aetatis, mihi quidem, nullum occurrit.

I. Waldemari III. figilla.

1) Genus quoddam sigilli primarii amphisphragisti.

a. *Inscriptio literalis.*1. in prima facie: solum nomen *Waldemarus* in quatuor angulis crucis Danebrogicae ita divisum: *Wal - de - ma - rus*.2) in facie altera: *Gyldana Loug*: h. e. Lex aurea, non margini, sed trabi per obliquum a superiori dextro cornu ad latus sinistrum descendenti insculpta.b) *Inscriptio realis.*

1. in prima facie: magna et alba crux (Danebrogica) (a) in scuto triangulari, quod cruciculis conspersum limbus ambit, cujus spatia similibus crucibus impleta sunt.

2. in secunda facie: intra scuti crucibus notati limbum, quadra rosis impleta, quae trabs per obliquum ducta fecat, cui praefata verba, *Gyldana Loug* insculpta sunt.

2) Sigillum secretum monosphragistum ab an. 1341., vel verius ab an. 1340.

a) *Inscriptio literalis*: † *Secretu. Waldemar. Dei. Gra. Domicelli* (in vernacula Junker) *Danor.*b) *Inscriptio realis*: in medio, loco Galeae regiae, in sigillis secretis hactenus usitatae, caput aut cranium mortui, ex quo bini angues supra in sigillo Erici VI. descripti surgunt, taeniis dependentibus, et sub se habens *clypeum* cum tribus leonibus coronatis absque cordibus oblique positum.

P

3) Aliud

(a) V. in obviis libris, l'Ordre de Dannebrog, Dannebrogsgesellschaft, M. E.

3) Aliud figillum secretum monosphragistum, quo, ut id epigraphe, *ad leges*, indicare videtur, leges regni sunt obsignatae.

a) *Inscriptio literalis*: † *Galea Waldemari Dei gratia Danorum Sclavorumque Regis.*

b) *Inscriptio realis*: in area figilli Galea regia, alba cruce (cruce Danebrogica) superinducta, cum anguibus cristatis et taeniis, inque medio angu-

um supra galeam tabella ita inscripta

AD	LEG
ES	TRE

hoc est, *ad leges terrae.*

II) Olai s. Olavi IV. figilla.

Sigillum primarium mihi quidem nullum occurrit: verum figilla minoris moduli duo inveni in *Danske Magazin* Vol. I. p. 225. et p. 35. Ambo sunt orbicularia, monosphragista, ejusdem fere longitudinis et litterae inscriptionum sunt neogothicae, minusculae.

1) *Secretum* ad an. 1376.

a) *Inscriptio literalis*: *Secretum Olavi. Dei, gratia. Danorum. Sclavorum. Gothorumque* (prima vice *gothorum*) *regis.*

b) *Inscriptio realis*: in limbo arcuato scutum, quod dicitur, gallicum, corona tectum, ac cordibus conspersum cum tribus leonibus coronatis ad instar pali dispositis.

2) *Sigillum, ad signanda acta judicialia*:

a) *Inscriptio literalis*: *S. Olavi. dei. gratia. regis. danorum. ad. causas.* Ipsum hoc figilli cognomen in formulis etiam diplomatum sphragisticis occurrit, cujus generis haec est: *Actum et Datum*

Datum sub sigillo nostro ad causas — teste Nicolao Draghae Iustitiario nostro. Vid. Danske Magazin Vol. I. p. 34.

b) *Inscriptio realis: Corona superne cruce notata.*

Epocha IV.

R. Ericus VII. Pomeranus ejusque successores: ab an. 1412 — 1588.

1) R. Erici VII. Pomerani. (1412 — 39.) sigillum.

Est sigillum amphispfragistum et contrafignatum.

1) In sigillo primario

a. *Inscriptio literalis: † S. Erici. Dei. Gra. Regnorū. Dacie (Danie). Swecie. Norvegie. Sclavorum. Gothorumque. Regis. ac. Ducis. Pomerani.*

b. *Inscriptio realis: Clypeus fere triangularis, quem crux Danebrogica totum tranfit. In crucis angulo primo ante leones tres, reperiuntur novem corda, unum sub altero a summo ad immum ferie quadam posita: in secundo angulo tres coronae conspiciuntur, supra 2 infra 1, ut hodiedum: in tertio angulo insignia Norvegica leo profiliens cum bipenni: in quarto gryphus, Pomeraniae vetus insigne. Crucis umbilico scutulum (primum), in quo Norvegiae insignia repetuntur, affixum est.*

2) In contrafigillo

a. *Inscriptio literalis: † Signetu. Erici. Dei. Gra, Regis. et. Ducis. Pom. etc.*

- b. *Inscriptio realis*: Leo et gryphus, qui coronam apertam super crucem Danebrogicam erecti sustentant.

II) Successorum Erici VII. sigilla.

Curatam cujusvis sigilli descriptionem haud necessariam esse existimantes, ea duntaxat signa, quibus hi reges sese distinxerant, adnotabimus, id est, ea sola arma nominabimus, quae quilibet insignibus Erici VII. addidit, quibus tandem hodierna Regum Daniae insignia absoluta sunt. Addita fuere

- 1) a Christophoro III. Bavaro (1439 — 48.) *Draco*, Sclaviae insigne.
- 2) a Christierno I. sive Christiano I. (1448 — 1481.) *leo* novem corda transiliens, non Gothiae, ut vulgatum est, sed Jutiae septemtrionalis insigne.
- 3) a Friderico I. (1523 — 33.) *Cygnus* Stormariae insigne, sine corona, ut hodieum, verum collo sagitta transfixo.
- 4) a Friderico II. (1559 — 88.) *eques cataphractus*, Dithmarsia devicta.

§. 155.

Sigilla Regum Hungariae.

Rei diplomaticae Hungariae generatim, praeprimis vero sphragisticae Hungaricae lucem affudit Prof. Schwartner, apud quem et sigilla Hungarica, aeri incisa, reperire est.

Epocha I. ab an. 1000 — 1114.

Tria vel quatuor tantummodo sigilla ex hoc aevo superiunt, a tribus Regibus adhibita: scilicet a *Stephano I. Sancto*

I. Sancto (1000 — 38.) unum vel duo, ab *Andrea I.* (1046 — 60.) unum duntaxat ab an. 1055. et a *Colomano* (1096 — 1114.) itidem unum. Sunt vel monospragista majestatica, vel monosphragista equestria, usque ad an. 1108. a tergo impressa, verum ab hoc anno, 1108, appensa.

1) *Inscriptio literalis*: nudum nomen et brevis titulus, praemissa usitata cruce vel litera *S.*, hoc est, *Sigillum*. Ita e. gr. in sigillo *Andreae I.* ad an. 1055. legitur: † *Andreas Vngariorum Rex*; verum in *Stephani Sancti* sigillo insculptum cernitur, † *Stephanus D. G. Rex totius Vngariae*. Inusitata haec et verbosior formula sigillum suspectum reddit.

2) *Inscriptio realis*.

a, in *sigillis majestaticis*: Rex in throno sedens, habitu regio et chlamyde usque ad talos defluente indutus, corona Regibus consueta, sine mitra interiore, tectus, dextra sceptrum liligerum, sinistra globum crucigerum tenens.

b, in *sigillis equestribus*: Rex equitans manu dextra vexillum, sinistra clypeum tenens. Ex hac aetate unicum *Colomani* sigillum ab an. 1108. innotuit: est primum, quod novimus, sigillum equestre Hungaricum, item primum sigillum pendulum.

Epocha II. ab an. 1114 — 1173.

Aevum hoc a morte *Colomani* 1114. usque ad *Belam III.* 1173. nullum omnino regni Hungarici sigillum hactenus ad nos transmissit.

Epocha

Epocha III. ab an. 1173 — 1301.

Epocha haec initium a Bela III. (1173 — 96.) finem ab Andrea III. sumit. Sigilla Regum cerea appensa sunt: monosphragista usque ad Andream II. (1205 — 35.); ab eo amphisphragista, et quidem numaria. Sigillorum antiquiorum diameter tres circiter pollices aequat; verum unum eorum, scilicet illud Andreae II. (1205 — 35.) omnium, quae in orbe sunt, gravissimum est: quippe pendit duas libras, minus tribus unciiis, ejusque diameter ad sex pollices, uno quadrante minus, porrigitur. Bullae sunt, more consueto, amphisphragistae, numariae, ad unum omnes ex auro, quod nemo mirabitur, quum regnum Hungariae, si quod aliud, aurifodinis abundet. Bullae aureae Hungariae jam sub Bela III. initium sumunt. — Primordia usus insignium Hungaricorum in sigillis et bullis in primos hujus epochae annos incidunt: octo lineae seu fasciae transversae (initio sola regni insignia) occurrunt in bulla Emerici ab an. 1202 (numerus linearum non confestim definitus est) et crux Hierosolymitana seu patriarchalis primum cernitur sub Andrea II. (1205 — 35.)

1) *Inscriptio literalis*: Si bullam auream excipias, Belae III., quae in parte adversa nullam habet epigraphen, et in parte averfa solummodo hanc, *sigillum Bele*: inscriptiones literales ab hoc ipso, Bela tertio copiosiores subinde fiebant. Addita nempe sunt:

a. *Nova nomina provinciarum*: vetustiora sigilla brevem hanc perigraphen habebant: † N. *Dei gratia* (verba haec varie decurtabantur) *Hungariae Rex*. Sub Bela III, et sub Emerico vel Hen-

Henrico (1196 — 1204.) apponebatur: *Dalmatiae, Croatiae et Ramae*; sub Andrea II. (1205 — 35.) in ejus bulla aurea: *Serviae, Galliciae et Lodomeriae*; sub Bela IV. (1235 — 70.) *Cumaniae* et sub Stephano V. (1270 — 73.) *Bulgariae*.

b. *Nomina Propinquorum*, inprimis *Patrum*: a Bela III. ferme semper usque ad seculum XIV. E. gr. bullae aureae Regis Henrici vel Emerici pars adversa seu figillum majestaticum (ap. M. Schwartner edit. secund. Tab. IV. fig. IV.) hanc habet inscriptionem: † *Henricus. Tercii. Bele. Regis. Filius.*, et pars averfa seu figillum insignibus regni distinctum: † *Di. Gra. Hungarie, Dalrn. Chroac. Rameque. Rex.*

c. Numerus, quo ejusdem nominis Reges distinguebantur: verosimiliter a Bela III.

d. Singularis, imo sine exemplo est epigraphe figilli Regis Belae, junioris ad an. 1229.: *B. Dei. gratia, et voluntate sui patris, Rex Hungariae.* Non minus singularis, quamquam alio ex capite, est inscriptio Ladislai R. IV. Cumanii (1272 — 90.): nomen Regis, vel studio, vel ob defectum spatii, vel sculptoris incuria omissum est.

2) *Inscriptio realis.*

a. in bullis aureis et cereis amphispfragistis. Facies prima exhibet figillum majestaticum, facies altera insignia regni.

Sigilla heraldica.

1) in facie prima s. in figillo majestatico: Rex throno insidet (in figillo Emerici quatuor sigillis equestribus circumdatus): corona Regi-

Regibus propria, absque tamen mitra inferiore, caput ornat (cui in bulla aurea Andreae II. ab an. 1221; a latere dextro sol, a sinistro stella quaedam, et in medio luna cornibus erectis impendet) manu dextra sceptrum liligerum consuetum, sinistra pomum crucigerum tenet (in bulla aurea Emerici f. Henrici a. 1202. pomum duplici cruce insignitum est): chlamyde regia, satis ampla atque talos attingente indutus est. (Chlamys in Emerici sigillo humero dextro, in eo autem Andreae II. humero sinistro fibula quadam alligata est, ita quidem, ut in illo nudum adpareat brachium dextrum, in hoc finistrum.)

- 2) in facie altera vel *in sigillo insignibus notato*: arma regni Hungarici, inde ab Emerico f. Henrico (1196 — 1204.) Exhibent octo lineas five fascias transversas, quas in Emerici bulla aurea a. 1202. scuto triangulari, quodammodo rotundato insertas videmus. Andreas II. (1205 — 35.) interdum linearum transversarum loco, *cruce Hierosolymitana* f. patriarchali in expeditionis suae *cruciatæ*, memoriam utebatur, hoc est, interdum lineas, interdum omissis penitus lineis, solam crucem nominatam adhibuit, crucemque numquam cum lineis conjunxit. Verum ab ejus filio Bela IV., (1235 — 70.) lineae transversae fere centum annis penitus neglectae fuerunt, atque crux Hierosolymitana unica regni tessera erat. Crux tumini

haec jam inde a seculo XIII. interdum statumini cuidam infistit, quod in ipso Belae IV. diplomate atque in aliis triplici colli, quem postea ad verum effinxerunt, perfimile est. (a)

b. In *sigillo equestri*, quo monosphragisto jam usum esse Colomanum a 1108, supra, epocha prima observavimus. Hac in epocha figilla equestria adhibuerunt

1. *Principes regii*, a parentibus suis in regiminis societatem vocati: exempli loco sunt Bela IV. Andreae Reg. II. filius, circa an. 1224. et Stephanus V. ab an. 1254. Collegae hi utebantur titulo: *Rex junior*. Eorum figilla erant amphispfragista, numaria, una ex parte majestatica, ex altera equestria.

2. *Principes regii Duces* nominati. E. gr. Bela, Belae Regis IV. filius, Dux Sclavoniae. Ejus sigillum equestre ab an. 1268. est monosphragistum. Princeps equo admissio infidet, galea tectus et gladio accinctus: dextra tenet lanceam, sinistra frenum et de ejus collo pendet scutum triangulare arcuatum brachio sinistro impositum; cum perigraphie: † *Bela. Dei. Gra. Dux. totius. Sclavonie. Dalmaci. Croac. Vid. M. Schwartner (edit. secund.) Tab. V. Fig. VIII.*

Epocha

(a) Si quando typarii pars averfa, seu regni insignia solum, absque imagine Regis majestatica usurpabantur, sigillum appellabant *secretum* vel etiam *judiciale*.

Epoecha IV. 1301 — 1528.

Reges Hungariae exteri, a diversis familiis oriundi.

Eorum figilla sunt pendula, amphispfragista, numaria, ex una parte *majestatica*, ex altera *insignibus notata*. Sola figilla regia secreta et judicialia sunt monospfragista, item illud Mariae Reginae ad an. 1383. chartae tergo impressum. — Sigilla majestatica usurpantur ad sec. XVI. usque. — Bullae aureae rariores fiunt inde ab an. 1528., numquam tamen penitus cessant. — Sigilla equestria haud ultra sec. XIV. vel XV. perdurarunt. — Reges, quod rationi congruum est, pro diversitate negotiorum, diversa adhibuerunt figilla. Ipse Rex Mathias Corvinus de suis figillis ait (Decr. III. art. 8. an. 1471.): *Nos utimur quatuor, aut quinque sigillis, videlicet bulla aurea et duplici (amphispfragista, cerea) secreto (monospfragisto, insignibus notato) juridico (judiciali, itidem monospfragisto armis insignito) et annulari.* Sigilla annularia pleraque rotunda fuere; attamen et angulosa non defunt. Annulus signatorius Sigismundi, qui ab an. 1387 — 1439. regnavit, erat octogonus.

1) *Inscriptio literalis.*

- a. In *sigillis Regum*. Reges exteri, de quibus sermo est, exterarum quoque provinciarum nomina addiderunt. Bulla aurea Mathiae Regis ab an. 1464. in parte antica inusitatam hanc epigraphen habet: *Dominus Deus adjutor meus*, in parte postica: *Mathie. D. G. Regis. Hungarie. etc.* Ejusdem Regis sigillum secretum, monospfragistum ab an. 1485. inscriptum est: *† mathie. dei. gracia. regis. hungarie. dalmaeie.*

cie. croacie. †. Utrumque figillum aere effictum M. Schwartner (edit. 2.) Tab. IV. et V. divulgavit.

b. In *figillis Reginarum.*

1. In figillo *Elisabethae* Reginae ad an. 1367. (in Chronico Gottwicensi p. 407.): *S. Elisabetha: Dei: Gra: Hungari: Regina: Princeps Salernitana.*

2. In figillo *Mariae* Reginae ab an. 1383. (ap. M. Schwartner edit. 2. Tab. V. Fig. 10.), quod a tergo impressum hincque monosphragistum, majestaticum, et quidem maximi moduli est, verum et epigraphen, et imaginem valde vitiatam exhibet. Inscriptio constat duabus lineis orbicularibus, linea exterior, in quantum verba legere licet, habet: † *Ma (ri) a. Dei. Gra. Hu (n) gari (e) . . . ama . . . , cie. Rame. Servie . . l . . . . . ie. Bulgarie . .* V. linea interior: . . (Pri) *nc (ipissa). (S) allernitana, et Hon. . . Me. . . . ngl. D. . .*

3. In monosphragisto majoris moduli figillo *Barbarae* Reginae ex Comitibus Cilleiensibus oriundae, uxoris Sigismundi Imperat. ab an. 1427. (in Joh. Heumanni Commentar. de re diplom. Imperatricum Tab. I. n. 5. item in Böhmii diff. de Barbara Cilleiensis) epigraphe est: *S. Barbarae Cilie Comitisse, Regine Hungarie.*

4. In figillo *Annae* Reginae Regis Wladislai II. Conjugis, ab an. 1504. (in Peterffi Concil.

cil. in Regno Hungar. T. III., ornatus typographici causa dedicationi praemisso) legitur epigraphe: . . *Anna. D. G. Regina Hungariae Bosniae et Wa (lachiae).*

2) *Inscriptio realis.*

a. in bullis ac figillis cereis, amphispfragistis.

1) *in parte adversa: sigillum majestaticum.* Matthias Corvinus in bulla an. 1464. gestat sceptrum dupliciter crucigerum, ac partem insignium, scilicet crucem patriarchalem pedibus intermediam tenet: in sigillo Sigismundi (1387 — 1437.) primo, quod quidem deperiit, utraque regni insignia, scilicet octo fasciae et crux patriarchalis, unum juxta alterum uno in scuto ad latus throni dextrum exhibentur.

2) *in parte aversa: sigillum regni symbolo distinctum.* Utraque regni tesseræ, uni scuto ita inserta, ut octo fasciae dextrum, crux vero patriarchalis finistrum scuti latus occupent, in R. Ludovici I. figillis secretis ab an. 1366. primum occurrit. Verum haec utriusque digmatis compositio constantis regulae vigorem nondum est adsecuta. Sigismundus R. (1387 — 1437.) usurpabat quidem utramque tesseram in uno scuto compositam, verum ordinarie duntaxat in facie exteriori sigilli majestatici ad latus folii dextrum, rarissime in facie posteriore. Sigillum quoque majestaticum Reginae Mariae ad an. 1383., quamvis sit amphispfragistum, a regula aberrat. Nam octo fasciae trans-

transversae et ad latus earum finistrum insignia regni Neapolitani in uno scuto exhibentur ad latus folii dextrum, crux vero patriarchalis in singulari scuto ad latus folii finistrum exprimitur. Quid? quod in ipsa Mathiae R. bulla aurea ab an. 1464. utraque insignia regni Hungariae adhucdum sunt sejuncta: etenim crux patriarchalis cernitur in sigillo majestatico, et octo fascias pars retroversa in scuto coronato et ad imum arcuato exhibet. — In hac epocha ad summum inde a Sigismundo (1387 — 1437.) sigillis illata sunt reliquarum provinciarum Hungariae insignia: item arma regum gentilitia, quorum corvus in Mathiae Corvini sigillo (1485.) insignibus notato et monosphragisto primum exemplum est. *Symbola Praetensionum* jam primis hujus epochae annis occurrunt. Primum, mihi notum, exemplum est, sigillum Caroli Roberti Regis (1308 — 42.), qui liliis francicis, hoc est insignibus Neapolitanis, ut symbolo praetensionis, utebatur.

b. In sigillis monosphragistis majoris vel minoris moduli: quibus pene omnibus Regni tessera insculpta est.

1. In sigillis, *majoris moduli*, praecipue *secretis*, id est, quae in secretis Regni negotiis adhibebantur, vel etiam in sigillis *judicialibus*. Si pauca symbola erant componenda, ea in uno scuto vel per contignationem vel per columnationem ope scuti intermedii,

dii, vel quadripartiando juxta se invicem collocata sunt. E. gr. figillum Mathiae Corvini ab an. 1485. (ap. Schwartzner, ed. 2, Tab. V. Fig. 9.) repraesentat, clypeum coronatum et quatuor insignia, quadrando fere conjuncta. Quibus secundum artis heraldicae regulas loqui in deliciis est, scutum dicunt infra rotundatum, atque in longum divisum, cujus latus dextrum, supra octo rubrae et argenteae (in aliis figillis argenteae et rubrae) fasciae transversae ornant, ob regnum Hungariae: infra tria leopardorum capita coronata, regni Dalmatiae ergo: latus vero finistrum dignitatis apostolicae causa crux patriarchalis colli insistent (nulla adhuc corona collem inter et crucem conspicua): infra corvus digma Regis gentilitium. — Ubi plura symbola adunanda erant, scutum primarium in medio, coetera per orbem collocabantur. — Quod supra memoravimus figillum magnitudine excedens et monosphragistum Reginae Mariae ab an. 1338. (ap. M. Schwartzner edit. 2. Tab. V. Fig. 10.) ab aliis figillis eo discrepat, quod simul majestaticum et insignibus ornatum sit.

2. *In sigillis minoribus*, praeprimis in annulis signatoriis. Generatim rotunda sunt, et minimi moduli. Verum instrumenta signatoria Regum Sigismundi et Mathiae sunt octogena. Prius exprimit scutum infra rotundatum ac coronatum, in quo exhibentur
octo

octo fasciae Hungaricae (M. Schwartner edit. 2. Tab. IV. Fig. 7.) Sigillum Barbarae Reginae, genere Comitissae Cilleiensis, rotundum est, et scutum quadripartitum refert, in cujus area 1. et 4. cernuntur fasciae Hungaricae, non octo, sed quinque et in 2 et 3 tria lilia, ejusdem Reginae arma gentilitia (*Heumannus* de re diplomat. Imperatricum Tab. I. Fig. 5.).

§. 156.

Bohemiae Ducum et Regum sigilla.

Bohemi, vel *Schechi*, quo nomine ipsi sese compellant, diplomatibus genuinis adeoque et figillis carent, quorum aetas an. 993. superet. Dominabantur in eos primum Duces. Equidem jam Wratislaus II., qui an. 1061. Bohemis Dux praesse coeperat ab Henrico IV. Imperatore an. 1086. regiam dignitatem adeptus est; at qui Wratislao successerant, modo Reges, modo Duces vocabantur, usquedum dignitati regiae an. 1199. stabilitas accessit.

Documenta sphragistica Bohemorum specialis, five figuras five notitias quasdam quaeras, in *Gelasii Dobneri*, Presbyteri e Scholis piis, editione annalium Bohemorum *Wenzeslai Hagekii* reperies. Verum enimvero horum documentorum usum Dobnerus admodum aggravavit: sunt etenim, nulla habita ratione chronologiae, in omnibus sex tomis dispersa; insuper rarissime annus sigilli indicatur. Quid? quod interdum anno cui-

dam

dam adscripta sunt, qui in tractanda quavis alia re, curatius, quam in discutiendis figillis versatur. Verissimum esse, quod heic adferui, quilibet experietur, qui chaos hoc perlustrandi, atque in ordinem redigendi lubidinem habet. At enim, quem labor non deterret, Ducum ac Regum Bohemiae figilla in tres epochas dividi posse, mox deprehendet. Multa item memoratu digna de figillis Bohemicis passim congeffit Dobnerus in observationibus historico - criticis de origine, variatione, et geminatione scuti Bohemici insignibus ornati, Tom. IV. differtat. Societatis literariae in Bohemia p. 185 — 253. (Historisch - kritische Beobachtungen über den Ursprung, Abänderung und Verdoppelung des Böhmisches Wappenschildes, im 4ten Bande der Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen.)

Epocha I. (993 — 1115.)

Sigilla monosphragista, rotunda, quae sigilla throni rectius, quam majestatica dixeris. — Superant figurae trium sigillorum ducalium et unius regalis: 1) sigillum Boleslavi II., omnium, quae quidem nota sunt, antiquissimum, exhibetur in Dobneri editione annalium P. II. ad p. 127 et P. IV. ad p. 374 junctum aeri inciso diplomati ab an. 993. (a): 2) Sigillum Brzetislavi vel Bradislavi (1037 — 55.) P. V, ad p. 210.; 3) sigillum Spitignevi (1055 — 61.) P. V. in fronte juxta diploma
aeri

(a) Schönemann T. II. p. 118. seines Versuches eines vollständigen Systems der Diplomatie diplomatis hujusce non quidem argumentum, sed autographiam in dubium vocat. Idem sigillum quoque, de quo heic sermo est, dubium reddit, atque integrum diploma ex vetere chartulario in hanc formam redactum esse verisimile censet. M. E.

aeri insculptum ; 4) sigillum Wratislai II. (1061 — 93. Regis ab an. 1086.) tam ducale quam regium, utrumque ab an. 1088. P. V. ad pag. 574. — Usque ad an. 1045. et hoc quoque anno sigilla impressa, ab an. 1048. vero appensa fuerunt. Atque haec mutatio medio Brzetslai regimine contigit.

1) *Inscriptio literalis*: *Dei* (interdum *Di*) *gracia* (interdum *gra*) *Dux Boëmorum*. In Wratislai sigillo: *Boëmorum Dux*.

2) *Inscriptio realis*: Duces laxa chlamyde induti, facie adversa, capite nudo, throno admodum simplici insident, dextta vexillum, cui lancea praefixa est, in altum tollunt, sinistra vero scutum valde celsum, triangulare, vacuum, convexum, in medio cuspidatum, et juxta solium positum tenent. — Wratislaus II., Rex factus, manu dextra sceptrum liligerum vulgare tenet, a quo duae stellae, una supra alteram posita, parum distant; sinistra throno incumbit.

Epocha II, 1115 — 1193.

Annum 1115, praecedentis epochae finem, hujus vero initium esse, fors temere conjectamus; cum enim quatuor Ducum, qui ante hunc annum regnabant, sigilla nulla nobis hactenus innotuerint, fortassis epocham hanc ad quempiam illorum provehere oportebat.

Sigilla hujus aetatis pendula, amphispfragista, numaria sunt: accedebat nempe in parte averfa effigies S. Wenceslai, de qua infra nobis sermo erit. — Et si apud Dobnerum pauca hujus aevi sigilla efficta cernantur,

attamen cognoscendae ceterorum formae sufficiunt. Quam annalium editionem Dobnerus curavit, figilla aeri incisa haec refert: 1) Sigillum Ducis Wladislai (in sigillo vocatur Wladazlaus) ab an. 1115. P. VI. Tab. 2; 2) figillum Wladislai II. Regis ab an. 1169. Tab. 4.; 3) figillum Ducis et Episcopi Henrici 1191 — 96.) itemdem Tab. 4. Praeterea in Dobneri monumentis histor. Boh. P. IV. Tab. 1. et 2. reperiuntur figilla ducalia Frederici et Ottonis (qui et Conradus vocatur), item duo figilla episcopalia Ducis Henrici. Denique (in den Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen Tom. IV. Tab. 5,) existat figillum Sobieslai II. (in sigillo vocatur Sobezlaus) ab an. 1130.

1. *Inscriptio literalis.*

a. *Pars adversa* hanc habet perigraphen: — † *Dei gratia Dux* (vel *Rex*) *Boemorum*, vel etiam *Boemorum Dux* (vel *Rex*).

b. *In aversa* autem parte haec leguntur verba: † *Pax Ducis* (*Regis*) — *in manu Sci Wenzeslai*, vel: *Wenzeslaus Dux*.

2. *Inscriptio realis.*

a. *In prima facie.*

1. Generatim ut in epocha prima.

2. Imagines a regula abeuntes.

a. Dux Wladislaus I. equitat, galea tectus, dextra vexillum, quod in lanceam definit, sinistra frenum tenens; de collo scutum valde deflexum, ex latere gladius pendet.

b. Wladislaus Rex habitu regio indutus, et corona tectus, manu dexira sceptrum liligerum admodum breve pectori admotum tenet, manu sinistra simile sceptrum in altum tollit,

c. Tres

- c. Tres Duces stant erecti: Fridericus, Otto (quem et Conradum dixere) et Henricus. Estat etiam figillum, quod Henricum more antiquo sedentem exhibet. Forſan ejusmodi figilla et Friderici et Ottonis invenire eſt.
- b. In *facie altera*: imago S. Wenzeslai, tutoris Bohemiae, ad plenariam ducum hactenus deſcriptorum ſimilitudinem efficta: erat utique Dux Bohemiae ab an. 926 — 936. Sedet in ſella, quae throno ſimilis eſt, gladio nudo accinctus, nudumque caput radius ambit, quod Sanctis tribuere adſolent: dextra vexillum in lanceam deſinens, ſiniſtra ſcutum Bohemicum longum, et triangulare ad latus adclinatum tenet.

Epocha III. ab an. 1194.

Sigilla amphisphragiſta, diu numaria, tandem contraſignata: utrumque figillorum genus, ſymbolo, primum uno, poſtea pluribus notatum.

Sigillorum imagines partem in Dobneri diſſertatione (in den Abhandlungen einer Privatgeſellſchaft in Böhmen, Band IV.), partem in Dobneri Monument. hiſtor. Bohem. P. II. IV VI.: item in Hueberi Austria ex archivis Mellicenſ. illuſtrata, Tab. IV, et V. invenies.

Primum inſigne erat *aquila ſola*, inde ab an. 1194: inferebatur ſcuto S. Wenceslai hactenus vacuo. Premizlaus II. (quem regem Ottocarum I. dixerunt), ea uti cepit, et quidem, quod veriſimillimum eſt, in grati

animi memoriam erga Henricum VI. *Leone duplici cauda* primum utebatur an. 1249. dux Premizlaus III., quum illato patri bello regium sibi nomen ipse sumpfisset: leonem hunc exhibet sigillum equestre, monosphragistum, ac scuto triangulari de collo pendenti illatum. Patri reconciliatus et Marchio Moraviae nominatus, retinuit quidem sigillum hactenus usitatum, verum in epigrapha omisit titulum Regis, seque Principem Regium et Marchionem Moraviae nominavit. Tandem 1253 Rex factus, ex quo tempore Ottocarus II. vocari cepit, longe maiora et splendidiora, quam hactenus, introduxit sigilla: cumulabantur insignia tum sigilli maiestatici, seu partis adversae, tum equestris seu partis aversae. Effigies S. Wenceslai in parte postica rarissime adhibita, et adhuc eo regnante penitus neglecta est. Sub primo Rege ex Domo Luxemburgica, nempe sub Johanne (1311—46.) primum reperio sigillum contrafignatum; ejusmodi sigillis etiam usus est ejus filius et successor Carolus (postea Carolus IV. Imperator). Contrafigilla, ut sigilla secreta, non nisi insignia exhibent, et eorum pars adversa est sigillum equestre itidem insignibus distinctum.

Classis prima sigillorum: amphisphragista, numaria ab an.
1194 — 1253.

Premizlaus Dux II., quem sumpto nomine regio Ottocarum I. vocarunt; Wenzeslaus Rex; Premizlaus III. Princeps hereditarius, idemque per breve tempus Rex seditiosus,

1) Inscriptio literalis.

- a. *in prima facie*, vel in sigillo maiestatico: † *Premiz* (Premizlaus II.) *Dei gracia Dux Boemorum.* Idem Rex factus: † *Pax Regis Ottocari*

cari (I.) in manu Sancti Wenceslai. Premizlaus III., Rex rebellis: † Premizl. Dei gracia. Juvenis. Rex Boemorum. Idem Princeps hereditarius et Marchio Moraviae: S. Premizl. Filii Reg. Boemorum Marchionis Moraviae.

b. *in facie altera, in scuto S. Wenceslai: † Sanctus Wenzeslaus Boemerum Rex. Sigillum Premizlai III. seditiosi, quantum mihi constat, monosphragistum est.*

2) *Inscriptio realis.*

a. *in parte prima. Premizlaus III., Dux, stat erectus, facie adversa, capite nudo, tenetque vexillum in lanceam desinens et sinistra scutum longum atque vacuum, hactenus usitatum. Idem Rex Ottocarus I. throno insidet, amictu regio indutus, corona tectus, dextra sceptrum, sinistra globum gestans. Idem exprimit sigillum Wenceslai I. Premizlaus III., Rex contrarius, seu seditiosus, equo insidet, dextra tenet vexillum lancea terminatum, sinistra frenum; e collo pendet scutum triangulare, nunc primum leone duplici insignitum.*

b. *in parte altera. Imago S. Wenceslai, quam sola aquila, in ejus clypeo nunc primum adparens, a prioris epochae imagine distinguit.*

Classis secunda sigillorum: amphispfragista, numaria, una ex parte majestatica, ex altera equestria 1253 — 1311 (a).

1) *Inscriptio literalis: duabus lineis orbicularibus plerumque inserta.*

a. *in parte antica.* E. gr. in R. Ottocari II. sigillo ab an. 1269. apud Hueberum Tab. V. Fig. 6: † *S. Otakari. sive. Premislai. Quinti. Regis. Boemorum. Marchionis. Moravie. Filii. Wenceslai. Regis. Quarti.* — In Wenceslai II. R. Sigillo ad an. 1297. in Dobneri Moniment. histor. Tom. IV. Tab. VI. et ad an. 1300. in Ant. Weckii Chron. Dresd. P. II. tit. I. p. 161: † *Wencezlus. Secundus. Dei. Gracia. Rex. Boemie. Dux. Cracovie. et Sandomerie. Marchio. Q: (que) Moraviae* — In Ottocari R. sigillo cum effigie S. Wenceslai ab an. 1261 et 1264. ultima vice occurrit hactenus consueta inscriptio: *Pax Otakari (II.) Regis Quinti* (h. e. quinti Regis secundum seriem Regum Bohemiae) *in manu sancti Wencezlai.*

b. *in parte postica: † S. Otakari. Dei. Gra. Regis. Boemor. Quinti. Morav. Marchionis Aust.*

..... Plerumque facies posterior anterioris epigraphen repetit: id quod ante alia in splendidis Wenceslai II. sigillis factum videmus.

2) *Inscriptio realis.*

a. *in parte prima, vel sigillo majestatico.* Rex throno insidens, habitu regio, dextra sceptrum, fini-

---

(a) Imago S. Wenceslai in duorum duntaxat sigillorum Ottocari II. facie postica occurrit, ac dein penitus evanescit.

finistra pomum crucigerum tenens. E scutis triangularibus, quae folii latera ornant, quod ad latus dextrum est, leonem; quod ad finistrum, aquilam exhibet. Quum pro negotiorum ac provinciarum diversitate diversa quoque figilla adhiberentur, ea in pluribus discrepare, facile percipitur. Sunt, quae de symbolis ante memoratis unum; sunt, quae nullum exhibent: neque defunt, in quibus aquila non solius Bohemiae, sed et scutulata Moraviae, Poloniae, Silesiae, cum luna falcata in pectore etc. etc. adparent. Wenceslaus II. ante an. 1297, quo rex coronatus est, capite inoperto folium occupat, dextraque ensen tenet; a die vero coronationis suae, regio splendidoque vestitu, corona, sceptro, pomo conspicuus est.

b. in parte altera, vel sigillo equestri. Reges heic apparent ad certamen equestre parati: finistrorsum conversi, galea, toga militari induti, gladio accincti, dextra vexillum leone Bohemico notatum, sinistra frenum tenentes: clypeus cum insignibus Austriae de humero sinistro pendet, et phalerae undique scutis gentilitiis sunt conspersae. Tale specie est sigillum Ottocari II. R. ad an. 1264. Sigillum majus et magnificentum Wenceslai II. ab an. 1297. et sq., praeter leonem Bohemiae vexillo insertum, quatuor scuta gentilitia exhibet, de quibus primum ad collum equi leonem Bohemiae: secundum ad collum Regis scutulatam aquilam
Mora-

Moraviae, tertium ad phaleras anteriores aquilam Bohemiae, et quartum ad phaleras posteriores aquilam Silesiae exprimit.

Classis tertia sigillorum: amphispfragista, contrasignata, equestris, insignibus notata, inde ab an. 1311.

- I. *Inscriptio literalis.* In sigillo equestri maximi moduli Johannis R. (1311 — 46.): *Johannes Dei Gracia Rex. Boemie ac Lucemburgensis Comes.* Dobnerus (in Monim. histor. Tom. IV. Tab. IV. Fig. 140.) splendidum sigillum primarium, non vero contrafigillum, aeri incidi curavit. Verum reperitur hoc Tom VI. Tab. I. num. VII. una cum sigillo primario. Etsi margo aliquantum laesus sit, facile tamen conspicitur, quod contrafigillum epigraphen sigilli primarii habeat. — Ejusdem magnitudinis et magnificentiae est sigillum Caroli (postea Imperatoris nomine quarti), quo adhuc Princeps hereditarius (ante an. 1346.) usus est. In sigillo primario haec habetur perigrapha: *Karolus Pmogin* (h. e. Primogenitus) *Regis Boemie. Marchio Moravie.* In contrafigilli margine exterior legitur nomen proprium *Karol*, cujus literae insignibus interjectae sunt: margo exterior haec verba habet: † *S. Marchionis Moraviae.* Idem Carolus, qua heres regni ac Marchio Moraviae, sigillo secreto utebatur, cujus haec erat perigrapha: † *Secretum Karoli Pmogiti (Primogeniti) Regis Boemie Marchionis Moraviae.* — Sigillum Georgii R. (1458 — 71.), quod solis symbolis constat, et monosphragistum est, hanc habet epigraphen: *Geor-*

Georgius. Dei. Gracia. rex. Bohemie et (verifimiliter idem ac *etc.*) Sequioribus temporibus usque sec. XVII. duo praeterea sigilla primaria in usu erant: unum appellabatur sigillum regium, alterum sigillum Bohemiae provinciale: inscriptio prioris erat: *Sigillum corone regni bohemie*, posterioris: † *S. Iusticie totius terre S. Wenceslai Ducis Boem.*

2. *Inscriptio realis.* Reges, et Principes hereditarii equitantes, dextrorsum conversi, induti habitu militari, ut ad ludos equestres accincti, dextra gladium evaginatum et catenulae vel ligaminis ope tergo annexum, sinistra vero frenum tenentes, cum insignibus, quae partim clypeo de collo pendenti illata, partim ad capitis vel brachii, partim in phaleris anterioribus et posterioribus expressa sunt, ita quidem, ut duo symbola, scilicet leo Bohemicus et Burgundicus, scutulata sint. In sigillo *Johannis R.* leo Bohemicus in 1ma et 4ta Burgundicus in 2da et 3tia area exhibetur: verum in phaleris leo Burgundicus primo et quarto, Bohemicus secundo et tertio loco cernitur. Eodem modo dispositum est sigillum *Caroli Principis hereditarii* (postea *Caroli IV. Imperat.*) excepto, quod heic aquila (forsan aquila Bohemiae) pro leone Bohemico posita sit. — In *Johannis R. contrafigillo* scutum quadripartitum aquilae simplicis figurae accumbit. At vero *Caroli Principis hereditarii contrafigillum* in medio aquilam et in margine inter literas nominis proprii *Karol*, quatuor scutula gentilitia habet, e quibus duo superiora, alte-

alterum aquilam, alterum leonem Luxemburgicum, exhibent. — *Aliud* medii moduli *contrastigillum Caroli* heredis regni, in scuti triangularis et quadripartiti prima area leonem Bohemicum exprimit, in secunda et tertia Burgundicum et in quarta memoratam aquilam Moraviae. — *Sigillum Georgii R.* (1558—71.) folis insignibus notatum est, ac quinque figuras heraldicas in totidem scutis exhibet: in medio est scutum majus leone Bohemico coronatum; reliqua 4 scuta marginem, in crucis forma occupant: in sinistro cernitur aquila Poloniae vel Silesiae, in dextro leo Luxemburgicus; in summo scutata aquila Moraviae, in immo bos Lausnizensis. — *Sigillum regium sec. XV.* in scuto, quod Gallicum vocare placuit, Leonem Bohemiae coronatum, forma terribili, corpore aliquantum inclinato, repraesentat. — *Sigillum Ordinum regni Bohemiae*, quod in diplomate an. 1508. *LandSiegel des Königreichs Böhmen*, hodie vero *Siegel der königlichen Landtafel* vocatur, S. Wenceslaum stantem exhibet, ac thorace indutum; caput corona tegit, atque radius ambit, intra quem scriptum legitur: *S. Wenceslaus*: dextra tenet ligamen (velut de vexillo) defluens; sinistra scutum aquila insignitum: brachio sinistro vexillum lancea terminatum declinat: qui ad dextram infra, sellam throno similem occupat vel rex, vel sacerdos majoris ordinis, manum bene dicturus adtollit; ad sinistram ramus crassior quernus atque glandines, de pullulantibus furculis pendentes conspiciuntur.

§. 157.

Sigilla Principum et Comitum.

Rarissima sunt sigilla *Principum* et *Comitum*, qui Carolidarum aetatem attingunt. Primum ex quo Principes ac Comites pededentim terrarum, quibus a regibus et imperatoribus praefecti fuere, possessores ac domini fiebant, id est, inde a sec. X. diplomata, proprio ipsorum nomine ac sigillo munita, frequentiora occurrunt. Ab hac tamen regula *Langobardorum* et *Normannorum* Principum in Italia sigilla excipias, quae proxime ad regia accedunt, et inter regia referri haud incommode possunt; namque Principes isti, licet nomine regio caruerint, regia tamen auctoritate inter suos poluerunt.

I. Sigilla Principum Langobardicorum.

Omnia sunt impressa, attamen amphispthagista, numaria ac rotunda. Ectypa horum sigillorum vide sis in *Erasmi Gattula* Historia Abbatiae Cassinensis a pag. 876. et in *ejusd.* accessionibus ad Historiam Abbatiae Cassinensis post pag. 860., et ex eo in novo opere diplomatico T. IV. p. 190. sq.

- 1) *Inscriptio literalis* non exhibet, nisi nomen ac titulum, utrumque modo in casu genitivo, modo in dativo, modo in nominativo: generatim partis prioris ac posterioris eadem est perigrapha: e. gr. *Atenolfi et Landolfi Princip (um); Guaimarius Princeps.* Antiquissimum Atenulfi Ducis Beneventani (901 — 910.) sigillum anepigraphum est.

2) *In-*

2) *Inscriptio realis.*

- a. *Pars prior* sistit imaginem hominis dimidatam, cujus caput corona quadam tectum, raro nudum, amictus regio similis est; in manibus vexillum et pomum cruce destitutum tenet: at manus sinistra vacua interdum est, et sursum extensa, digitis singulariter plicatis.
- b. *Pars aversa* continet vel monogramma, vel crucem et monogramma, vel manum extensam digitis mire plicatis et reflexis.

II. Sigilla Principum Normannicorum.

A Longobardis quarundam Italiae regionum dominatus inde a sec. XI. ad Normannos devolutus est. Sigillorum, quae ediderunt, ectypa inveniuntur apud supra memoratum *E. Gattula* et ex eo in novo opere diplom. T. IV. p. 193. sq.

Principes Normannici potissimum signarunt bullis plumbeis interdum et aureis.

1) *Inscriptio literalis.*

- a. *in facie prima.* Plerumque praeter nomen titulus *Princeps*. Ambo Principes Richardus et Jordanus se nominarunt *Dei gratia Principes*, et Rogerius *Dei gratia Dux Apulie*. Idem Rogerius (ab an. 1130. Siciliae Rex. Vid. supra §. 152.) verbosiores inscriptiones, magnae ac splendidae sigilla amasse videtur. In ejus sigillo primario, cujus diameter quinque pollices excedit, inscriptum cernuntur: 1) in quatuor angulis crucis rotundatae, *Ego Rogerius,*
qui

qui supra, Dei gratia Dux Apuliae; 2) aream duplex epigraphæ ambit: in exteriore leguntur verba: Dux semper vivas pius et clemens omni vas (forsan omni vas pro omnibus); interior autem perigraphæ hæc est: † Hac cruce signata stabont (stabunt) nunquam violata. Hoc sigillum primarium contrafigilla duo muniunt, literis graecis inscripta: primum ad humeros B. Virginis Mariae hæc verba exhibet: ΜΡΘΟΥ, h. e. Μητρε Θεου, Mater Dei; alterius vero monepigraphi hæc est graeca inscriptio: † ΡΟΓΕΡΙΟC ΕΝ ΧΩ (χρῖσῳ) ΤΩ ΘΕΩ ΚΡΑΤΑΙΟC ΑC (ἀσπίς) ΚΑΙ ΒΟΗΘΟC ΤΩΝ ΧΡΙCΤΙΑΝΩΝ†, hoc est, Rogerius in Christo Deo potens, clypeus et adiutor Christianorum.

b. In facie altera: † Capua speciosa, vel etiam Capuana civitate speciosa.

2) Inscriptio realis.

a. In parte priore, Dimidiata imago Principis, facie adversa, orbiculari pileo tecti (Robertus nudum est caput, capilli promissi) habitu regio induti, dextra vel crucem, vel sceptrum liligerum gerentis; sinistra sub pallio occultata. Richardus et Jordanus juxta se stantes, facie adversa, brevi toga pallioque ad hodiernum sacerdotum nostrorum sive Ludimagistrorum morem induti exhibentur. Contrafigillum prius sistit imaginem dimidiatam B. V. Mariae, quæ infantulum Jesum brachiis tenet.

b. in parte altera: Urbis Capuae porta.

III. Sigilla Comitum Flandriae.

Equestris, orbicularia et monosphragista usque ad an. 1159., inde vero contrafigillis munita sunt. Impressa fuerunt usque ad Balduinum VII. (an. 1112.), hic vero comes pendula primus usurpavit. — De figillis Comitum Flandriae grande et magnificum opus ab Oliv. Vredio conscriptum habemus (v. supr. pag. 128). Sigillum Arnulphi Comitis inter prima et antiquissima, quae nobis nota sunt, referendum est, utpote diplomati an. 941. impressum: verum si non falsum, suspectum tamen esse, non una de causa, mihi videtur.

1) *Inscriptio literalis.* Primum duntaxat Nomen cum titulo *Comes. Robertus I.* (1071-93.) typariis suis nomen *Flandriae* primo insculpi iussit, ac *Balduinus VII.* cognomine *Securis*, (1111-1118.) verba *Dei Gratia* addidit, quin additamenti hujusce amatores mox invenerit. *Carolus Bonus* (1119—27.) originem suam additis verbis, *et filii Regis Daniae* (*Daniae*), indigitavit. *Theodoricus Alsaticus* ab an. 1159. denuo utebatur formula *Dei gratia*, attamen et ipsum ejus successores hac in re non sunt imitati: et Philippus Alsaticus (1168—91.) epigraphi contrafigilli, cujus usum introduxit, apposuit verba, *et Viromandie.* *Philippus*, Regis Johannis filius, in sigillo quodam circ. an. 1385. scripturam neogothicam primus usurpavit, et in alio sigillo an. 1387. titulum *Paris Franciae* sibi sumit, qui nulli umquam Flandriae Comiti arrisit.

2) *Inscriptio realis.*

a. *Pars prior.* Imagines, quibus Comites exhibentur equo vecti, dextrorsum conversi, galea tecti

tecti ac sagati (Carolus Bonus capitis quo-
dam cuspidato tectus ac cataphractus est) dex-
tra gladium, sinistra scutum tenent (Wilhel-
mus Normannus dextra modo vexillum, mo-
do gladium praefert): initio equi ephippiis,
equites et calcaribus et stapedibus carebant.
Robertus I. stapedes habet, et Carolus Bonus
ephippium, sed est stapedibus destitutus. Lora,
quibus ephippia equis adstringebantur, serius,
scilicet primum inde ab an. 1233., et stragu-
la defluentia ab an. 1247. figillis inserta sunt.
Leo, qua insigne, equidem jam an. 1072. in
scuto Roberti I. occurrit, at symbolum genti-
litium demum ab an. 1168., sub Philippo Al-
fatico fieri coepit.

b. *Pars posterior*: Caput et collum Comitum, ab
an. 1159., quo Theodoricus Alfaticus primum
adhibuit contrafigillum.

IV. Sigilla Lotharingiae Ducum.

Figuras huius generis sigillorum reperire est in Aug.
Calmet Histoire de Lorraine, depuis l'entrée de Jules
Cesar jusque 1690. Nancy 1728. fol. Voll. III.: item
aliquas in *Vredii sigillis Comit. Flandr.* et in *Bouché Hi-*
stoire chronolog. de Provence T. II.

I. Sigilla Lotharingiae Ducum, qui familiam Ande-
gavensem juniorem praecesserant, h. e. ante an.
1431. sunt sigilla equestria: usque ad an. 1208.
monosphragista, inde vero amphisphragista, con-
trafignata: attamen et ab an. 1208. praeter haec
amphisphragista non nulla monosphragista occur-
runt, quae quidem pro figillis secretis haberi pos-
sunt. — Ducis Adalberti sigillum pluribus de cau-
sis

sis suspectum, vel potius supposititium censeo. Itaque series sigillorum a Theodorici sigillo, seu ab an. 1078. initium sumit.

1) *Inscriptio literalis.*

- a. *in parie antica*: *Lotharingorum* vel *Lothoringorum Dux et Marchio*, vel *Dux et Marchio Lotharingorum*; item *Dux Lothoringie* (et) *Marchio*. Fridericus I. Princeps secundogenitus vocatur 1196. *Dominus Fridericus de Bittis*. Quantum mihi quidem constat, solus Simon I. in sigillo an. 1130. formula *Dei gratia* usus est. — Theobaldus I. (1213 — 20.) adjecit titulum, *Comes de Dabor*.
- b. *in parte postica*, vel in contrafigillis: Nomen duntaxat, e. gr. † *S. Frederici* vel † *Matheus*. Perigraphe Ducis Friderici II. (1251 — 1303.) est: † *Sigillum Secreti*.

2) *Inscriptio realis.*

- a. *in parte anteriore*: Duces equo infidentes, nunc dextrorsum, nunc sinistrorsum conversi, mitra potissimum, rarissime galea, et ab an. 1340. corona ducali tecti: dextra initio lanceam, mox gladium, et ab an. 1196. vexillum (Johannes I. 1346 — 1390. rursus gladium) sinistra vero clypeum longum ac triangularem tectent. (Solum Theodoricus I. an. 1078. scutum ovale gestat). — *Insignia Lotharingica* sunt trabs dextrorsum transversa, tribus aquilis mutilis conspicua. Insignia haec in Friderici I. de Bittis sigillo an. 1196. et quidem tam in vexillo, quam in clypeo primum occurrunt; ast in phaleris defluentibus mutilas tres aquilas

las, figillum, quo successor ipsius Fridericus II. an. 1208. usus est, primo exhibet. — Radulphus vel Rudolphus primus erat, qui sigillis suis ab an. 1340. et 1346. aquilam extensam galeae coronatae insistentem adhibuit. At tamen in area scuti tergo ducis incumbentis jam Fridericus IV. ejus decessor aquila extensa usus est, et in sigillo Johannis I. (1346 — 90.) eadem aquila capiti equi infidet. Sustainatores insignium, duo gryphi scilicet, apparent primum in sigillo Johannis I. ab an. 1389. At enim in sigillo Caroli II. ab an. 1393. scutum duo leones tenent. Matthaeus I. et Simon II., quod ego quidem scio, soli sunt, quorum equi in sigillis 1144. et 1178. campanulas circa pectus ostentant.

b) In *parte altera* vel in *contrafigillo* ab an. 1208: non nisi scutum insignibus Lotharingiae ornatum, hoc est, trabs dextrorsum transversa cum mutulis tribus aquilis (a).

II, Sigilla Lotharingiae Ducum *ex familia juniore Andegavensi* ab an. 1431. Hi Duces in sigillis suis praeter Lotharingiae etiam titulos et insignia aliarum provinciarum, quas suas esse contenderant, usurparunt.

R

1) Re-

(a) Etiam sigilla secreta inde ab Johanne I. non aliud continent, quam scutum gentilitium cum tribus aquilis mutilis. Eadem sigilla ab an. 1393. sub Carolo II., supra galeam coronatam, aquilam extensam et telamonum loco duos leones exhibent.

1) *Renati I.* (1431 — 71.) figilla huc spectantia. Sunt partim amphispfragista, numaria (quaedam et contrafignata) maximi moduli, partim monospfragista, medii moduli.

a) *Inscriptio literalis.*

1. *in sigillis amphispfragistis, numariis.*

a) *in parte antica vel in sigillo majestatico:*
† *Renatus. Dei. gracia. Hungarie. Jerusalem. et. Sicilie. Rex. Andegavie. Barri. et Lothoringie.*

b) *in parte postica, vel in sigillo equestri,*
continuatio tituli: † *Dux. Marchio* (ad vocem Lothoringie hi tituli sunt referendi) *Pontis. Provincie. Forcalquerii. Cenomanie. ac. Pedimontis. Comes.*

2. *in sigillis monospfragistis:* † *Renati. Dei. Gra. Ihrlm. (Jerusalem). et. Sicil. Reg. (is). Andegavie. et. Loth (oringie). Ducis. Com. Provincie. etc.*

b) *Inscriptio realis.*

1. *in sigillis amphispfragistis, numariis.*

a) *in sigillo majestatico.* Duo scuta gentilitia coronata folii latera ornant: quod a dextris est, 6 symbola totidem areis continet, quarum in ultima Lotharingiae tesseram, 6 aquilas mutilas cernere est: quod scutum ad sinistram est, hactenus ignotam crucem Lotharingicam colli triplici superimpositam primo exhibet (interdum scutum cum cruce Lotharingica ad latus folii dextrum positum est).

b) *in*

b) *in sigillo equestri*: consueta equitis imago cum memoratis 6 symbolis.

2. *in sigillis monosphragistis*: nominata 6 insignia gentilitia; in quibusdam ex hisce sigillis adparere incipiunt hodierni insignium sustentatores, duae aquilae coronatae, quarum e rostro (nunc collo) corona orbiculorum precatoriorum cum cruce Lotharingica pendet.

2) *Sigilla Successorum Renati I.* ab an. 1471, Pleraque sunt sigilla equestria contrasignata.

a. *Inscriptio literalis*, et quidem sola in facie prima vel sigillo equestri: nam contrasigilla faciei alterius sunt anepigrapha, nec nisi insignia exhibent.

1. *S. Nicolai Primogeniti Aragonum Ducis Calabriae et Lothoringie ac Principis Gerundae* (dae).

2. *Renati (II.) Lothoringie Ducis Marchionis Vaudemontis et de Haricuria Comitis*.

3. † *Anthonii D. G. Calabr, Lothor. et. Bar. Ducis. Pontismon. Marqu. Pvie.* (Provincia). *Vaudemon. Comitis*.

4. *Franc (iscus) D. G. Dux. Loth. March. Dux. Cal. Bar. Gual. Marc. Pont. Mont. Co. Provin. Blam. Zut.* In facie altera ad utrumque scuti gentilitii latus scernitur litera coronata F, h. e., Franciscus.

b. *Inscriptio realis*.

1. *in sigillo primario vel equestri*: imagines Ducum equo insidentium. Insignia gentilitia et inter ea Lotharingicum in scuto, thorace

et phaleris tam anterioribus, quam posterioribus exhibentur.

2. in *contrafigillo*: solum scutum gentilitium. In Nicolai et Renati II. contrafigillis Angelus clypeum, corpori suo incumbentem prae se fert. In Nicolai figillo symbola Lotharingica aream sextam s. ultimam, in Renati II. figillo primum et quartum locum occupant, et in Antonii ac Francisci figillis scuto medio inserta sunt (a).

V. Sigilla Comitum Habsburgicorum.

Aeri incisa refert Marqu. Heregotti *Genealogia diplomatica augustae gentis Habsburgicae*. Viennae 1737. fol. Vol. III. imagines horum sigillorum reperiuntur Vol. I. Tab. 17 — 22.

Sigilla primaria Comitum Habsburgicorum sunt *monosphragista*, *equestria*, *rotunda*: sigilla vero secreta sunt triangularia, supra arcuata, et insignia gentilitia exhibent. Sigillorum, de quibus nobis sermo erit, usus circiter ab an. 1114 — 1273, quo Rudolphus Germanorum Rex electus est, perduravit.

- I. *Inscriptio literalis*. Primum, quod nobis innotuit, sigillum est Alberti II., refertur ad an. 1114., de ejus perigrapha non nisi hae literae supersunt:...

rti

(a) Ectypa et expositiones horum sigillorum vid. in *Commentat. mea de insignibus Lotharingicis* (in *Commentatt. reg. Soc. Scientiar. Goetting. T. X. p. 347. sqq.*), item in *arte mea heraldica practica* (*praktische Heraldik*) pag. 57. sqq. et Tab. 2.

rti Comit. . . . . rc, hoc est, *S. Alberti Comititis de Habesburc*. Ejus successores addiderunt: *et Landgravii (vel Landgravius) Alsatie*.

2. *Inscriptio realis*. Imagines, quibus Duces exhibentur. Effigies referunt Duces equo sine phaleris defluentibus insidentes (Albertus II. 1114. calcaribus et equus illius ephippio ac stapedibus caret): caput quandoque corona comitum plerumque galea tegit, cui Rudolphus (postea Romanorum Rex) ornamenti loco leonem crescentem, supra pavonis cauda ornatum, superimposuit: dextra gladium strictum, rarissime lanceam vibrat; sinistra scutum triangulare gestat, plerumque brachio sinistro, raro pectori impendens, armisque Habsburgicis, leone scilicet, jam inde ab initio, id est, ab an. 1114. insignitum. In Rudolphi Sigillis ab an. 1259 — 1273., quo Germanorum Rex factus est, praeterea quinque lilia conspiciuntur, quorum unum ante equitis galeati faciem, duo a tergo, reliqua duo infra equi ventrem collocata sunt.

Sigilla secreta arma tantum gentilitia, leonis nempe imaginem, sistunt.

§. 158.

I) *Sigilla Nobilium* (a).

- 1) *Sigilla Dynastarum*, quos superiori Nobilium ordini Germania certe adnumeravit. Sigilla haec, quo-

---

(a) Vigente stirpe Carolingica fere non signarunt, nisi Reges et Imperatores; *Principes* vero, *Comites* ac *Nobiles* tunc tem-

quorum prima crucibus ante adhibitis substituta
sec. XI. ad finem vergens viderat, personas has-
ce illustres, initio equo infidentes, ut sigilla Prin-
cipum Comitumque, raro stantes exhibent; verum
inde a sec. XII. nonnisi arma gentilitia sistunt. (a)

2) *Sigilla Nobilium inferioris ordinis.* Vix ac ne vix
quidem sec. XIII. antiquiora sunt. Hoc seculo figil-
lorum usus per universam Europam inter homines
nobili profapia prognatos invaluit, quum ante
chartae illorum vel crucibus tantum, vel sigillis
Principum aut Episcoporum ordinariorum confir-
matae sint. — Inferuerunt autem Nobiles sigillis
suis vix aliud quidquam, praeter insignia gentili-
tia, ac initio quidem absque galeis: galeas enim
scutis gentilitiis seculo demum XIV. imponi coep-
tas

---

temporis rarissime sigillis usi sunt: partim *subscriptionibus*
partim aliis chartarum roborandarum modis sigillorum vi-
ces supplantibus. Inprimis hic commemoranda est consue-
tudo, quae in Gallia potissimum invaluit, *lora coriacea* vel
membranacea chartis adjungendi, quibus simul unus alter-
que nodus innectebatur, quod qui fecerunt, nodatores ap-
pellati sunt, diversi a testibus. Neque vero lora haec no-
dosa post inductum sigillorum usum mox abolita, sed ali-
quandiu una cum sigillis diplomatibus corroborandis adhi-
bita sunt. Auct. in Element. art. diplom. §. 362.

(a) Dynastae eo potissimum consilio, ut alibi, ita in Gallia prae-
fertim, sigillorum usum sibi adoptarunt, ut malevolorum
hominum fraudibus machinisque occurrerent, qui, quum
vidissent, chartas foundationis ac donationis, Ecclesiis at-
que Monasteriis datas, nullis sigillis esse roboratas, occa-
sionem inde, hominum sacris ordinibus adscriptorum bona
invadendi arripuerunt. Auct. in Element. art. diplom. §.
367.

tas esse, cum aliunde constat, tum etiam variis exemplis ac nominatim ex serie chronologica sigillorum in *Historia mea Holzschuheriana Tab. XV.* aere expressorum perspicuum est. — Nobilium sigilla initio triangularia, post vero rotunda quoque fuerunt, ac viridi potissimum cerae, rarissime rubrae impressa reperiuntur. — *Discernicula* (gallice *Brisures*) armis gentilitiis inde ab exeunte sec. XII. adjuncta sunt. Militis titulus in ipsis diplomatibus vix ante sec. XI., in sigillis vero demum exeunte sec. XII. et circa initia sec. XIII. usurpatus deprehenditur. An Milites in fig-
nandis chartis praerogativae quidquam prae famulis habuerint, jam in superioribus (§. 129.) quaesitum et negatum est.

II) *Sigilla Civitatum.*

Sigilla civitatum, in veterum Romanorum imperio usitata quidem fuerunt, et inde ab ineunte etiam sec. V. aliquamdiu sunt retenta; postea vero prorsus cessarunt, quum urbes non amplius Consulibus ac Senatui, sed Comitibus, Ducibus ac Missis Dominicis parerent, ideoque negotia non suo suorumque magistratuum nomine expedirentur. Quo factum est, ut antiquissima, quae ex aevo medio supersunt, civitatum sigilla non ultra sec. XII. ascendant: Magistratus enim, quos vocant, urbani inde a sec. XI. paullatim restitui coepti sunt. — Sigilla civitatum sunt varii generis: 1) Sigilla primaria et secreta, 2) sigilla civitatum imperialium et municipalium, 3) Sigilla magistratus et civium. Exstant et urbes, quae quoniam ambitu suo plures com-
muni-

munitates s. regiones complectuntur, plura etiam ac diversa figilla usurpant. Exemplo esse potest urbs Brunsvicensis.

1) *Inscriptio literalis.* Exempla: † *Sigillum commune urbis Rothomagi* (Rouen); *Sigillum civium Ambianensium* (Amiens); *Sigillum pacis Consulatum Narbonae*; *Sigillum Burgenfium in Goslaria*; *Sigillum Burgenfium in Quedelingeboch*, *Secretum civitatis Quedelingeboch* etc.

2) *Inscriptio realis.*

a. Imago portae civitatis turribus munitae, vel divi Tutelarior, vel ambae imagines fimul.

b. Figurae paronomasticae, hoc est, quae ad nomen atque etymon civitatum alludunt. Sic Mühlhufenfes lapidem molarem, Monachienfes monachum, Hennebergenfes gallinam in monte figillis inferuerunt.

c. Infignia Dominorum, quibus civitates parent. Omnia fere oppida, quae umquam in Ducum Brunsvico - Luneburgenfium ditionem descripta fuerunt, leonis imaginem in figillis ostentant. Idem urbes Marchicae, Saxonicae cet., ac permultae etiam Galliae civitates declarant.

d. Symbola vitae generis, cui cives alicujus urbis prae ceteris dediti fuerunt. Huc potest referri figillum Lutetiae Parifiorum, navem, mercaturae et navigationis symbolum, exhibens, item figillum Scabinorum Remenfium, vitis imagine conspicuum, cet.

Sigilla judiciorum, magistratum, communitatum ac collegiorum cujuscunque generis.

- 1) *Judiciorum sigilla* ultra sec. XII. vel XIII., quantum mihi quidem constat, non ascendunt: propterea quod antea omnes causae in curiis sive solemnibus sive minus solemnibus disceptatae fuerunt. Exhibentur autem in sigillis judicialibus plerumque eorum insignia, vel symbola etiam, quorum auspiciis judicia habentur.
- 2) *Magistratum sigilla*, jam florente imperio Romanorum veteri usitata fuerunt, post barbararum deinde gentium incursiones in defuetudinem venerunt, demum sec. XII., magis vero XIII. restituta sunt. In his sigillis pariter atque in judicialibus plerumque insignia gentilitia, interdum vero alia symbola expressa deprehenduntur.
- 3) *Communitatum, collegiorum cet. sigilla* varii generis sunt; quorum pertinent, sigilla universitatum, earumque singularum, quas dicunt, Facultatum, Academiarum et Societatum literariarum, collegiorum opificum.

IV) *Sigilla Notariorum, Judaeorum et Privatorum.*

- 1) *Notariorum sigilla* ab eorum signis s. signetis probe distinguenda sunt (§. 76). Notarii scilicet initio eorum, quibus serviebant, sigillis usi sunt, sed inde ab ineunte sec. XIV. peculiaribus propriisque sigillis signarunt, quod vero de publicis tantum Imperatorum, Regum, cet. notariis intelligendum est, reliquos enim signetis tantum usos aliquamdiu constat.

2) *Privatorum*

2) *Judaeorum sigilla antiquissima jam in superioribus* (§. 123.) attigimus. Sed his, quae ibi dicta sunt, hoc loco addimus, Judaeos etiam post dispersionem suam, quamquam nulla amplius eorum respublica esset, sigillis suis usos fuisse. Sic, ut hoc utar, Philippus Augustus, Galliae Rex, constituit, ut in singulis Franciae et Normanniae urbibus duo jurejurando obligati homines eligerentur, qui sigillum Judaeorum custodirent, eorumque contractus, aliaque conventionum genera signarent. Sed an. 1223. a Ludovico VIII. jus sigilli Judaeis ademptum est.

3) *Privati*, quamquam apud veteres Graecos et Romanos testamenta, literas, et quidquid voluerint, signarunt; in Occidentis tamen rebuspublicis ac regnis, quae post barbararum gentium incursiones oriebantur, privati per multorum seculorum decursum sigillis caruerunt. Coeperunt autem privati sec. XI. in Anglia, sec. XII. in Gallia et sec. XIV. in Germania sigillis uti, adeo, ut, quum ignobiles et infimae etiam fortis homines sec. XIV. et XV. sigilla sibi sumfissent, jus sigillorum non amplius inter nobilitatis praerogativas numerari posset.

§. 159.

Bullae et sigilla Pontificum Romanorum.

1) Bullae Pontificales.

De harum origine jam in superioribus (§. 137.) actum est. Semper fere plumbeae rarissime aureae sunt (§. 135.). Neque ea tantum diplomata, quae proprio veluti nomine *Bullae* dicuntur, sed *Brevia* etiam usque ad fec. XV. plumbo signata deprehenduntur. Olim tam Bullis quam Brevibus signandis duo fratres conversi ordinis Cisterciensis, eam ob causam *Fratres de plumbo* vocati, adhibiti sunt: hodie vero laici signare solent. — *Inscriptiones literales* semper fere latinae sunt, rarissime graecae. Graecarum haec exempla innotuerunt 1) *Bulla Theodori*, in altera parte aquilam alis expansis, in altera vero nomen Graece scriptum ΘΕΟΔΩΡΟΥ exhibens; 2) *Bulla Sergii* cujusdam, in priore parte verba haec: ΒΟΝΘΗ (melius apud alios ΒΟΗΘΕΙ) ΣΕΡΓΙΟΥ, in posteriore crucem litera latina S infra terminatam referens; 3) *Bulla Pauli I.* in priore parte Apostolorum Pauli et Petri protomas, in posteriore nomen Graece scriptum ΠΑΥΛΟΥ repraesentans. De cetero possunt bullae pontificales quatuor epochis definiri.

Epocha I, a Pontifice Deusdedit usque ad Leonem IX., h. e., ab an. 615 — 1048.: bullae utrimque monogramphae, in una parte nomen proprium, in altera titulum Pape exhibentes, ut 1) *Leonis*, 2) *Pape*. — Ab hac forma recedunt.

1) Bulla

- 1) Bulla Pontificis *Deusdedit*, in cujus priore parte exhibetur imago boni Pastoris intra duas oves stantis, quarum capitibus manus imponit, literis Graecis Α Ω ad capitis ejus latera dispositis: posterioris autem aream occupat inscriptio haec: *Deusdedit Pape*.
- 2) *Bulla Pauli I.* in priore parte protomas Apostolorum Pauli et Petri (et quidem prima vice in bullis pontificalibus) cum crucicula superne collocata; in posteriore autem non nisi nomen Graece scriptum ΠΑΥΛΟΥ refert.

Epocha II. a Leone IX. usque ad Urbanum II. h. e. ab an. 1049 — 1087.: bullae inscriptione literali et reali instructae, et notas etiam numerales, quibus Pontifices cognomines distinguuntur, exhibentes.

- 1, *Leonis IX.* (an. 1049 — 55.) bullae variant: nam bulla, qua an. 1049. usus est, in priore parte capita Apostolorum Pauli et Petri limbis circumdata et crucis longioris signo separata cum literis his impositis: S. PA S. PE (h. e. *Sanctus Paulus: Sanctus Petrus*) exhibet; posterioris autem partis aream nomen et titulus, *Leo PP* (Papa), sine nota numerali IX. replet. Alia ejusdem Pontificis bulla, ad an. 1052. in adversa parte exprimit 1) nomen *Leonis* cujus singulae literae floribus lilii distinctae sunt, et 2) notam numeralem VIII. circulo inclusam; averfa autem pars refert in media area rosam octo foliis ornatam, circa quam titulus *Papae* cujus literae itidem floribus distinctae sunt, legitur.

2. *Victoris II.* (1055 — 57.) bulla in adversa parte refert imaginem dimidiatam Petri, piscatoris habitu induti, sinistra clavem, manu quadam e nubibus prorumpente sibi oblatam prehendentis, cum perigrapha: † *Tu pro me navem liquisti, suscipe clavem*; averfa autem pars exhibet in area castrum seu potius portam et moenia urbis Romae, supra *Aurea*, infra *Roma*, et in margine hanc perigraphen: † *Victoris Papae II.*
3. *Stephani X.* (1057 — 58.) bulla exhibet ipsum, vel etiam Petrum Apostolum, habitu pontificali indutum, crucem manu tenentem, pascentem agnos suos, et genua flectentem Servatori in nubibus comparenti, cum perigrapha: *Si diligis me, Petre, pasce agnos meos.*
4. *Nicolai II.* (an. 1058 — 61.) bulla, parum a bulla Victoris discrepans, exhibet in parte adversa Petrum, clavem manu quadam coelesti sibi oblatam suscipientem, cum perigrapha: † *Tibi Petre dabo claves Regni caelorum*; in averfa autem urbem Romam, additis vocibus: *Aurea Roma*, cum perigrapha: † *Nicolai Papae II.*
5. *Alexandri II.* (1061 — 73.) bulla fiftit in adversa parte Petrum, clavem caelitus oblatam, ut in prioribus bullis, prehendentem, cum perigrapha: † *Quod nectis nectam, quod solvis Petre* (alii legunt *Ipse*) *resolvam.* Averfa exprimit 1) in margine hanc perigraphen: † *Alexandri Papae*, 2) cum ea connexam et in area collocatam notam numeralem II.

Epocha III., ab Urbano II. usque ad Clementem VI. an. 1087—1342.: bullae in adversa parte exhibentes protomas Apostolorum Pauli et Petri, cruce longiori separatas, cum supra scriptis literis S. PA, S. PE, in averfa iolum Pontificis nomen et titulus *Papa* cum nota numerali, e. gr. Pascbalis PP (Papa) II. exprimuntur (a).

Recedunt ab hac forma quaedam bullae ab Urbano II., quae, omiſſis Apostolorum dictorum imaginibus, in priore parte non nisi crucem longiorem exhibent, cum appositis ad crucis latera vocibus, illinc: *S. Petrus*, hinc *S. Paulus*.

Epocha IV., inde a Clemente VI., h. e. inde ab an. 1342.: bullae eodem quidem modo, quo in praecedenti epocha, inscriptae, sed *in signibus* non numquam *gentilitiis* conspicuae. Primus autem *Clemens VI.* in bullis insignia gentilitia, quinque scilicet roſas, exhibuit. Pari modo *Julius II.*, *Leo X.*, *Clemens VII.*, *Paulus III.* et *Julius III.* insignibus gentilitiis bullas exornarunt. Inusitatae formae est bulla *Pauli II.* (nisi forte ad figilla synodalia referenda fit), exhibet enim

---

(a) S. PA S. PE, hoc est, *Sanctus Paulus*, *Sanctus Petrus*, vel secundum aliorum minus commodam interpretationem, *Sanctus Paulus Apostolus*, *Sanctus Petrus Episcopus*. Cur in bullis pontificalibus Pauli imago ad dextram et Petri ad sinistram collocata sit, auctores pro diversitate religionis, cui addicti sunt, varie interpretantur. Auct. in Element. Art. diplom. §. 371. Sine dubio eo tempore, quo S. Paulum a dextris et S. Petrum a sinistris collocare coeperunt, locus, quem Petrus occupat honoratior habitus est. Vid. Mabillon. de re diplom. L. II. Cap. 14. §. 13. Nouveau Traité de diplomat. Tom. IV, p. 303. M. E.

in priori parte hujus Pontificis imaginem, throno insidentem, Cardinalibus hinc inde partim adstantibus, partim genuflexis: in posteriori autem parte sistuntur capita Apostolorum Pauli et Petri.

II) Bullae pontificales dimidiaae.

Sunt monosphragistae sive una ex parte tantum signatae. Pontifices scilicet, electi quidem, at nondum solemni consecratione inaugurati, non solent bullas nominibus suis ac titulis inscriptas, sed imaginibus tantum Apostolorum Petri et Pauli una ex parte insignitas tamdiu dare, quamdiu non sunt consecrati: sed, consecrationis solemnibus peractis, plena tandem et absoluta quasi utrimque bullarum forma utuntur.

III) Annulus Piscatoris.

Annulus Piscatoris, ita dictus, quia S. Petrum habitu piscatoris indutum sistit, sigillis cereis Pontificum Romanorum inprimi solet (a). Ac initio quidem, non ut hodie tantum minoris (*in causis privatis*) sed etiam majoris momenti diplomatibus signandis adhibitus est. Johannes XVI. circa annum 985., non Clemens IV., qui demum a. 1265. ad Pontificis Romani dignitatem pervenit, primus fuit, qui annulo Piscatoris usus est.

Ipse

(a) Exhibet annulus Piscatoris S. Petrum habitu piscatoris indutum limbo circumdatum, in scapha tergo inclinato stantem vel sedentem et rete trahentem, cum inscriptione, quae superiorem annuli partem ambit, e. gr. Alexander PP. VI., Innocentius PP. VIII. Ectypa habent C. F. B. Zinkernagel in seinem Handbuch für angehende Archivare und Registratoren. Tab. IV. et M. Schwartner in Introd. in rem, diplom., in folio libri inscriptionem gerente, M. E.

Ipse enim memoratus Clemens IV. in epilogo epistolae ad Aegidium Grossum, consanguinem suum, missae haec posuit: „Non scribimus tibi; nec consanguineis nostris „sub bulla, sed sub Piscatoris sigillo, quo Romanni Pontificis in suis secretis utuntur.“ Idem annulus piscatoris inde a sec. XV., aut maturius fortasse, brevibus signandis adhibetur, quum antea brevia bullis plumbeis munita fuissent. Hodie literae Pontificum privatae non semper annulo piscatoris, sed interdum typario quodam, Pontificum arma gentilitia referente, signantur. Utitur autem quisque Pontifex annulo piscatoris peculiari, utpote qui, mortuo Pontifice, statim frangi solet (a).

IV) Sigilla terrarum Pontificalium.

Solent Pontifices Romani, ut alii Principes, terris potestati ipsorum subjectis sigilla peculiaria concedere. Sic *Comitatus Avenionensis* sec. XIV. sigillo numario usus est, in cuius adversa parte exhibetur protome Pontificis ((Clementis V.) cum perigraphe: † *Sigillum. Domini. Pape.*, in averfa autem claves pontificales, decussatim positaе, seu crucem Andreanam formantes, exprimuntur, cum perigraphe: † *In Comitatu Venaisini.* Exstat etiam bulla plumbea, quam Muratorius male pro sigillo curiae Romanae, sede vacante usurpari solito, habuit. Exhibet illa in priori parte tiaram pontificalem, cum perigraphe: *Bulla. Curiae. Dni. nri. Pape*; et in averfa duas claves decussatim positas, addita perigraphe, cum priori cohaerente: † *Dni Civitatis Avinionis.*

§. 160.

(a) Pontifices Romani suorum decessorum annulo piscatoris uti non possunt, quum cuilibet vel in summo vel ad imum nomen Pontificis, pro cuius usu factus est, cum nota numerali e. gr. Alexander PP VI. insculptum sit. M. E.

§. 160.

Sigilla Cardinalium.

Cardinales olim plerumque figillis parabolicis, vel rotundis etiam, ac rubrae quidem cerae impressis usi sunt, iisque imagines Sanctorum, quorum titulis ornati sunt, item insignia gentilitia et id genus alia inferuerunt: ut adeo Cardinalium figilla haud multum a figillis Episcoporum discrepare videantur. Exempli loco esse possunt figilla Cardinalis *Nicolai de Cusa* et Cardinalis *Stephani*, quae Heineccius in Tab. XIII. num. 1. et 2. aeri incisa exhibuit, hisque verbis p. 150. §. XII. descripsit: „Nicolai de Cusa figillum est oblongum (parabolicum cuspidatum), sistens in inferiore parte templum, in cuius porta in genua provolutus orat Cardinalis, addito a tergo birreto cardinalitio. In superiore parte duo loculamenta, quorum ex altero prodit S. Petrus catenis adstrictus, atque ab Angelo deductus, ac in imo denique scutum, in quo cancerum mihi videor videre. Inscriptio ita se habet: *S. Nico. T. T. Sc̃i Petri ad vincula Pbri (Presbyteri) Cardinal. de Cusa.* Huic succedat alterum *Stephani TT. S. Mariae trans tiberin Presbyteri Cardinalis*, cuius in superiore parte annuntiatio S. Mariae cum Apostolorum Petri et Pauli imaginibus, in inferiore Mariae simulacrum Jesum crucifixum tenentis, cum aliis nescio quibus Sanctis videntur repraesentari. Inscriptio ita se habet: *S. Stephani TT. S. Mariae trans Tiberin Pbri (Presbyteri) Cardinal.* Recentiora, quorum ectypa satis multa pos-
 fidemus, quum ad nos non spectent, hic plane praeterimus.“ Hactenus Heineccius. Praeter *figilla* haec

publica, de quibus diximus, Cardinales ineunte fec. XV., ac dubio procul multo ante, *secretis* etiam usi sunt; id quod inter alia ex hac clausula literarum, quibus Cardinales, Gregorio XII. Pontifici Romano addicti, Pisas se abiisse, Principibus Christianis significarunt, cognoscitur: *Datae Pisis d. XIV. mensis Maji an. 1408. sub nostrorum secretorum Signetorum sigillis.* Sec. XVI. Cardinales documenta sua sigillo signarunt, quod *sigillum Camerae* appellabant, quodque Auctores novi operis diplom. T. IV. p. 314. sq. pro sigillo Cardinalium insignibus gentilitiis notato habent.

Sigilla Conciliorum ac Synodorum.

De eorum origine supra (§. 137.) dictum est. Sunt orbicularia, plumbo impressa. Neque vero *generalia* tantum *Concilia*, ut Heineccius existimavit, sed *particularia* etiam five Synodi, quae proprie dicuntur, sigillo communi utebantur, quod posterius ex sigillo synodali Halberstadiensi, supra (§. 137. p. 154.) allegato cognoscitur. Ex generalium autem Conciliorum sigillis primum est sigillum *Concilii Constantiensis* (1414-18.), idque monosphragistum, ac fortasse secretum duntaxat, quod duas claves, decussatim positas, cum capitibus illinc Petri, hinc Pauli collocatis exhibet, addita perigraphie: *Sigillum Sacrosancti Concilii Civitatis Constantiensis.* Verisimile est Imperatorem, si quando affuerit, sigillum suum juxta cum hoc sigillo Concilii chartis literisque adjunxisse. — Sigillum *Concilii Basiliensis* (ab an. 1431. sq.) bulla plumbea numaria est; in adversa parte, eaque anepigrapha, Pontificem, Cardinales, Episcopos, aliosque sacri ordinis viros, item im-

imminentem iis Spiritus S. imaginem, ad modum columbae effictam, et protomen Servatoris, e nubibus prospicientis, exhibens; averfa autem pars, eaque monepigrapha hanc epigraphen refert: † *Sacrofancta: Generalis: Sinodus: Basiliensis* †. — *Concilii Pisani* (ab an. 1513.) figillum plumbeum, numarium in parte priorē, eaque monepigrapha, hanc inscriptionem exhibet: *Sacrofancta generalis Synodus Pisana*; in posteriore autem, eaque epigrapha imaginem Spiritus S. ad modum columbae effictam, radiosque undique diffundentem, cum perigraphē: *Spiritus Paraclitus docebit vos omnem veritatem*. — Patres Concilii Tridentini non communi aliquo figillo, sed principis Legati Pontificalis proprio typario ad signandum usi videntur.

§. 161.

Sigilla Archiepiscoporum atque Episcoporum.

Fuerunt olim Praefules, qui quoniam ipsi sigilla non habebant, tam ecclesiarum suarum, quam aliorum etiam Capitulorum figillis signarunt. Archiepiscopi imprimis, antequam *pallium* accepissent, figillis carebant, ideoque peregrina sigilla ad signandum adhibebant. Episcopi, in Germania certe, qui electi quidem, at nondum consecrati erant, ante sec. XIII. figillis iisdem usi sunt, quibus antequam electi essent, signaverunt. Neque hoc praetermittendum est, Praefules, uti ab aliis interdum sigilla mutuo acceperunt, ita aliis etiam sua sigilla haud raro commodasse. — Eos jam ab ineunte sec. IX. usque ad XIV. bullas plumbeas usurpasse in superioribus (§. 137. p. 154.) observavimus. Hic nobis tantum de figillis illorum cereis sermo erit.

Epocha I. inde a primis post Christum natum seculis, ad initia usque sec. X. Per hoc temporis spatium Praefules multi, at non plerique, nedum omnes, sigillis et annulis quidem, usi sunt, quibus capita humana, item nomina sua vel monogrammata etiam, et inde a sec. VII., quantum mihi quidem videtur, imagines Sanctorum insculpi iusserant.

Epocha II. sec. X. et XI. comprehendens. Per horum duorum seculorum decursum sigilla Praefulum non minus rara, quam superiore aetate fuerunt. Archiepiscopi et Episcopi interdum sigilla, imaginibus suis conspicua, vocarunt sigilla capitulorum suorum, quod quidem ea de causa factum videtur, quia eorum capitula sec. X. sigillis carebant. Sec. XI. Episcoporum sigilla a sigillis capitulorum clarius distingui coepita sunt. — Quod ad figuram sigillorum episcopaliū hujus epochae attinet, ea orbicularia, rarissime ovalia fuerunt, et omnia fere monosphragista, paucissima numaria, nulla contrafigmata five contrafigillis munita.

I) *Inscriptio literalis.*

a. *In sigillis, episcoporum imagines referentibus:* nomen et titulus Episcopi, praeterea nomen ecclesiae, inde fere ab an. 961. formula, *Dei Gratia.* E. c. *Sigillum Dunst. Epi. Lund,* et in parte posteriore: *Dunstan. Eps. Wigorn.* — *Sigillu (m) Roriconis Dei Gra* (prima vice)...
† *Poppo Trevirorum Dei Gracia Archieps.*

b. *In sigillis imaginibus Divorum tutelarium insignitis.* E. gr. *Martyris est Romuli...* *Imago Sigilli — Pe (tri) † Pauli; Sacerdotis: Nanen-*

*Nanensis Quiriaci — S (anctus) Maurilius
Andegavenfis Episcopus.*

2) *Inscriptio realis.*

a. *In sigillis cum Episcoporum imaginibus:* integra (raro dimidiata) imago Archiepiscopi vel Episcopi, sedentis, habitu pontificali induti, mitra pyramidalis tecti, dextra pedum episcopale gestantis (non numquam dextram ad benedicendum erigentis), sinistra librum Evangeliorum vel clausum vel apertum et verbis *Pax vobis* inscriptum tenentis.

b. *In sigillis cum Sanctorum imaginibus.* E. gr. effigies S. Romuli tiara ornata et palmis cincta ad an. 1028; — Protomae Apostolorum Petri et Pauli se invicem intuentium, cruce tamen separatorum, ad an. 1064.; — imago B. Mariae Virginis, infantulum Jesum complexentis ad an. 1076.; — effigies S. Maurilii, Episcopi Andegavenfis habitu et insignibus episcopalibus ornati, ad an. 1096.

Epocha III. inde ab exitu sec. XI. usque ad confinia sec. XIV. et XV. excurrentes.

1) *Sigilla primaria* Archi - et Episcoporum. Exeunte sec. XI. plerique, et inde a sec. XIII. omnes peculiaribus iisque authenticis sigillis usi sunt. Sigilla orbicularia equidem non prorsus cessarunt, pleraque tamen ineunte sec. XII. formam parabolicam eamque cuspidatam induerunt. Inter antiquissima sigilla parabolica cuspidata referendum est sigillum *Tedaldi*, Archiepiscopi Cantuariensis 1139. — Archiepiscopi et Episcopi Germaniae
ple-

plerumque fellis s. cathedris, crucem Andreanam referentibus et in capita canina desinentibus infident: sed *Galliae* et *Angliae* Praefules semper fere stantes exhibentur. — In locum mitrae pyramidalis inde a sec. XI. bicornis sive bifida mitra, ac initio quidem paulo humilior successit. — Sed sunt etiam figilla, praesertim sec. XII., in quibus Episcopi nudo capite ac sine habitu pontificali repraesentantur.

- 2) *Contrafigilla* Archi - et Episcoporum, inde ab ineunte sec. XII. invaluerunt (§. 134. pag. 148.); ita tamen, ut adhuc post medium sec. XIII. Episcopi fuerint, qui nullis contrafigillis uterentur. Exhibuerunt autem contrafigilla imagines Episcoporum dimidiatas, Ecclesiarum Patronos aliosque Sanctos, mitras episcopales, peda, item scuta, quibus capita mitrata imponebantur, porro insignia ac denique sola insignia. Inter antiquissima Praefulum figilla *contrafignata* referendum est figillum Hugonis, Archiepiscopi Rothomagensis, ad an. 1128. — *Contrafigilla* episcopalia interdum seorsim a primariis sigillorum secretorum loco adhibita fuerunt. Antiquissimum hujus generis exemplum, quod mihi quidem occurrit, est figillum *Rudolphi*, Episcopi Halberstadiensis ad an. 1146.: usus est eodem 1148, seorsim instar sigilli secreti.

- 3) *Insignium* usus quam antiquus sit in sigillis Praefulum, jam in superioribus (§. 145. p. 180.) dictum est. Primum insignia contrafigillis, postea
vero

vero etiam figillis primariis illata ac in Germania inde a sec. XIV. cum insignibus ecclesiarum conjuncta fuerunt.

Epocha IV., inde ab exitu sec. XIV. in hoc potissimum a prioribus differt, quod ex hoc tempore Praesules, et alii quidem citius, tardius alii ab usu sigillorum majorum, *imaginibus suis* insignitorum abstinuerunt, eorumque loco figilla *minora* s. *secreta*, plerumque insignibus notata, ad signandum sibi sumserunt. Sigillum tamen curiae feudalis Moguntinae nunc quoque Archiepiscopi imaginem, omnibus dignitatis sacrae ornamentis conspicuam, refert.

Sigilla ecclesiarum cathedralium.

Sigillorum ecclesiarum cathedralium originem plerique, si non ad antiquiorem epocham, certe ad sec. IX. referunt, at etenim eorum aetas nondum satis explorata est. *Inscriptio* horum sigillorum *literalis* admodum simplex est: e. gr. † *Sigillum Hildensemensis Ecclesiae; † S. Capituli. Ecclesie. Glascuensis.* *Inscriptionis realis* loco plerumque Divi tutelares, vel Episcopi prae caeteris clari sigillis inferebantur. Sed sunt etiam sigilla cathedralia, quorum imagines ad historiam ipsarum ecclesiarum alludunt, vel turres repraesentant. — *Decanorum* cathedralium ecclesiarum primum sigillum ad an. 1189. commemoratur. Equidem alia quaedam sigilla cum Decanorum ac Praepositorum, tum Canonorum etiam, sec. XIV. occurrunt; ea tamen non nisi *secreta* sunt; *authentica* enim hujus generis sigilla vix ante exemptiones Capitulorum inveneris — Contra *Officialium* ecclesiae sigilla fuisse

fuisse authentica, dubitari non potest. Exhibent illa plerumque Episcoporum protomas cum pedo vel mitra, interdum etiam insignia Episcopi gentilitia. Perigraphæ plerumque est: *Sigillum curie officialis Halberstad. vel Nunnnetensis.* — Pari modo *Archidiaconi* etiam, item *Thesaurarii* alique Ecclesiarum cathedralium officiales sigillis peculiaribus usi sunt.

Sigilla ecclesiarum collegiatarum.

Ecclesiae collegiatae nunc imagines *Decanorum*, vel *Praepositorum* suorum, nunc *Divorum* tutelarium vel effigies, vel symbola certe, ac denique insignia s. arma sigillis suis intulerunt. Inscriptiones literales exempli loco sequentes inserviunt: *S. Decani. et. Capituli. Eccl. Machlin. ad causas*, vel etiam: *S. Decani. et. Capli. Maclinen.* Item: *Sigillum Eccleie S. Egidii in Brunswick.*

Sigilla Parochialium Ecclesiarum.

Parochialium ecclesiarum, earumque rectorum, qui plerumque *Curati*, vel *Presbyteri* etiam praesertim sec. XIV. et XV. vocati sunt, sigilla ante sec. XIII., non videntur usitata fuisse. Et ipsi quidem Parochi sec. XIII. sine consensu Principum aliorumque Patronorum ecclesiarum sigillis utendi potestatem non habuerunt. Plerumque autem parochialium ecclesiarum sigilla *Divos tutelares*, interdum etiam *effigies Parochorum* habitu sacerdotali indutorum ac sacra facientium, aut *Ciborium* sacrum tenentium ac denique *insignia gentilitia* exhibent. *Exempla inscriptionum literalium* inter alia sunt:

funt: † *S. Crati. de. Castellione*; † *S. Petri Pbri* (Presbyteri, h. e., Curati vel Parochi) de *Nowliaco*,

Sigilla Clericorum, quos dicunt, secularium.

Clerici, quos vocant, seculares ineunte sec. XIII. sigillis nondum usi sunt: at labente hoc seculo frequentius signarunt. Inscriptiones literales, exempli loco, has proferimus: *Sigillum Simonis de Gornai clerici*; † *S. Turcei dicti Rutille clerici*.

Sigilla Abbatum.

Abbatum sigilla jam Ottonis M. Imperatoris aetate, ideoque sec. X. usitata fuisse, exemplo Burchardi, Abbatis S. Galli, qui literas ad duos Ottones, patrem et filium missas, sigillo, S. Galli effigiem referente, signaverat, satis dilucide declaratur. Primis temporibus Abbatibus ac Monasteriis *chirographa* (§. 2. p. 3.), non signata, in usu fuerunt. Omnium antiquissima, quae exstant, sigilla cum abbatialia, tum monasterialia *Schannatus* ex archivo Fuldensi in *Vindiciis* Tab. XII. num. 2 et 3. et in *traditionibus Fuldensibus* p. 255. et 257. produxit. Primum idque omnium, quae mihi quidem occurrerunt, antiquissimum sigillum abbatiale est sigillum orbiculare Richardi, Abbatis Fuldensis diplomati an. 1030. dato adjunctum. Sec. XI. rara adhuc sunt Abbatum sigilla; frequentius demum sec. XII., at ne tunc quidem ab omnibus Abbatibus, usurpata deprehenduntur. — Exhibuerunt autem Abbates in suis sigillis, plerumque parabolicis, interdum vero etiam orbicularibus, partim suas ipsorum, partim Divorum tutelarium imagines, raro Divorum capita, vel symbola

bola tantum, item reliquias. — Imagines nunc sedentes, nunc, ac saepius quidem, stantes, mitra plerumque et pontificalibus vel habitu etiam monastico indutae, una manu pedum, altera librum tenentes apparent. Inscriptionis literalis exempla haec ponemus: † *S. Thiderici Abbatis. in Redagheshusen; S. Hinrici Abbatis novalis Sancte Marie; S. Henninghi abbatis sci Godehardi.* — Abbates etiam *sigilla contrasignata* five *contrasigillis* munita adhibuerunt. Hujus generis exemplum est Sigillum Hugonis I. Abbatis Corbeiensis in Picardia ad an. 1173. exhibet in primario sigillo eoque parabolico cuspidato Abbatem stantem, nudo capite, habitu monastico, dextra pedum, sinistra librum tenentem, cum perigraphe: † *Sigill. Hugonis Abbatis Sci Petri Corbeie:* in contrasigillo autem eoque orbiculari ac stellis consperso, sistitur manus, duplicem clavem erigens, cum perigraphe: † *Claves Sancti Petri.* — *Plumbo* Abbates quoque, quamquam rarissime, signasse, jam in superioribus (§. 137. p. 154.) dictum est. Exempli loco esse poterit plumbea bulla Marini, Abbatis Cassinensis (post initia sec. XIV.), exhibens in priore parte imaginem dimidiatam S. Benedicti, facie adversa, nimbo cincti, dextra benedicens, sinistra librum tenentis, adjunctis humero utrique duabus figlis S. B. (S. Benedictus); in posteriore autem eaque monopigrapha haec leguntur: *Marinus. Abbas. Casinensis.*

Sigilla Abbatissarum.

Vix sec. XII. antiquiora sunt. Inter antiquissima Abbatissarum sigilla refertur sigillum Gerburgis, Abbatissae Quedlinburgensis (1108 — 38).

- 1) *Inscriptio realis*, partim imagines ipsarum Abbatissarum, nunc sedentium, nunc stantium dextraque vel liliū vel pedum, sinistra vero librum tenentium, interdum vacua et pectori admota, habitu mox liberaliori, mox monastico; partim Divos tutelares, vel insignia etiam ecclesiarum suarum, aut aliud quidquam exhibet. — Inferioris ordinis Abbatissae geniculantes et orantes plerumque sistuntur.
- 2) *Inscriptio literalis*: e. gr. *Adelide Dei Gratia Laudunensis Abbatissa* — † *Gertrudis Di Gra. in Quidelingeurch. Abbatissa*.

Sigilla Monasteriorum.

Et si facile, quantum ego quidem existimo, a sigillis abbatialibus distingui possunt, nam illa vel monasteriorum, vel Divorum tutelarium, haec ipsorum Abbatum et Abbatissarum nomina in perigraphae exprimunt; animadverto tamen sigilla abbatialia et monasterialia ab omnibus fere et ab ipsis adeo auctoribus *novi operis diplomatici* haud raro confusa esse. — Sigilla *monasteriorum femininorum* sec. XIII. a sigillis Abbatissarum distingui coepta sunt. Verum *monasteriorum virilium* sigilla jam circa medium sec. XI. non demum sec. XII. ut Mabillonius et auctores *novi operis diplomatici* tradunt, usitata fuisse, ex duobus sigillis Abbatiae Fuldenfis patet, quorum unum ad an. 1062. ap. Schannat. in *Tradit. Fuldens.* p. 257., alterum ad an. 1079. apud eundem in *Vindic.* Tab. XII. num. 3. aere exscriptum exhibetur.

Sigilla Monachorum.

Qui officio aliquo, ut dispensatoris, cellarii etc. functi sunt, jam inde a sec. XIII. signare solent: qui autem nudi fuerunt monachi, hi etsi interdum nobili profapia orti essent, non tamen ante exitum sec. XIII. sigilla propria habuerunt.

Sigilla Ordinum religiosorum militarium et Ordinum monachorum.

I) Ordines equestres religiosi inde ab origine sua sigillis uti sunt.

1) *Ordinis Templariorum.* Primum et antiquissimum ejus sigillum est ab an. 1190., orbiculare, exhibens duos equites hastis clypeisque instructos, et uni tantum equo absque stapedibus ephippioque insidentes, cum perigraphie: *S. Militum. XPisti* (a).

2) *Equitum ordinis Johannitici.* Magister ejusque conventus communi utebantur sigillo. Exempli loco esse potest *bullā plumbea*, in *cujus adversa parte* sinistrorsum ecclesiae Hierosolymitanae symbolum, scilicet sigla H, cum adjecta cruce Hierosolymitana s. patriarchali, et coram ea novem Presbyteri vel Capellani genibus nixi ac sinistrorsum conversi repraesentantur: in *aversa autem parte* sistitur nosocomium S. Johannis, in
cujus

(a) Magistri hujus ordinis, certe an. 1279. et 1305., diversa ab hoc sigilla adhibuerunt. Quam ob causam sigillum supra descriptum non fuisse constans ordinis sigillum videtur. Censores Jenenses n. 264. an. 1798. A. E.

cujus atrio, suspensae in medio lampadis luce collustrato, aegrotus in lecto cubans cernitur, collocatis ad caput ejus cruce et supra pedes turibulo. Perigraphae, a priore Bullae parte ad posteriorem continuata, haec est: † *Bulla Magistri et Conventus † Hospitalis Hierusalem.*

3) *Magistrorum ordinis Teutonici.* Exemplo sunt tria sequentia figilla:

a. B. V. Maria in Aegyptum fugiens cum puerulo Jesu, assello vecta, cujus frenum prehendit Iosephus, cum inscriptione: † *S. Comendatoris Domus Ord. Theut. (onici) in Pruss. (ia) et Liv. (onia).*

b. Cerae rubrae impressum: puerulus Jesus, in lectulo recubans, quem adorat, nescio quis, crucem tenens, imminentibus supra ad praesepe asino et bove. Perigraphae: † *S. Comendatoris Domus Theuton. in Liv.*

c. Sistit effigiem primi sigilli, hoc excepto, quod B. V. Maria assello non vehatur, et in extremo duo scuta appareant, alterum ordinis Teutonici, alterum gentile, cum perigraphae: *Sigillum Mgrī (Magistri).*

II) *Dominicanorum s. Ordinis Praedicatorum* sigillum exempli loco describimus, quoniam ex eo, qualia sint aliorum hujusmodi ordinum religiosorum sigilla, cognosci poterit. Est illud parabolicum cuspidatum, exhibetque ipsum S. Dominicum stantem, capite nudo, habitu monastico, dextraque baculum prehendentem, cum perigraphae: *S. D. Ministri Pdicationum*, h. e., sigillum Dominici Ministri praedica-

dicationum. — Circa exitum sec. XIII. non superiores tantum hujus ordinis, verum etiam simplices Religiosi peculiaribus figillis uti fuerunt.

Sigilla Generalium et Provincialium.

Generales et Provinciales plerumque vel monachi imaginem vel effigiem fundatorum ordinis sui, in figillis ostentarunt. Speciminis causa ex autographo proferam figillum, quod frater *Guillerinus Bartho* Fratrum minorum de observantia cismontanarum partium Vicarius generalis, ac Patris Vicarii generalis Ultramontani Commissarius, literis in Conventu Gottingensi an. 1480. datis appendendum curavit. Est illud parabolicum cuspidatum, exhibens in area cruciculis conspersa imaginem S. Francisci, stantis, nimbo cincti, habitu monastico induti, manibus sublati, in quibus pariter atque in pedibus vulnerum Christi vestigia expressa cernuntur, cum lilii flore, infra pedes collocato. Perigraphie haec est: *S. Vicarii gual frum mior de obsvan ordis mior*, h. e., Sigillum Vicarii generalis fratrum minorum de observantia ordinis minorum. Heineccius p. 158. §. III. etiam hujus Barthonis figillum attulit, sed tam in illo delineando, quam legendo peccavit.

§. 162.

Sigilla Feminarum illustrium.

Praeter Germaniae Imperatrices et Reginas, etiam aliorum Regnorum Reginae, item Ducissae et Comitissae aliaeque feminae illustres sigillis usae sunt.

Sigilla Germaniae Imperatricum et Reginarum.

Richardis Caroli Craffi Imp. conjux, item *Ottonis* II. uxor *Theophania* et *Mathildis*, *Henrici* V. conjux sigillis diplomata signarunt; at enim ipsa earum sigilla vel temporis edacitate consumpta, vel a diplomatum editoribus neglecta fuerunt.

- 1) Primum hujus generis sigillum, quod publicatum esse scio, est sigillum majestaticum Constantiae Imperatricis, idque parabolicum cuspidatum, ac ceræ rubrae impressum, exhibens ejus imaginem, coronatam, augustali habitu indutam ac throno insidentem, dextra baculum longum lilio terminatum tenentem, sinistra pectori admota est, cum perigraphe: † *Costa.* (Constantia) *Di. Gra. Rom.* *Ipatx* (Imperatrix) *sep.* (semper) *Aug* (usta). *Reg* (ina) *Sicil* (iae).

- 2) *Maria* *Ottonis* IV. Imperatoris conjux orbiculari sigillo, eoque majestatico usa est, in quo Imperatrix coronata, habituque augustali induta, throno insidens, dextra lilii florem, sinistra globum absque cruce tenens exhibetur, adjunctis ad humeros solis et lunae imaginibus, cum perigraphe: † *Maria. Dei. Gracia. Romanor. Imperatrix. semp. Augusta.*

3) Ger

- 3) *Gertrudis*, conjugis Rudolphi I. Habsburgici, figillum refert insignia Habsburgicae domus, leonem videlicet in area liliis plena. Perigraphes non nisi haec exigua pars superest: . . . DR. D. Habsb. et . . . . . A.
- 4) *Anna*, alia Rudolphi I. Habsburgici uxor, sigillo majestatico usa est, cujus non nisi fragmentum aliquod exstat, reliqua tempus consumpsit.
- 5) *Barbara*, Sigismundi Imperatoris conjux, ex genere Comitum Cillensium orta, non nisi tesseram gentilitiam in sigillo suo orbiculari, eoque ut videtur secreto tantum, exhibuit.
- 6) *Eleonora* Friderici III. Imperat. uxor. Ejus sigillum est orbiculare, anepigraphum et exhibet in scuto coronato et perpendiculariter secto insignia, videlicet a dextris aquilam imperii et a sinistris symbola domus Austriacae.
- 7) *Blanca Maria* Maximiliani I. Imperat. conjux, cujus sigillum ab Eleonorae Imperatricis sigillo in hoc uno differt, quod ad latera scuti siglae coronatae BL (Blanca) MA (Maria) cernantur (a).

Sigilla Reginarum exterarum.

- 1) Sigilla *Sueciae* Reginarum vid. §. 153. p. 218. fq.
- 2) Sigilla *Hungariae* Reginarum vid. §. 155. p. 235. fq.

Sigilla

(a) Ectypa et descriptiones horum sigillorum reperies in *Joh. Heymanni Commentar. de re diplom. Imperatricum* p. 3 - 6 et in tabulis aeri incisis.

Sigilla viduarum Regum, quae secundis nuptiis in manus Comitum conveniebant.

Retinebant in figillis suis regiam dignitatem, id quod exemplo *Isabellae*, Johannis sine terra, Angliae Regis viduae, quae postea Hugoni X. de Leziniaco, Comiti Marchiae nupserat, declaratur. Ipsa enim et maritus ipfius alter, an. 1242. documentum exârari iusserunt, sigillo numario munitum. In adverfo sigillo insignia gentilitia domus Lufignanensis exhibentur cum perigraphe: † *Sigil. H. (Hugonis). de Leziniaco. Comitis. Marchie*; aversum autem figillum repraesentat ejus uxorem, dextra florem, sinistra avem tenentem, cum perigraphe: *Isabella, Sacra, Regina, Anglie. Dona (Domina) Hybernica.*

Sigilla Ducissarum, Comitissarum aliarumque feminarum illustrium.

Seculo demum XII. vera figilla primaria usurpare coeperunt. Pleraque eorum parabolica cuspidata sunt, exhibentque, *feminarum stantium* imagines. Alia contra orbicularia sunt, in quibus feminae, nunc virorum, nunc feminarum ritu *equitantes* sistuntur. Tenent autem pleraeque feminae una manu avem, altera lilii florem, aut aliud symbolum, sunt etiam feminarum illustrium haud pauca figilla *contrafigillis* munita speciminis loco esse possunt figilla feminina, quae in *Nouveau Traité de diplomat.* T. IV. p. 250 — 256. describuntur et ex parte ligno etiam incisa exhibentur.

SECTIO TERTIA.

ARS FORMULARIA.

A) *ARS FORMULARIA GENERALIS.*

C A P. I.

G L O T T O L O G I A.

§. 163.

Ambae tractationes meae de linguarum Europaeorum epocha diplomatica et praecipue de epocha diplomatica linguae Germanicae hunc prae se ferunt titulum

- 1) De linguae Germanicae epocha diplomatica commentatio, recitata d. XIV. Aug. an. 1779. in conventu Societatis Regiae scientiarum Goettingensis, et edita in commentationum Societ. reg. T. II. p. 52 — 124.
- 2) De epocha linguae Theotiscae in publicis Imperii constitutionibus, recitata d. XVI. Oct. an. 1779. et edita in commentationum T. III. p. 3 — 45.

Summa eorum, quae auctores novi operis diplomatici (T. IV. p. 510 — 27.) de linguis Europaeorum diplomaticis exposuerunt, haec est:

I. Lingua Latina.

Erat lingua diplomatica, in utroque Imperio Romanorum, tam orientali quam occidentali, usque ad an. Chr. 602.

II. Lin-

II. Lingua Graeca et Latina.

Lingua *Graeca* in Imperio orientali, *Latina* in occidentali, inde ab an. 602; et *Graeca* quidem in regnis etiam Neapolitano et Siculo, a sec. XI. usque ad sec. XIII., quamquam Romanis, Arabibus, Normannis ac Germanis rerum summam ibi tenentibus.

III. Lingua cujusque nationis propria, seu, ut tum vocabatur, vulgaris.

1) In *Anglia*:

a. Lingua *vulgaris* simul cum *Latina*.

1) Lingua *Anglo-Saxonica*, jam inde a seculo VIII. usque ad exitum fere sec. XIII.

2) Lingua *Franco-Gallica*, inde a Wilhelmo Conquestore, h. e., ab an. 1066. usque ad Eduardi III. edictum, an. 1362. datum: ita quidem, ut acta publica plerumque vel *Latino*, vel *Franco-Gallico*, privata vero maximam partem *Anglo-Saxonico* fermone conscriberentur.

b. Lingua *Anglica sola fere*, inde ab an. 1362, ex edicto Eduardi III.: nisi quod Jurisconsulti quidam lingua *Franco-Gallica* uti pergerent; neque hodie linguae hujus usus publicus in Anglia prorsus cessavit.

2) In *Franco-Gallia*:

a. Lingua *vulgaris* juxta cum *Latina*.

1) Lingua *Romana*, in provinciis meridionalibus, parcius inde a seculo IX., frequentius a sec. XIII.

- 2) *Lingua Franco - Gallica*, in provinciis septentrionalibus, parcius inde a sec. XII., frequentius post medium sec. XIII.

Primum ex omnibus, quae exstant, diplomatibus Franco - Gallicis est charta quaedam abbatialis, an. 1133. data; primum vero omnium regionum est diploma Ludovici VII., an. 1168. scriptum.

- b. *Lingua Franco - Gallica sola*, inde a seculo decimum XVI. : ex jussu scilicet partim Ludovici XII. an. 1512., partim Francisci I. an. 1529. et 1539.

- 3) In *Germania*: *lingua Germanica* juxta cum Latina ; ac *Germanicae* quidem

a. *usus dubius* :

- 1) Ex Schilteri sententia lex salica ab initio Germanice scripta est : deinde Latine versa et publicata.
- 2) Concludunt e Ludovici I. Pii Imperatoris capitulari an. 823., capitularia in lingua cujusque nationis propria, ideoque pro Germanis et in Germanica esse promulgata.
- 3) Non fuisse rem novam et ante inauditam existimat Wenkerus, quod statuta comitiorum Moguntinorum an. 1236. (potius 1235.) habitiorum, Teutonica lingua conscripta sint.

b. *usus certus* :

- 1) Jusjurandum Ludovici Germanici (potius Caroli Calvi), idque unicum fortasse linguae Germanicae documentum publicum, quod terminata sec. IX. et XIII. epocha ad nos transmisit.

2) Ru-

- 2) Rudolphus I. Habsburgicus neque an. 1272., neque an. 1274., sed quod verisimilius est, demum 1281. in comitiis Norimbergenfibus, ut acta publica in posterum Germanice scribantur, edixit.
- 3) *Prima diplomata Germanica* fec. XIII. sunt,
  - a) *Chartae privatae* Rudolphi, tum Comitis Habsburgici, postea Romanorum Regis, an. 1260. et 1264.
  - b) *Diplomata publica*
    - α. *regium* Rudolphi I. Habsburgici an. 1276.
    - β. *imperiale* ejusdem an. 1281., quod omnium imperialium primum est.
- * Rudolphi I. diplomata in regia et imperialia dispesci non possunt, eo quod imperatoris titulum numquam usurparit, neque usurpare potuerit.
- γ. Omnium Imperatricum prima Elisabetha, Alberti I. Austriaci Imperatoris (Regis potius) uxor, ineunte seculo XIV. linguam Germanicam in diplomatibus adhibuit.
- 4) *Frequentiora* in dies facta sunt diplomata Germanice scripta inde a Rudolphi I. imperio, *frequentissima* vero a XIV. inde seculo.
- 5) Fridericus III., qui an. 1440. ad Imperium accesserat, Ordinum Imperii rogatu, ut Notarii in posterum omnes contractus Germanice scribant, praecepit.

6) Ad

- 6) Ad nostram usque aetatem Germania linguam latinam pro idiomate Imperii Romani, germanicam vero pro regni Germanici idiomate habere atque usurpare non cessavit.
- 4) In *Portugallia*: lingua *Portugallica*; cujus quidem primum, quod innotuit, documentum publicum est diploma, an. 1246. ab Alphonso, Regis filio, tum administratore, datum.
- 5) In *Hispania*
- a. *Lingua Hispanica*. Omuium antiquissimum hujus linguae documentum publicum est diploma, a Ferdinando III. Sancto, Castiliae et Legionis Rege, an. 1243. editum: quid? quod circa an. 1260. Rex Alphonso Sapiens acta publica Hispanice scribi iusserit: quamquam adhuc sec. XVI. ineunte chartae Hispanorum occurrunt, quarum lingua ex *Hispanica* et *Latina* mixta est.
- b. *Lingua Romana*: qua quidem Hispani pariter, atque Franco - Galli meridionales, frequenter et adhuc sec. XIV. usi sunt.
- 6) In *Italia*: *Lingua Italica*, parcius a medio inde sec. XIII., frequentius inde a sec. XIV. Ac Corfi quidem et Sardi omnium Italorum primi linguam patriam actis publicis scribendis adhibuerunt.

Atque haec fere sunt, quae de linguis diplomaticis Europaeorum praeclari operis novi diplomatici auctores tradiderunt. Hoc per se cuilibet patet, nihil eos de linguis diplomaticis *Danorum*, *Norvagorum*, *Suecorum*, *Prussorum*, *Polonorum*, *Ungarorum* ac *Russorum*

forum proferre (a): quamquam de universa Glottologia diplomatica Europaeorum praecepisse videri velint. Omiserunt multa alia, quaedam etiam falso dixerunt. Sed quae omiserint, quaeque ex iis, quae posuerunt, vera sint, quae falsa vel dubia, alii, quicumque illud aut possint facere, aut velint, dijudicabunt. Ego, quod proposueram, exsequar. Omnis scilicet opera mea in constituenda solius *linguae Germanicae epocha diplomatica* versatur, quippe quam non tantum novi operis diplomatici auctores, sed alii quoque obscuram reliquerunt.

§. 164.

Germanorum linguae diplomaticae speciatim.

Linguarum diplomaticarum, uti generatim, ita in specie Germanicarum et originem et usum investigaturo praeprimis opus est, ut linguam *publicam* a *diplomatica* probe discernat. Habet quidem utrumque hoc linguarum genus communia quaedam, attamen una ab altera admodum discrepat. *Publica* lingua ea est, quae partim in comitiis ac praecipue in ferendis legibus: partim in judiciis habendis, partim denique in obeundis facris

---

(a) Antiquissimum, quod hactenus reperiri potuit, diploma in lingua Norvegica est illud Pauli Episcopi Bergensis ab an. 1190., in lingua Danica diploma donationis Comitum cujusdam ab an. 1227.; in lingua Russica diploma Andreae Magni Principis Wladimiriae, qui an. 1158. occisus fuit; in lingua Polonica constitutio ab an. 1550. (verosimile tamen est, vetustiora exstare diplomata); et in lingua Hollandica statuta civitatis Middelburgensis ab an. 1254. C. T. Schönnemann Versuch eines Systems der Diplom. T. I. p. 285. sqq. A. E.

cris adhibetur: ex quo intelligitur, tres linguae publicae species esse, *comitiales*, *judicialem*, *sacram*. E contrario *diplomatica* lingua est, quam diplomata, five *publica* sint, five *privata*, loquuntur. Jam si quis quo potissimum tempore populus quidam linguam aliquam in comitiis, judiciis, sacrisque primum adhibuerit, ostendat; *publicae* linguae epocham populi illius demonstrasse recte quidem dicitur: sed *diplomaticam* epocham hac sola ratione non constituit; ad hanc enim demonstrandam requiritur praeterea, ut comitiornum decreta, litigantium causae sententiaeque judicum, atque instituta sacrorum eam speciem formamque sollemnem, qua diplomata induta esse solent, vere induerint: possunt enim omnia haec carere illa forma et caruerunt saepissime: potest enim populus aliquis uno eodemque tempore duabus uti linguis, quarum una publica sit ac simul diplomatica, altera publica tantum. Uno verbo: quoniam a publica lingua ad diplomaticam numquam concludere licet; non utile tantum est, sed prorsus necessarium, ut diligentur una ab altera discernatur: quod quidem mihi quoque, de linguae vernaculae superioris et inferioris Germaniae epocha diplomatica exposituro, observandum esse video.

I. *Ab antiquissimis inde temporibus usque ad sec. V. post Christum natum, lingua Germanica sola fuit publica quidem, at non diplomatica.* Germani rudes adhuc scribendique artis ignari, *carminibus* rerum a majoribus gestarum memoriam gentisque leges, seu mores potius, atque instituta ad posteros propagarunt. In comitiis autem, judiciis, sacrisque Germanos Theotisce locutos fuisse, cum
res

res ipsa satis declarat tum Tacito etiam teste novimus. Fuit igitur lingua Germanica tum temporis *publica* quidem, at non *diplomatica*: quia diplomata non possunt scribere, qui omnino scribere nesciunt.

II. *A seculo V. usque ad sec. IX., lingua latina sola non tantum publica fuit, sed etiam diplomatica; Germanice locuti duntaxat sunt Germani, at non scripserunt.* Provocant equidem Eruditi quidam ad legem Salicam, atque ad aliqua monimenta cathechetica etc. Sed omnia haec et id genus alia monimenta theotisca non possunt esse seculo IX. antiquiora: primo quia linguae indoles, quam prae se ferunt, aevo huic repugnat, deinde quia, quod deinceps videbimus, linguarum vulgarium usus demum inde a sec. IX. in sacris legibusque ac judiciis publice permissus vel praecipuus fuit; denique quia lingua Germanica ante Carolum M., Hrabanum Maurum et Otfridum Weissenburgensem, Hrabani discipulum, rudis, indisciplinabilis, scribentiumque calamo repugnans visa fuit. His rationibus addere lubet testis locupletissimi, *Otfridi Weissenburgensis*, qui an. 843-870 floruit, verba, ex ejus praefatione, operi Evangelico praemissa (in Schilteri Thesauri T. I. p. II.): „Lingua haec (Theotisca) velut agrestis „habetur; dum a propriis nec scriptura, nec arte „aliqua ullis est temporibus expolita, quippe qui „nec historias suorum antecessorum, ut multae „gentes ceterae, commendant memoriae, nec „eorum gesta vel vitam ornant dignitatis amore. „Quod

„Quod si raro contigit, aliarum gentium lingua, „id est, Latinorum vel Graecorum potius expla- „nant; cavent aliorum et deformitatem non ve- „verecundant suarum. Stupent in aliis vel literula „parva artem transgredi, et paene propria lin- „gua vitium generat per singula verba. Res mi- „ra, tam magnos viros prudentiae deditos, caute- „la praecipuos, agilitate suffultos, sapientia latos, „sanctitate praeclaros, cuncta haec in alienae lin- „guae gloriam transferre, et *usum scripturae in „propria lingua non habere.*“ Patet ex his Ot- fridi verbis, quid de omnibus omnino scriptis Theo- tiscis, quae fec. IX. antiquiora esse traduntur, sentiendum sit. Id per se facile intelligitur, *Lai- cos*, quos dicunt, quoniam plerique, paene dixe- rim, omnes his seculis, ut toto fere medio aevo, latine vel prorsus non, vel parum commode lo- quebantur, ea, quae in comitiis judiciisque dicen- da ipsis erant, vernaculo sermone dixisse: quae tamen a secretariis vel notariis, h. e., a *Clericis* statim latine versa, in tabulis et commentariis perscripta sunt: ut adeo *publicus* quidam linguae Germanicae usus inde derivari nequeat, atque in hoc mediae aetatis Germani a veteribus differant.

III. *A seculo IX. usque ad sec. XII., lingua Germa- nica publica tantum fuit, nondum diplomatica; contra Latina simul fuit et publica et diploma- tica.* Seculo IX. coeperunt inprimis linguae Ger- menicae studia fervere, quod potissimum *Carolo M., Ludovico Pio, Hrabanu Mauro*, ejusque disci- pulis, *Otsfrido* praesertim *Weissenburgensi* debe- mus.

mus. Ac de Caroli quidem M. in vernaculam nostram meritis haec habet *Eginhardus* C. 29. : „Inchoavit et *Grammaticam patrii sermonis*. Mensuris etiam juxta patriam linguam nomina imposuit, cum ante id tempus apud Francos partim Latinis, partim barbaris nominibus appellarentur. Item *ventos duodecim* nominibus propriis insignivit, cum priusquam vix quatuor ventorum vocabula inveniri possint.“ Sed per secula nunc eundem, ut distincte et articulatim pateat, vernaculam nostram, a sec. IX. usque ad sec. XII., fuisse quidem linguam publicam, at non diplomaticam.

I) *Lingua Germanica a sec. IX. usque ad sec. XII. non fuit diplomatica.* Maximilianus I. Imp. non exiguum proposuit praemium, si quis publicas literas Germanico sermone ante sec. X. conscriptas proferret. Ego ipse, quamquam infinitum paene diplomatum editorum numerum perscrutatus sum, nullum inveni, quod antiquius esset, diplomate illo, quod *Hundius* in dem Bayerischen Stammb. p. 358. exhibet: editum fuit an. 1070. ad roborandam bonorum divisionem, inter fratres et dynastas de Waldeck initam (a). Ast vero tantum abest, ut diploma hoc omnium omnino, quae exstant, anti-

---

(a) C. T. Schönemann T. I. p. 294. seines Versuches eines Systems der Diplom. hoc quoque diploma in linguam nostram vernaculam versum opinatur. Ei primum ex genuinis diplomatibus Theotiscum hactenus repertum charta Rudolphi Habsburgici a 12. Jun. an. 1217. esse videtur. M. E.

antiquissimum habeam, ut potius ipse credam, posse alia non multo quidem, at paullo tamen antiquiora diplomata vel in libris, quos non pervolutavi, vel in *archivis* etiam, adhuc latere.

2) *Lingua Germanica a sec. IX. usque ad sec. XII. publica fuit.*

a. *Ufus in sacris obeundis.*

1) *Versiones Homiliarum, a conciliis praeceptae:*

A Synodo *Turonensi* idemque *Moguntina*, an. 813. habita cap. 17. sqq.

Synodus *Moguntina* II., an. 847. habita, Cap. 2. eadem praecepta repetiit.

Neque incassum haec praecepta fuerunt: exstant enim nunc quoque ejusmodi homiliae Theotifcae, quales sunt illae quas *Eckartus* in *Commentar. de reb. Franc. orient.* edidit et sec. IX. scriptas existimat. Vid. Tom. II. p. 941.

2) *Catechesis Theotifca, permiffa in Capitularibus.*

Capitularium L. V. c. 161., in *Ansegisi* et *Benedicti Levitae* collectione, an. 827. et 845. facta, in *Georgischi* Corp. jur. Germ. antiq. q. 1444. sq. Quam multa et quae monimenta Catechetica ad nos pervenerint, enarrat *Commentat. de linguae Germanicae epocha diplomatica* supra allegata p. 67.

3) *Biblio-*

3) *Bibliorum* Versiones et interpretationes :
Hrabanus Mauri (n. an. 770., Abbatis
 Fuld. an. 822., Archiep. Mogunt. 847.,
 † 856.) *Glossarium Theotiscum* in ve-
 tus ac novum testamentum.

Anonymi Saxonis versio *Bibliorum Sa-*
xonica, eaque poetica, Ludovici Pii
 Imperatoris jussu facta.

Tatiani Syri, Harmonia evangelica, ab
 anonymo in linguam Theotiscam
 translata cet. Vid. Commentat. prae-
 fata.

b. *Ufus in legibus ac judiciis.*

1) Ludovici Pii Imperat. Capitulare, an.
 823. datum cap. 24. (in *Georgischi* Corp.
 p. 882.) de promulgatione capitulari-
 um omnium haec praecepit : „Volumus
 „etiam, ut *capitula*, quae nunc et alio
 „tempore consultu nostrorum fidelium a
 „nobis constituta sunt, a *Cancellario* no-
 „stro *Archiepiscopi* et *Comites* eorum de
 „propriis civitatibus modo aut per se,
 „aut per suos *Missos* accipiant, et unus-
 „quisque per suam dioecesim ceteris *Epi-*
 „scopis, *Abbatibus*, *Comitibus* et aliis fide-
 „libus nostris ea transcribi faciant, et in
 „suis *Comitatibus* coram omnibus re-
 „legant, ut cunctis nostra ordinatio
 „et voluntas nota fieri possit. “ Quia
 Imperator finem, jussione hac seria pro-
 positum, nulla ratione adsequi poterat,
 si leges sermone Latino fuissent promul-
 gatae,

gatae; a vero haud aberrant, qui ex hoc capitulari concludunt, Ludovicum jussisse, ut leges, quamvis Latine scriptae essent, lingua tamen populi cujusque propria, ideoque Germanica etiam, promulgarentur. Et restat nunc quoque capitulare aliquod Ludovici Pii et Lotharii Theotisce versum (vid. nominata Commentat. p. 94.): quae quidem versio, si non Ludovico Pio aequalis, ejus tamen aetati suppar esse, recte existimatur; inveniuntur praeterea hujus legis Ludovicianae vestigia multa in antiquissimis statutis nostris provincialibus: qua de re legi possunt, quae *Mathias von Wicht* in praefatione, juri provinciali Ostfrifico (*Ostfriesisches Landrecht*) praemissa, p. 72. sqq. dixit.

- 2) Referri huc etiam possunt Conradi II. Imperatoris ejusque successorum leges, quae, in vernaculam e Latino translatae, juri Caesareo (*Kaiserrecht*) insertae sunt. Vid. L. Baronis de *Senkenberg* praefatio, Corpori juris Germanici *Koenigiano* praemissa, p. XII, sqq.

c. *Ufus in negotiis politicis.*

Foedus Argentoratense, an. 842. inter Ludovicum Germanicum et Carolum Calvum Reges, eorumque populos contra Lotharium I. Imperat. publice ictum, cujus formulam lingua Theotisca et Romana scriptam exhibet Nithardus ap. *Pithoeum* p. 472. *Par-*

Pactum Confluentinum, an. 860. inter Ludovicum Germanicum, Carolum Calvum, et Lotharium Reges, initum sacramentisque et allocutionibus Theotiscis confirmatum. Formularum Theotiscarum hodie non nisi versio Latina exstat in Baluzii Capitular. T. II. p. 137. sqq., et ex eo in *Heumanni* Commentar. de re diplom. Imperator. T. II. p. 350 — 356.

Divisio Regni Germanici, an. 876. inter Carolomannum, Ludovicum et Carolum Craffum, Fratres, facta, sacramentisque Theotisce pronuntiatis roborata, Formulas horum sacramentorum, Teutonica lingua conscriptas, sua adhuc aetate hic illic extitisse, auctor *Annalium Fuldensium* his verbis testatur: „Carlmannus, Hludovicus atque Carolus — paternum inter se regnum diviserunt et sibi invicem „fidelitatem servaturos esse, sacramento „firmaverunt. *Cujus sacramenti textus,* „*Teutonica lingua conscriptus non nullis* „*locis habetur.*“

IV. *A sec. XII. ad XV. usque, lingua Germanica fuit, non publica tantum, sed etiam diplomatica, ita tamen, ut Latina in utroque genere dominaretur.* Publicus linguae Germanicae usus per sec. XII., XIII. et XIV. decursum continuavit; sed inde a sec. XII. vernacula nostra in scribendis etiam diplomatibus adhiberi, ideoque *diplomatica Imperii Germanici lingua esse coepit:*

capit: quamquam *Latina* utrimque dominari pergeret. Sed crevit, inde a sec. XIII. exeunte, Theotifcorum diplomatum numerus. Ita, ut hoc utar exemplo, sola *Abbatia Gottwicensis* in Austria plusquam ducenta sexaginta diplomata autographa, eaque intra centum circiter annos (ab an. 1288. usque ad an. 1399.) fermone Germanico scripta maximamque partem nondum publicata, in scriniis fervat.

V. *A seculo XV. ad nostram usque aetatem, utraque lingua, tam Germanica, quam Latina, publica est et diplomatica, sed dominationis honor a Latina ad Germanicam translatus est.* Theotiscam linguam ad initium sec. XIV. dominantem in Imperio Germanico esse factam, nemo quantumvis mediocriter rerum Germanicarum notitia instructus, in dubium vocabit. Exstant enim ab eo inde tempore tot diplomatum, legum, historiarum aliarumque cujuscumque rerum atque auctorum Germanice scriptorum volumina, ut nemo fit, qui ea omnia cognovisse, nedum legisse, vere gloriari posset. Sed breviter tamen dicendum est, quibus tandem rebus effectum sit, ut lingua Germanica, per tot seculorum decursum oppressa a Latina, non modo libertatem, sed dominationem quoque adipisceretur. Tribus verbis rem expediam: *Legibus publicis dominationem debet lingua nostra.* Jam Rudolphus I. Rom. Rex, ut omnia edicta, mandata, diplomata Germanice scriberentur, an. 1274. vel 1277. jussisse dicitur; neque est profecto, quod cum aliis

aliis dubitemus, quin ejusmodi legem publicaverit is, qui ipse multa Theotisca diplomata ediderat, et quod caput rei est, iudicibus quibuscumque, mulcta etiam indicta, praeceperat, ut quisque pacis publicae instrumentum, ac Germanice quidem scriptum, quotiescumque tribunal ascensurus esset, secum haberet (a). Sed fatendum simul est, non admodum multos legi Rudolphinae, an. 1274. vel 77. datae, obtemperasse, propterea, quod illa in ea inciderat tempora, quibus Germani, ut pleraequae nationes, Latinam linguam vernaculae anteposuerunt. Crevit tamen a Rudolphi I. inde Imperio diplomatum, legum aliorumque scriptorum Theotiscorum indies numerus. A. 1417. Sigismundus Rom. Rex Constantiae in comitiis decretum idque Germanice scriptum, publicavit, quo sancitum est, ut principum Imperii causis tractandis iudicandisque non nisi Germanica lingua adhiberetur, idque non ad iuris Romani et Canonici, sed legum Germanicarum normam fieret (vid. Goldasti Reichsfatzungen T. II. p. 98). Nec postea Maximilianus I. Imp. in edita an. 1512. Ordinatione Notariorum (§. 19.) linguae Germanicae honorem neglexit. Inprimis vero Capitulationes Caesareae (art. XXIII. §. 3.) inde a Caroli V. temporibus, aliaeque leges publicae usum Germanicae linguae imperant.

U

VI. Se-

(a) V. Rudolphi I. Rom. Regis constitutio de pace publica, an. 1281. Norimbergae publicata, in Olenchlageri Erlaeuter: der gold. Bulle, Cod. dipl. p. 127—138.

VI. Secunda, ex iis, quas in fronte hujus capitis nominavi, commentatio, de epocha videlicet linguae Germanicae in publicis Imperii constitutionibus, eo collimat, ut demonstraretur, *constitutionem Imperatoris Friderici II. de pace publica in comitiis Moguntinis an. 1235. ab ordinibus Imperii juratam et dein publicatam, esse autographum Theotiscum, non versionem tantum e Latino factam.* Eundem locum tractare conatus est, *Fr. Jac. Beyschlagius*, Halae Suevorum, ad Spiritus S. quondam verbi divini Minister in libro, cui titulus: *Historische Erläuterung des bekannten Problematis: Ob unter der Regierung Kaiser Friderich II. — auf dem großen Reichstag zu Mainz im J. 1235. d. 3. Aug. der Reichsabschied zum allererstenmal in Teutscher Sprache abgefaßt und publicirt worden sey?* Etsi Beyschlagius interrogationis genere tam diffuso usus sit, ut sanae mentis nemo ipsi respondere poterit; ejus tamen provocatio tam felicem habuit eventum, ut doctorum hominum varii, inter quos quidam magni nominis viri erant, literas ad eum dederint, quas deinde in unum collectas, dilucitationi suae historicae quasi auctarium adjecit, sub titulo: *Collectio Epistolarum de epocha linguae Germanicae in constitutionibus Imperii publicis.* In hoc epistolarum fasciculo haud dubia doctrinae laude inter omnes eminent literae tum *Godefridi de Bessel*, Abbatis Gottwicensis, tum *Baronis (postea Comitis) de Bünau*: ille constitutionem, de qua loquimur, pro *versione tantum coeava*, hic pro *authographo Germanico*

manico habet. Restabat, ut hae doctissimorum virorum lites componerentur; at enim quod Beyschlagius componere voluit, morte praeventus non potuit. Enimvero non ad quaestionem, utrum sermone Germanico publicatus sit recessus comiti-
 rum, hoc est, omnium singularumque rerum in comitiis Moguntinis gestarum collectio, sed ad quaestionem, utrum constitutio comiti-
 rum de pace publica sermone germanico divulgata sit, rem revocare Beyschlagius debuerat. Nam *Recessus Imperii*, quos dicunt Reichsabschiede, hoc est, acta omnia et singula singulorum comiti-
 tiorum non ante perfectam a Carolo IV. bullam auream extiterunt. Porro extra omne dubium et in vulgus notum est, quod diploma, quo Otto, cognomine Puer, primus Dux Brunsvicensis ac Luneburgensis in ipsis his comitiis creatus est, Latina lingua exaratum fuerit; verum inde non sequitur, etiam constitutionem pacis publicae idiomate Latino perscriptam fuisse: nam a lingua unius rei, in comitiis Imperii, Aurea Bulla antiquioribus, actae, ad linguam alterius rei actae concludere haud licet, atque copiose et articulim in memorata Academiae scientiarum commentatione demonstravimus, constitutionem, de qua locuti sumus, non Latine sed Germanice fuisse scriptam, eamque primam omnium Imperii constitutionum, lingua Germanica editarum, recte haberi (a).

U 2

CAP. II.

(a) Contrariam prorsus sententiam defendit C. T. Schönemann in Versuch eines vollständigen Systems der Diplomatik. T. I. S. 55—59. p. 300—316. M. E.

CAP. II.**CONSPECTUS GENERALIS OMNIS
GENERIS FORMULARUM.****§. 165.**

Quodvis diploma continet tres partes primarias, i. e., prologum, textum et epilogum. Hinc tria sunt genera formularum primaria: I) formulae prologi, II) formulae textus, et III) formulae epilogi.

Quo facilius singula formularum genera eorumque singulae species perspicui possint, sequens tabula inserviet.

I) *Formulae Prologi,*

- 1) **Invocatio divina.**
- 2) **Nomen et titulus.**
- 3) **Promulgatio.**
- 4) **Exordium.**

II) *Formulae textus,*

- 1) **Formula primaria vel thema.**
- 2) **Formulae secundariae.**
- 3) **Formularum tam primariarum quam secundariarum species.**

a. *Formulae theologicae:*

- 1) **ecclesiasticae,**
- 2) **dogmaticae,**
- 3) **morales,**
- 4) **liturgicae.**

b. *For-*

b. Formulae *juridicae*:

- 1) Juris naturae et gentium,
- 2) Juris publici,
  - a. Juris publici *Imperii*,
  - b. Juris publici *territorialis*.
- 3) Juris Romani,
- 4) Juris Canonici,
- 5) Juris feudalis,
- 6) Juris criminalis,
- 7) Juris privati,
  - a. Juris privati *Germaniae universalis*,
  - b. Juris privati *provincialis*,
  - c. Juris privati *statutarii*,
- 8) Processus,
  - a. *ordinarii*,
  - b. *extraordinarii*,

c. Formulae *philosophicae*:

- 1) logicae,
- 2) metaphysicae,
- 3) morales,
- 4) politicae,

d. Formulae *oeconomicae*:

- 1) vere *oeconomicae*,
- 2) *camerales*,
- 3) *technologicae*,
- 4) *mercatoriae*,
- 5) *emporeticae*,

e. Formulae *mathematicae*:

- 1) *arithmeticae*,
- 2) *geometricae*,
- 3) *astronomicae*,
- 4) *architectonicae*,
- 5) *scientiae rei militaris*.

f. For.

f. Formulae *Physices et Historiae naturalis*.

g. Formulae *historicae*:

1) formulae *vere historicae*:

- a. historiae humani generis,
- b. historiae politicae,
- c. historiae ecclesiasticae,
- d. historiae literalis,
- e. historiae culturae ingenii humani.

2) chronologicae,

3) geographicae,

4) genealogicae,

5) heraldicae,

6) numismaticae,

7) diplomalicae.

III) Formulae epilogi.

1) Formula *roborandi*, et quidem

a) vel *praecise et adaequate*, more viri constantis concepta:

b) vel pro varietate genii seculi, provinciarum, personarum *copiosior*, variis additionibus et solemnitatibus aucta. Hujus generis sunt:

α . minae poenarum

1) multae numariae,

2) amotionis a munere vel a dignitate,

3) excommunicationis, vel *banni Imperii*,

4) exfilii,

5) poena corporis et capitis

β . imprecationes, execrationes: in bullis summorum Pontificum praeter imprecationes, etiam preces bonorum et promissio sublimioris gradus in altera vita.

- γ. Solemnitates , e. gr. sub jure obſtagii , trahendo teſtium aures , per colaphum (in ſuperioribus §. 81. hae multaeque aliae ſolemnitates ſymbolicae articulatiſſime deſcriptae ſunt).
- δ. Munimen per teſtes , qui initio et quidem diu , ſolo praenomine , ab an. vero 1062. paulatim etiam nomine gentilitio commemorati ſunt.
- 2) Prima formula monogrammatica , ſeu formula commemorationis.
  - 3) Formula ſphragiſtica.
  - 4) Secunda formula monogrammatica , ſeu formula indicationis.
  - 5) Formula recognitionis , ſeu Cancellarii.
  - 6) Formula , quam vocant , *Datum* , ſeu definitio diei , menſis , indictionis , anni Chriſti , et annorum regiminis.
  - 7) Formula , quam *actum* appellare ſolent . definiendo ſimul locum.
  - 8) Formula precationis finalis.
-

B) *ARS FORMULARIA SPECIALIS.*

CAP. I.

FORMULAE PROLOGI.

§. 166.

1) *Invocatio divina.*

Jam Justinianus I. ejusque successores interdum hac formula constitutiones suas inchoabant. Item Gothorum tam orientalium, quam occidentalium Reges eadem, et quidem frequenter, utebantur; sed Meroveades illam fere semper negligebant. Primum Carolidae perpetuum ejus usum introduxerunt: solus Carolus M. illam interdum omisit. Germanorum Reges et Imperatores ejusdem usum servabant, ita, ut inde ab Ottone M. vix ullum diploma exarratum sit, absque hac formula, etsi verba sub eodem adeo Rege vel Imperatore non semper sint consona. — Formulae invocationis divinae sub primis Carolidis usitatae erant: *In nomine Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi*, vel: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*, — Inde a Carolo Calvo consueta invocationis formula erat: *In nomine Sanctae et Individuae Trinitatis*. Verum Otto M. formulam, *In nomine Domini nostri Jesu Christi*, vel etiam, *In nomine Domini Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi* usurpavit. Inusitata invocationis formula est illa diplomatis Henrici II. ab an. 1014. ducatum Beneventanum concernentis, simulque novum argumentum, diploma esse fictum: *In nomine Domini Dei omnipotentis Patris, filii et Spiritus Sancti*, — Seculo XIII. in-

vocationis formula rarior fit: jam Rudolphus I. ejusque successores eam interdum neglexerunt. — A. 1512. Maximilianus I. Notariis hodiernis in mandatis dedit, ut in suis, quae vocant, *instrumentis* formula invocationis divini nominis uterentur.

§. 167.

2) *Formula nominis et tituli.*

Pronomen *Ego* vel *Nos* (*ich und wir*) nominibus propriis praepositum usque ad medium seculum XIII. rarissime legitur. In regiis et imperatoriis diplomatibus exceptiones ab hac regula paucae admodum sunt, semperque suspicionem movent, etsi in diplomatibus alias minime suspectis occurrant; dumtaxat in chartis, quas Ordines cujusdam regni vel provinciae dederunt, pronomen *Nos* nominibus propriis antepositum suspicione caret. Usus numeri pluralis in ipso textu regulam a nobis datam non infringit, quum Principes et feminae illustres plurali numero loqui consueverint.

§. 168.

a. *Formula nominis.*1) *Nomen baptismale.*

I) *Unicum solummodo nomen baptismale* adhuc seculo XVI.

II) *Tantum nomen baptismatis*, nullum nomen gentilitium usurpabant

1) Omnes, usque ad medium sec. XI. (1062);

2) *Plerique* adhuc sec. XI.;

3) *Multi*, nominatim nobiles inferioris gradus, adhuc sec. XII.;

4) *Qui*

4) *Quidam* ipso adeo sec. XIII. In quodam diplomate an. 1249. (*apud Treuerum Tab, VIII. Historiae gentis Münchaufianae*) septem testes occurrunt absque nomine gentilitio.

III) Difficultates in enucleandis nominibus baptismatis. E. gr.

1) Saepe quidem nomina personarum integra et omnibus literis expressa; verum nullo interpunctionis genere secreta sunt: quo imperitus quispiam facile induci potest, ut duas tresve personas pro una habeat, nisi sciat, vel recorderetur, omnes homines uno tantum nomine baptismali usque ad medium paene sec. XVI. contentos fuisse.

2) Nomina baptismalia, summorum adeo Principum, frequenter *siglis* exprimuntur, quae universim varios et difficiles explicatus habent.

3) Non raro amor, quo familia quaedam unum idemque nomen baptismale profecuta est, tantam praenominum communium molem congeffit, ut enodandae lectioni dubiae et obscurae summa diligentia ac concitatissima adtentio non sufficiant.

4) Crebro item nomina baptismalia partim scribendi compendiis, partim literarum commutationibus rei parum perito vel lectu, vel intellectu difficillima sunt. In ipsis quoque chartis imperatoriis praenomina interdum falso legabantur. Indicem alphabeticum nominum baptismalium contractorum, vel aliam ob causam obscurorum reperies in epitome mea Genealogiae p. 45 — 52.

2) Nomi-

2) Nomina gentilitia.

I) *Imperatores, Reges, ac terrarum Principes* cognominis loco, ut notum est, Regnorum vel Provinciarum, quibus dominantur, nomina prae se ferunt: qua de re nomina haec simul gentilitia sunt, si potestas augustalis vel regia, vel territorialis hereditaria est.

II) Idem fere dicendum, si de *summis olim Germanici Regni Ministris*, de veteribus Saxoniae, Bavariae cet. *Ducibus*, de *Marchionibus* Brandenburgicis, Austriacis cet. fermo est.

III) *Clerici*, qui dignitate aliqua ecclesiastica inter ceteros *eminent*, uti Archiepiscopi, Episcopi et Abbates, hodieum solo *praenomine* contenti sunt: et cognominis loco ecclesiarum, quibus praesunt nomina adhibent.

IV) *Nomina gentilitia* non ex uno fonte emanarunt.

A) In *Germania*: et quidem universim loquendo:

1) homines plerique cognomen vel ab arce, vel ab vico, vel ab alio loco, ubi *habitant*, aut usurparunt, aut acceperunt,

2) Multi a *munere*, quo fungebantur, nomen gerebant. Hujus generis nomina sunt Scultetus, Vicedominus, Advocatus, Monetarius, Camerarius, Dapifer, Marefcalcus, Pincerna, Germanice: Schultheis, Viztum, Vogt, Münzer, Kämmerer, Truchsefs, Marschall, Schenk, etc.

3) Interdum nomen loci vel provinciae, quod quis prae se tulit, non ejusdem dominium aut possessionem, sed patriam indigitabat.

4) Mi-

- 4) Ministeriales non raro sui Domini nomine
usi sunt.
- 5) Denique non pauca sunt nomina gentili-
tia, qui a corporis figura, a rebus casu
gestis, a moribus excentricis etc. ori-
ginem trahunt: e. gr. *Magnus*, Gros vel
Grote, *Longus*, Lang, Luchtekan-
na; *Nezsten*, Zelekop, Wittop, Teufel,
Schwengel, Stuvén, Balbutus, Bloc,
Freytag, Spiegel, Blomea, Pinke.
- 6) Si *Dominus* ac *Famulus* uno eodemque
nomine utuntur, facile est, alterum cum
altero confundere.
- 7) Saepe in una eademque familia plura no-
mina gentilitia in usu fuerunt: unus fra-
trum usurpabat nomen hujus vici vel ar-
ci, alter alterius: alter nomen sibi dabat
a patrimonio, alter ab officio: interdum
etiam frater nomine ejus familiae ute-
batur, ex qua conjugem duxit.
- 8) Antequam *rustici* propria haberent nomi-
na, a vico, quem inhabitabant, nomen
accipere sibi que dare consueverunt; ne-
que id mirum: verum in hoc casu facile
evenire potuit, ut dominus pagi pro vil-
lico vel vice versa haberetur.
- 9) Haud raro itidem una eademque persona di-
versis inter se cognominibus utebatur,
Paterque diversum a filio nomen genti-
litium gessit.
- 10) Quam Pedantissimum vocant, eruditio-
nis varia ostentatio difficultates hac in re
pluri-

plurimum auxit: nomina nobilium gentilitia latina reddita sunt. Ponebatur e. gr. pro Spiegel vel Spegel Speculum, pro Oynhausen de sola domo, pro Haller Obolus, pro Holzschuher Calceator, pro Fleischer Carnifex, pro Efsler Afinarius, pro Gros vel Grote Magnus, pro Stamm-ler Balbutus: item Johannes ab Inferno, Gerhardus Saxo, Nicolaus de Monte, Johannes Caput, Fridericus Nudipes etc.

B) In *Italia* (ex Marii Lupi Codice diplom. Bergomatis):

- 1) Post centum annos ab Italia superiore pes Longobardis occupata, nomina *Romanis* usitata, scilicet, praenomina, cognomina, nomina gentilitia in diplomatibus fere penitus atque ita evanuerunt, ut postea vix vestigium eorum deprehendere liceat.
- 2) Nominibus hisce substituta sunt *nomina prorsus peregrina*, et pauca quaedam nomina a *Sanctis* eo tempore praecipua auctoritate conspicuis mutuata, item nomina magis a Christianorum sacris, quam a moribus Romanorum derivata.
- 3) Seculo IX. et imprimis X. huc illuc paulatim mos invaluit, ut in chartis publicis *sexus*, *natio* vel *leges*, quas quivis pascientium profitebatur, exprimerentur.
- 4) Diversitas legum, in Italia pededentim introductarum, ansam dabat usui antea memorato, iis temporibus necessario, ut
leges,

leges, quas quivis contrahentium sequebatur notarentur. Initio quidem id duntaxat fieri solebat ob *Francos, Alemanos, aliosque, quos Romani ac Longobardi alienigenas habuere, quorumque leges in Italia nondum omnibus innotuerunt; verum postea Notarii morem hunc in Romanorum quoque ac Langobardorum caussis observarunt.*

§. 169.

b. *Formula tituli.*

1. *Omnium Regum Merovingicorum a Chlodovio I. 481, usque ad Childericum III. 752: Rex Francorum vir inluster.*
2. *Majorum Domus,*
  - a) *Caroli Martelli: Inluster vir Karlus Majorimdomus.*
  - b) *Pipini, primum tantum: Pippinus Major-domus; postea vero etiam: Inluster vir Pippinus, Majordomus.*
  - c) *Carolomanni (fratris Pipini primi postea Francorum Monarchae) Carolomannus Dux et Princeps Francorum (an. 742).*
3. *Caroli M.*
  - a) *Qua Regis Francorum, ab an. 768 — 774: Rex Francorum vir inluster (ut Meroveades).*
  - b) *Qua simul Italiae Regis, 774 — 800: Rex Francorum et Langobardorum, ac patricius Romanorum, interdum, ut olim, vir inluster.*
  - c) *Qua Romanorum Imperator, 800 — 814: Serenissimus Augustus a Deo coronatus, magnus*
et

et pacificus Imperator Romanorum gubernans Imperium, qui et per misericordiam Dei Rex Francorum et Langobardorum.

- 4) Diviso post Ludovici Pii mortem Imperio, equidem nonnulli a regno, quod ipsis obtigerat, nomen sibi sumpserant; generatim vero, qui Imperatores facti sunt, titulum *Imperator Augustus*, qui Reges fiebant, titulum *Rex* gesserunt. Mos hic perduravit usque ad Henricum II. Sanctum, qui primus verbum *Romanorum*, folis primo chartis imperatoriis, adjecit.
- 5) Regum ac Principum Langobardorum, quibus magnifici ac singulares tituli in amoribus erant E. gr.:
  - 1) Dominus *Arichis* piissimus atque excellentissimus Princeps gentis Langobardorum.
  - 2) *Rotharis* 713: Rotharis robustissimus decessor noster atque eminentissimus.
  - 3) *Luitprandus*: Ego in Dei omnipotentis nomine Luitprand, excellentissimus Christianus et catholicus Deo dilectae gentis Langobardorum Rex.
  - 4) *Ratchis* 746: Ego divino auxilio fretus Ratchis praecellentissimus et eximius Princeps.
  - 5) *Aistulfus* 756: Ego Aistulfus praecellentissimus, catholicus Langobardorum Rex.
  - 6) *Lupo* 751: In Dei nomine, dum residerem ego Domnus Lupo, gloriosus et summus Dux gentis Langobardorum in Spoletis, in palatio etc.
- 6) *Regum Anglo-Saxonicorum*, tempore Heptarchiae, quo septem Reges simul imperabant, eorum vero unus nomine ac re fammus Rex vel Monarcha erat. Reges hi a suo quisque regno titulum sibi sumpse-

sumpserunt, e. gr.: Ethelbaldus *Rex Merciorum*; Offa *Rex Merciorum*. Quam ob causam si Aetdiltatus (quod corruptum nomen certe Aetdiltati nomine permutari debet) *Britanniae Rex* anno 730 appellatur, titulus hic ad eum non ut regem Merciae, sed ut summum Regem ac Monarcham, qui ab an 717 — 757. fuerat, referendus est.

7) *Romanorum Pontificum*: speciatim titulus *Servus Servorum*, et *Servus Servorum Dei*. Damasus (366 — 84.) primus hunc titulum adhibuisse, ejus vero usum Gregorius I. (590 — 604.) induxisse fertur. — Benedictus Papa VII. (975 — 984.) addidit: *Sanctae Romanae sedis Apostolicus*.

§. 170.

c. *Formula Dei Gratia*.

Formula haec non solis verbis, *Dei Gratia*, sed et aliis synonymis enuntiatur, v. gr.: Divina clementia; divina favente clementia; divina concedente, auxiliante, juvante, opitulante, propitiante, disponente, dispensante, miseranda, praeordinante clementia. Has inter formulas frequentissima est, divina favente clementia. — Ejus usum Pipinus induxit, quem imitati sunt primum alii Europae Reges et Imperatores, post et Burgundiae Comites, porro ab Henrico IV. et V. Germaniae Principes ac Comites, demum a sec. XIII. et XIV. etiam Nobiles: quin immo Johannes quidam an. 1254. se Dei gratia advocatum in Alstede appellat. Ex Praefulibus Cunibertus Episcopus Coloniensis a. 623. pri-

primus hanc Formulam adhibuisse fertur: Lucillum Archiepiscopum Moguntinum, an. 785. id fecisse, absque dubio est.

§. 171.

3) *Promulgatio f. formula promulgandi.*

E. gr. „Noverint omnes fideles nostri, tam praesentes, quam futuri; Kund und zu wissen sey hiemit jedermänniglich.“

§. 172.

4) *Formula introitus f. Exordium.*

Haec formula in nonnullis diplomatibus deest, ejusque absentia diploma suspectum non reddit. Introitus f. exordium indicat rationes, quae ad agendum scribendumque diploma moverunt. Desumptae sunt ex locis topicis: a pio, ab honesto, ab utili, a decore cet. Aevo Neogothico quisquis aequales astutiae aut fraudulentiae arguere verebatur, de memoriae humanae infirmitate conqueri solebat, e. gr.: „Quia memoria hominum labilis est, et tempora praetereunt more fluentis aquae.“ In chartis donationum causa motrix plerumque ita exprimitur: „Ob remedium animae“ (aditis nonnunquam verbis: *animae suae suorumque*); „ob praesentis vitae prosperitatem et futurae beatitudinem.“

CAP. II.

FORMULAE TEXTUS.

§. 173.

Textus diplomatum partim *formulam primariam*, partim *formulas secundarias* comprehendit. Cum formula primaria vel saltem ejus summa, ubi diplomatis argumentum inscribitur vel indicatur, rubricae vicem sustineat, haec vero plerumque rem spectet, quam nullius momenti esse judicant, quibus nec prodest, neque nocet: eam ob causam in perscrutando codice diplomatico facile quis in eam falsam opinionem induci potest, codicem non nisi minutias continere, etc. At enim rerum gnari peritique viri longe aliam in hac referunt sententiam. Sunt diplomata, quae primo intuitu nullum habere momentum videntur, quae vero, si formulas secundarias respicias, ad collustrandas magni ponderis veritates, probandaque jura amplissima plurimum conducunt, adeoque non solum typis inprimi sed et aere exscribi merentur. Optimarum artium studiis eruditissimum quemque diplomata, quibus artes vel emendantur, vel roborantur, summopere delectant. Neque opus est, ut nova nomina formulis secundariis inveniantur atque memoriae mandentur: quum nomina a scientiis, ad quas spectant, deprompta sufficiant, e. gr.: *Formula juris publici, feudalis; formula genealogica, chronologica, heraldica.*

1) Titulus *tradentium et acceptantium* diplomata

- a. Nemo Regum vel Imperatorum ante Henricum Aucupem sibi titulum *Princeps* tribuit: neque legitur, *Principes Imperii.*

b. Archi-

- b. Archiepiscopi, Episcopi, et Abbates in diplomatibus regiis et imperatoriis *Sancti, venerabiles, honorabiles, dilecti* appellantur.
- c. Usque ad seculum XV. Nobiles non vocabantur, nisi Primores regni, nempe, Duces, Principes, Comites et Barones: ii, quorum nobilitas ordinis inferioris erat, nominati sunt *ministeriales, milites, famuli*, ipsa tamen nobilium in ordinem superiorem et inferiorem divisio ad seculum usque XV. inusitata erat.
- d. Reges et Imperatores, quando de se ipsis loquuntur, inde jam a temporibus Ottonis M. utuntur titulis: *Celsitudo, majestas, serenitas, regalis magnificentia, sublimitas, regale culmen*.
- 2) Formula *cum consilio Principum* ante seculum X. nuspiam occurrit.
- 3) Formula, *beatae memoriae*, non tantum mortui, sed et viventes honorantur.
- 4) Vox *feudum* primum tempore Friderici legitur; ejus loco vox *beneficium* in usu erat.
- 5) Non primum Henricorum aevo, sed, si prima saltem initia spectes, inde jam a temporibus Regum Francorum in chartis donationum ac traditionum bona donata, emta, permutata, cum omnibus ad ea pertinentibus, articulatim enumerabantur, hac plerumque formula: „Tradimus praedium cum „omnibus appendiciis suis, domibus, aedificiis, „mancipiis, vineis, campis, agris, pascuis, fil- „vis, cultis et incultis, aquis, aquarumque decur- „sibus, molendinis, mobilibus et immobilibus, „viis et inviis, accessibus et adjacentiis, finibus, „exitibus et redditibus“ cet.

CAP. III.**FORMULAE EPILOGI.****§. 174.****1) Formula roborandi.**

1) Haec formula vel *praecise* et *adaequate* *virovum* *gravium more* concipitur: e. gr.: „Et ut haec auctoritas nostra firma stabilisque permaneat, chartam hanc conscribi iussimus.“

2) Vel *magis amplificatur*, adjectis variis poenis, imprecationibus etc. Hujus generis sunt

a. *Poenarum* tam corporalium, quam spiritualium minae

1) Poenae corporales

a. *Mulcta pecuniaria*. E. gr.: „Siquis autem temerarius hoc nostrum preceptum, in aliquo infringere temptaverit, sciat se compositurum *centum libras auri*, medietatem camerae nostrae et medietatem praedictis mercatoribus“ (ex diplomate Conradi II. Imp. ab an. 1038.). (a).

b. *Amotio* a munere et dignitate; poena carceris; proscriptio; poena corporis et capitis.

2) Poenae

(a) Cominantur quoque Reges et Imperatores poenam nullitatis: *Decernentes, si quid in contrarium factum fuerit, ipso jure penitus non tenere*; aut offensae: *quod qui facere praesumpserit gravem majestatis offensam se noverit incurrisse.*
A. E.

- 2) Poenae *spirituales*, praeprimis *excommunicatio*, quam medio praefertim aevo mala ingentia sequebantur.

Hujus rei exemplum . quod prae ceteris atrox nemo dixerit, Falk. Cod. Tradit. Corbej. p. 796. exhibet : „Officialis curiae Halberstadenfis rectoribus ecclesiarum — Quia ad instantiam procuratorum ecclesiae in Kubelinghe debitores legati seu donati ecclesie ejusdem jam longo temporis spacio per nos in genere et quidam eorum in specie excommunicati, quod hactenus contumaciter sustinuerunt et adhuc indurati vile pendent, quare vobis singulis obediencie in virtute praecipimus, firmiter injungentes, quatenus eosdem, alios in genere, alios in specie, vobis si nominati fuerint, accensis candelis, pulsatis campanis, excommunicatos, et ab omnibus Christianis evitandos singulis dominicis diebus, vestris in ecclesiis publice nuntietis, donec a nobis aliud receperitis in mandatis. Dat. anno domini millesimo CCCXXXIII. “

- b. *Imprecationes et Exsecrationes*. Exempla hujus generis terribilissima reperiuntur in Joh. Geo. Leukfeldii Antiquitatibus Walkenredensibus p. 32. n. b. aliisque diplomatum collectionibus (a).
§. 175.

(a) En verba Leukfeldii, quae formula sequitur: *Pia ac devota Domina Adelheidis Comitissa de Clettenberg precibus suis quas pro conservatione sanctae hujus domus solebat*

2) Formulae monogrammaticae.

- 1) Formula commemorationis. E. c. Henricus I. Au-
ceps: *Haec auctoritatis nostrae concessio ut firmio-
rem in Dei nomine optineat stabilitatem manu pro-
pria*

---

*lebat fundere. multas maledictiones adjecit, quibus omnibus
illis qui monasterium ac bona ejus invadere tentarent, omne
malorum genus imprecata est, quemadmodum illud in anti-
qua litera, super his maledictionibus plenius habetur per-
scriptum, ut sequitur:*

*Si quis hominum, quod absit, cujuscunque ille existat dignitatis
vel honoris, vel humilitatis, testamentum hoc malo ingenio
infirmare, et infringere praesumserit, illud quod Deo ac
Domino nostro Jesu Christo, omnibusque sanctis ejus de sub-
stantia nostra devote offerendo construximus, destruere volue-
rit, illius nomen citius deleatur de libro vitae, et omnibus
subjaceat maledictionibus, quibus Deus Regem Pharaon affli-
xit. Maledictus sit in tabernaculo suo, ut numquam habitet
cum iusto. Ejiciat eum Deus de possessione sua, et tradatur
ea inimicis suis, sit portio ejus cum traditore Juda, et man-
sio cum Dathan et Abyron. Fiant agri ut Sodom, et ignis
cum sulphure dejiciat domum ejus sicut Gomorrhham. Male-
dictum sit super ipsum coelum, et terra quam calcas sit fer-
rea, et sterilis, et agri zizaniis abundant. Fulgura Domine
coruscationem, dissipa hostem, emitte sagittas et transfige
inimicum. Pluat super raptorem laqueos Dominus, ignis et
sulphur perdant eum; Nuditas cum frigore ipsum affligant.
Ardor et aestus cum egestate perfodiant animam ejus. Aer
super ipsum emittat legiones daemonum, et pereat tandem
ab angelo percutiente. Maledictus igitur in terra socium ha-
beat Cain. Deficiat ipsum pabulum quod bovi praestet, et
abscindatur de ovili suo pecus. Maledictus sit in corpore suo
a planta pedis usque ad verticem, absit ab eo sanitas. He-
liodori plagas et verbera perpetiatur, et Antiochi tormentis
ac*

pria eam firmavimus et annuli nostri impressione sigillari praecepimus. Chron. Gottwic. ad p. 141.

2) For-

---

*ac vermibus scaturiens cum foetore imputrescat, ac nisi resipiscat miserrime conteratur. Ejiciat viscera ut Judas et Herodes et descendat in infernum ut Pilatus. Sit cadaver ejus abjectum in escam volatilibus terrae, et pabulum bestiarum, et non sit, qui abigat. Filii et filiae ejus ejiciantur de habitationibus suis et stirps sua perpetuo maneat captiva, et sicut Sodoma et Gomorrha in praesenti seculo percussa est, similiter percutiatur habitatio ejus. Auferat Deus memoriam ejus de terra viventium, ne videat filios filiorum, et filii ejus in miseria pereant, nec sit qui pupillis eorum misereatur. Orphani ac viduae in domo ejus frequentes sint, nutantes transferantur et mendicent. Fiat mensa ejus coram eo in laqueum, universum stratum ejus vertatur in infirmitatem. Maledicta opera ejus. Maledictus ingrediens et egrediens, maledictus apud vicinos suos, sit ipsis fabula ac risus, nec memoretur nomen ejus ultra. Maledicta sit mors ejus ut canis, et pereat qui sepelit corpus ejus. Maledicta terra qui os aperit, et ejus cadaver recipit. Maneat cum Diabolo et Angelis ejus et si non poenituerit transeat in ignem aeternum. Amen. Sed v., quae in hanc formulam observat J. Phiseldeck in der Anleitung zur Diplom. p. 102. Summi Pontifices in antiquioribus bullis bona et mala precantur, e. c.: *Si quis autem temerario ausu contra huius nostrae Apostolicae praeceptionis seriem pie a nobis et canonice promulgatam venire, agereque tentaverit, et omnia, quae superius statuta sunt, tuae sanctae ecclesiae sine tenus non observaverit; sciat se Domini nostri Apostolorum principis Petri anathematis vinculo innodatum, et cum diabolo, et ejus atrocissimis pompis, atque cum Juda traditore Domini Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi aeterno incendio concremandum. At qui pio intuitu custos, obediens, atque observator huius nostrae salutiferae praeceptionis extiterit, benedictionis gratiam, et coelestis retributionis aeterna gaudia a iusto iudice Domino Deo nostro consequi mereatur.* Ex bulla Johannis VIII. a die 24. Aug. an. 878.*

- 2) Formula indicationis , e. gr. : *Signum Domini Heinrici invictissimi Regis.* Chron. Gottwic. ut supra. De utraque jam in superioribus (§. 103.) diximus.

§. 176.

3) Formula sphragistica.

E. gr. *Sigillo* (antiquioribus temporibus *annulo*, vel ut vox haec in diplomatibus scripta deprehenditur, *anulo*) *nostro insigniri jussimus.* Formula haec *passive* potissimum, rarissime *active* concepta est.

§. 177.

4) Formula recognitionis.

Haec indicat, Archicancellarium vel Cancellarium diploma recognovisse et subsignasse.

* *Bernhardus a Mallinkrot* de Archicancellariis S. R. Imperii, Monast. Westph. 1640. 4.

Jac. Wenckeri Collecta Archivi et Cancellariae jura: quibus accedunt de Archicancellariis et Secretariis virorum clarissimorum, Commentationes. Argentor. 1715. 4.

De Gobel dissert. de Notariis.

- 1) Apud Francos Cancellarii Notariorum munere fungebantur: scribebant nempe diplomata, eaque reponebant in tabulario Regis. Cancellarii igitur eo aevo scribae vel secretarii erant, quos Reges ad exaranda diplomata tam publica quam privata adhibebant. Propterea se ipsos in chartis appellant Notarios. Cum vero Francorum Reges pluribus uterentur Cancellariis, ideo etiam sub uno eodemque Rege diplomata a pluribus Notariis vel Cancellariis subsignata cernuntur.

2)

- 2) Meroveadum epocha Cancellarii plerumque *Referendarii* nominabantur. Eorum dignitas praecipua erat inter eos, qui munere aulico fungebantur. Servabant Regum annulos signatorios, eorumque diplomata subsignabant. Carolidarum aevo Cancellarii Referendariorum locum occupabant, diplomataque recognoscebant.
- 3) *Capellani* a *capa* vel *capella* S. Martini vel, ut alii credunt, a *capsa*, ubi reliquiae ejusdem sancti repositae erant, vocati sunt. Initio igitur Capellani vocabantur, qui reliquias custodiebant, serviebantque in capella regia. Verum cum iis temporibus soli fere Clerici literis incumberent, atque latine scirent, eapropter Reges Cancellarios suos e Clericorum ordine eligere debuerunt.
- 4) *Archicapellanus*, qui et *Apocrisarius* appellabatur, capellae regiae et Cleri aulici caput erat. Principio itaque Archicapellanus et Archicancellarius haud una eademque persona erat; nam posterior solis cancellariis et secretariis praeerat. At enim jam sub antiquissimis Francorum Regibus ambo munera interdum in una persona conjungebantur. Postea discrimen inter utrumque munus abolitum fuit, ac tam Archicancellarii, quam Archicapellani praeerant Cancellariis et Secretariis. Eorum officium erat diplomata recognoscere, ac scribere. Propterea, qui subsignarunt, modo Archicancellarii, modo Archicapellani nominantur. Ea de re in diplomate quodam Conradi I. ad an. 914. legitur: *Salomon Cancellarius ad vicem Piligrini Archicapellani recognovi*. In ceteris quoque diplomatibus Conradi I. numquam Archicancellarius,

us, sed semper Archicapellanus scriptum cernitur. Inde vero ab Henrico III. Imperat. Archicapellanus rarius, Archicancellarius vero frequentior occurrit. Attamen et in hujusce Henrici III. chartis, quo tempore rex erat, legitur Archicapellanus: quin etiam in Henrici IV. et in ipsis adeo Lotharii Saxonis diplomatibus idem titulus reperitur. Verum inde titulus Archicapellanus ab illo Archicancellarius loco summotus est.

- 5) In Imperio Romano - Germanico tres Archiepiscopi titulo Archicancellarii utuntur, Moguntinus per Germaniam, Trevirensis per Galliam et Regnum Arelatense, et Coloniensis per Italiam (a).
- 6) Quo tempore Archicancellariorum munera et dioeceses institutae fuerint, nec certo, nec *adamussim* definire licet. Moguntini per Germaniam Archicancellarii dignitatem verisimiliter jam Otto M. an. 968. instituit, eamque suo filio Wilhelmo, quem Archiepiscopum Moguntinum nominaverat, concessit: ejus tum dioecesis non modo Germaniam et Italiam sed et alias provincias Imperio Germanico subjectas complexabatur: quod plurimis diplomatibus demonstrari potest. — Munus Archicancellarii per Italiam ab Henrico III. et Leone IX. an. 1059. constitutum et dignitati archiepiscopali Coloniensi annexum fuit; ast primum sub Friderici I. an. 1155. Arnoldus Archiepiscopus Coloniensis titulum Archicancellarii gessit. — Archicancellariatus Trevirensis longe tardiora fuere initia.

(a) Hodie, ab an. 1803. Imperium Germanicum unicum tantummodo habere Archicancellarium, in vulgus notum est.
M. E.

initia. Adhuc fec. XI., quae diplomata in rebus Galliam et regnum Arelatense spectantibus Imperatores Henricus II., Conradus II., Henrici III. et IV. ediderant, ab Archiepiscopo Moguntino, qua Archicancellario recognita fuerunt. Quid? quod Fridericus I. an. 1157. Archiepiscopo Viennensi in Gallia munus Archicancellarii per regnum Arelatense tribuit. Seculo demum XIII. Archicancellariatus Trevirensis institutus, et ab eo tempore ab Imperatoribus, scilicet Ludovico Bavaro an. 1332. et a Carolo IV. tam in Aurea Bulla, quam in Comitibus Monguntinis an. 1348. confirmatus est. Hermannus Conringius vehementer fallitur, dicens, Archicapellanos nullibi Archiepiscopos vocatos fuisse. Plurima, praecipue Ottonum, diplomata contrarium testantur; quin immo saepe titulus Archicancellarii omittitur et duntaxat titulus Archiepiscopi adhibetur. Ita habetur e. gr. in quodam diplomate Ottonis III. ab an. 992.: *Hildebaldus Episcopus et Cancellarius vice Willegisi Archiepiscopi.*

- 7) Quamquam Archicancellariorum fuerat, diplomata et recognoscere et subsignare, tamen id rarissime factum est. Ad Carolum V. usque vix quatuor aut quinque exempla reperies, quae Archicancellarii subscripserint; fere semper Cancellarii subsignarunt. Hinc illa in diplomatibus usitata formula: *Notarius ad vicem Archicapellani; Cancellarius ad vicem Archicancellarii.* Archicancellarii scilicet non semper in Comitatu Regis, vel aliis negotiis impediti erant. Delegationem hanc ad recognoscenda et subscribenda diplomata jam
fec.

sec. VII. et VIII. in usu fuisse, patet ex chartis Childeberti et Caroli M. apud Mabillonium p. 480. seq. At enim nomen Vicecancellarius primum a temporibus Sigismundi Imperat. ortum est: antea non nisi *Cancellarius* vel *Notarius* legitur.

- 8) Non jam post mortem Friderici II., ut Hertius falso opinatur, sed demum inde a temporibus Sigismundi cessavit illa tamdiu usitata formula, *ad vicem Archicancellarii*, atque in subsignandis diplomatibus, tantum Vicecancellarii, non Archicancellarii nomen commemorari coeptum est. Denique, non ita multo post, et Vicecancellarii subsignatio evanuisse videtur. Nam in Friderici III. Imperat. diplomatibus haec duntaxat leguntur verba: *ad mandatum proprium Domini Imperatoris*, neque ulla fit Vicecancellarii mentio. Praeter hanc adhuc aliae reperiuntur formulae synonymae: e. gr. charta Friderici III. an. 1486. habet, *ad mandatum Imperatoris in Concilio*; Maximiliani I. ab an. 1492., *ad mandatum domini Regis in Concilio*, et alia ab an. 1496.: *ad mandatum domini Regis proprium*. Porro ipse Imperator aliquamdiu subsignabat; subinde subscribebat etiam Vicecancellarius; tandem adhibebatur formula *ad S. Caes. Majestatis mandatum proprium*, nomine vel Referendarii vel Cancellarii subposito. Mos hic ad nostram usque aetatem servatus est.

§. 178.

5) *Formulae testium.*

Formula testium plerumque ita sonat: *Testes hujus rei sunt.* Circa testes haec notentur:

- 1) *Subscriptio*: an propria manu nec ne? Rarissime omnia id est, tam cruces ante nomina posita, quam ipsa nomina, manu propria fuerunt exarata; saepissime tantummodo cruces propria manu sunt effictae. Cruces propria manu formatas fuisse, partim ex earumdem diversitate, partim ex eo patet, quod juxta nonnulla nomina crux desit, vel scribae incuria, vel quia testis non apparuit. Verum maximam partem tam cruces, quam nomina manu ejus, qui diploma scripsit, sunt exarata, tumque formula, *testes hujus rei fuit*, nihil aliud significat, quam: *actum in praesentia testium heic nominatorum.*
- 2) *Ordo loci.* Testes scilicet quamdam loci legem observarunt. Clerici praecedunt, suo quisque ordine; hos pari modo laici sequuntur. Si quando major erat testium numerus, nominibus eorum rubricae superimponebantur: e. gr. *Clerici, Laici*; horum vero discernendorum causa, *liberi homines, ministeriales* vel etiam *Episcopi, Abbates, Laici, Ministeriales.*
- 3) *Testium origo.* Jam sub antiquissimis Francorum Regibus testes in usu fuisse videtur. Verum qui pro Testibus habentur, non Testes, sed Magnates erant, qui regi, jura quaedam aut beneficia largienti, consenserant: id quod diplomata ipsa edocent, Testes, quos proprie dixerim, demum tempore interregni in diplomatibus occurrunt.

- 4) *Testium nomina.* Diu solum nomen baptismale, quoniam nomina gentilitia ferius exorta sunt. (§. 168.).
- 5) *Testium locus:* immediate ante datum, rarissime in textu diplomatum.

§. 179.

Datum et Actum.

Christ. Gottl. Halthaufii Calendarium medii aevi, praecipue Germanici. Leipz. 1735. 4.

Joseph Helwig Zeitrechnung zu Erörterung der Daten in Urkunden für Deutschland. Wien 1737. f.

Grubers Supplementband zum Lehrsystem der Diplomatik. Vid. supra p. 6.

L'art de verifier les Dates etc. par deux Religieux Benedictins de la congr. de St. Maur. à Paris 1750. 4. Edit. secunda 1770. fol. Edit. tertia T. I. II. III. 1783. f. (Auctores: D. Maur. *Dantine*, D. Urfin *Durand*. et D. Charles *Clemencet*.)

Sunt diplomata, in quibus *Datum* et *Actum* una quasi formula conjuncta sunt; verum pleraque duabus formulis disjuncta sunt. Quid discriminis inter utrumque intercedat, in hoc Eruditi non conveniunt. Mea sententia, argumentum formularum curate perpensum optimam praebet interpretationem. *Datum*, vel ut frequentissime legitur *Data* (videlicet est *charta*) tempus scripti vel traditi diplomatis designat: *Actum* vero locum indigitat, ubi diplomatis argumentum iudicio expensum atque decretum fuit.

1) *Datum*, si plenarium est, varia constituunt: huc spectant

a. Dies mensis:

1) Diu

- 1) Diu et usque ad tempora magni interregni, juxta Romanorum Calendarium, hoc est, secundum ordinem calendarum, nonarum et iduum. E. gr. *Data IIII. Nonas Dec. Anno etc.*
- 2) Inde vero secundum *ecclesiae calendarium*, hoc est, secundum dominicas et festa Sanctorum. E. gr. *Na Godes Bord veruundert Jar in deme twe unde twinthigesten Jare, an deme Dage Sancti Anthonii, des hilligen Vaders — Na Godes Gebord vertehundert Jar, dar na in deme twe unde twintegestin Jare, in Sünste Gregorius Dage, des hilligen Pawes.*

Attamen hoc aevo Calendarium Romanum ecclesiastico non penitus loco motum fuit; occurrunt hinc inde diplomata, in quibus dies dati diplomatis juxta calendarium Romanum notatus est.

b. *Numerus anni*

Antiquissimis temporibus Germani annum a prima Martii coeperunt, postea vero ab incarnatione Christi. Posterior haec aera est illa, quae aera christiana vel vulgaris appellatur. Ejus quidem auctor est *Dionysius exiguus*, Abbas Romanus circa an. 530; verum morem hodiernum numerandi annos a nativitate Christi Beda Venerabilis induxit. Aera haec, quae nobis primaria est, initium sumit a prima Januarii an. 4714. periodi Julianae. At enim, quod dolendum est, aliquamdiu non omnes annum Christi
ab

ab uno eodemque die, f. ab hac epocha Juliana inchoarunt. Angli enim et Trevirenſes annum coeperunt ab annuntiatione B. Virginis Mariae, alii a feſto Chriſti natali; veteres Galli, Belgae et Helvetii a die Paſchatis. Aliae nationes et interdum adeo Germani annum die feſto cujuſdam Sancti, quem praecipue venerabantur, inierunt. Mirum itaque non eſt, tot tamque diverſas eſſe epochas, quae Chronologos cruciant. Quod modus numerandi annos a nativitate Chriſti Dionyſianus tam ſero, VIII. ſcilicet demum ſeculo in diplomatibus uſurpatus fuerit, ita factum eſt. Mathematici primi erant, qui hac aera utebantur, dein eam adhibebant ſcribae codicum, tandem et diplomatum auctores illam uſurparunt. Eapropter nec ulla charta Merovingica hanc aeram habet, etſi Meroveadum ultimi ea uti potuiſſent. In ipsis adeo Caroli M. diplomatibus rariffime reperitur. Primum a Carolo Craſſo in uſum perpetuum venit.

c. *Indictio*, de qua infra §. 180.

d. I. *Anni regiminis*. *Annus ordinationis*: interdum et quidem ſolis in diplomatibus Regum et Imperatorum invenitur, qui vivente Patre electi et coronati ſunt. Annum electionis et coronationis appellant *annum ordinationis*,

II. *Annus Regni*, cujus mentio fit, ſi quando Princeps coronam auguſtalem nondum acceperat, ſed ſolummodo Germanorum Rex fuerat.

fuerat. Quidam corona hac, quamdiu vivere, caruerunt, ut Ludovicus Infans, Conradus I. et Henricus I. Auceps.

III. *Annus Imperii*, duntaxat prout diximus, in diplomatibus imperatoriis occurrit: e. gr. *Data III. Kal. Martii. Anno Dominice incarnationis MCCCCLXXVI. Indictione IIII. Anno vero Regni Dni Ottonis XV, Imperii VIII. Actum Kelteresheim* (a).

2) *Formulae Actum* locus additur, ubi diplomatis conscriptio decreta fuit. Si ex diplomatibus Regis vel Imperatoris cujusdam formulae *Datum* et *Actum* colliguntur, et juxta se ponuntur, inde conspicere licet, ubi Rex iste vel Imperator, quorum sedes aevo illo nondum stabilis fuerat, diversis temporibus commoratus sit; atque inde *itinerarium*, quod amplum in historia usum praebet, confici potest.

3) *Votum finale*, e. gr. *In Dei nomine*, vel *in Dei nomine feliciter Amen*, vel *feliciter Amen*, vel tantummodo *feliciter*. Non raro haec formula deest.

(a) Sunt diplomata, quae omni prorsus temporis nota carent. Talia equidem ut falsa non statim sunt repudianda; prae aliis tamen severiori censurae obnoxia sint, necesse est. M. Schwartner *Introduc. in rem diplom.* Edit. 2da §. 202. p. 316. A. E.

§. 180.

I n d i c t i o.

Cyclus indictionum est spatium quindecim annorum perpetuo in se rediens. Tria sunt indictionum genera, scilicet *indictio Romana* s. *Pontificia*, et duae Graecae, quarum una *Constantinopolitana* vel simpliciter *Graeca*, altera *Constantiniana* appellatur. Indictiones generatim a Constantino M. invaluerunt, verum in diplomatibus usum non habuerunt ante sec. IX. Ab aevo demum Caroli M. in diplomatibus usurpantur, praecipue *Constantiniana*.

1) *Constantinopolitana* initium summit a prima septembris; *Constantiniana* a 25. ejusdem mensis septembris. Vtraque reperitur, si annus mundi currens secundum aeram Graecorum, qui a creatione mundi usque ad nativitatem Christi 5509. annos exactos numerant, per quindecim dividitur. Residuum, vel si nihil restet, quindecim est indictio quaesita.

2) *Indictio Romana* incipit a prima Januarii (hinc quatuor mensibus serius, quam Graeco-Constantinopolitana) aeramque Christianam tribus annis antevertit. Ad reperiendam indictionem Romanam adde tres annos ad annum Christi, ac summam per quindecim divide. Aerae Julianae nihil addas, sed annum currentem per quindecim divi-

dividas velim: residuus numerus, vel si nihil residuum sit, numerus quindecim est indictio Romana, quam quaefisti (a).

INDEX

-
- (a) Cum circa computum *Indictionum* magna fuerit Notariorum vel iucuria vel inscitia, nullum diploma ob hunc naevum solum suspectum est habendum, ubi alia suspicio falsitatis prorsus cessat. Sic in autographo diplomatis Quedlinburgensis Ottonis I. de an. 955. XVIII, indictiones numerantur, quarum non plures quam XV. in cyclum venire poterunt. Certior autem falsitatis nota haec est, si adjecta sit formula chronologica illo tempore non solemnis, quo diploma conditum esse dicitur. F. W. A. Layritz de auctoritate diplomatum ex archivo depromptorum, eorumque in juris scientia usu, A. E.

I N D E X

R e r u m e t V e r b o r u m

Numerus arabicus paginam et litera singularis notam subjectam designat.

A.

	pag.
<i>Abbatissarum</i> Sigilla - - -	282.
<i>Abbatum</i> Sigilla - - -	281.
<i>Abbreviationis</i> signa - - -	22. 55.
<i>Abbreviaturarum</i> usus - - -	22.
<i>Actum</i> - - -	334. 337.
<i>Adpertinentiae</i> enumerantur - - -	323.
<i>A E</i> diphthongus - - -	20
<i>Aera</i> christiana - - -	335.
<i>Angliae</i> Regum Sigilla - - -	202.
<i>Animalia</i> , sigillorum imagines - - -	177.
<i>Anni</i> principium - - -	335.
<i>Anni</i> ordinationis - - -	336.
<i>Anni</i> regiminis - - -	336.
<i>Annus</i> Imperii - - -	337.
<i>Annus</i> Regni - - -	336.
<i>Annulus</i> antiquissimum sigillorum nomen, - - -	129.
item antiquissimum typariorum genus - - -	130.
<i>Annulus</i> Piscatoris - - -	271.
<i>Apographa</i> f. exempla diplomatum - - -	2.
<i>Apocrisarius</i> - - -	329.
<i>Aquila</i> imperii Romano - Germanici - - -	181.
<i>Archicancellarii</i> Germaniae - - -	330.
<i>Archicancellarius</i> - - -	329.
<i>Archicapellanus</i> - - -	329.
<i>Archiepiscoporum</i> et <i>Episcoporum</i> tituli in diplo- matibus - - -	323.
<i>Archiepiscoporum</i> Sigilla - - -	275.
	<i>Arma</i>

				pag.
<i>Arma gentilitia</i>	-	-	137. n. a.	179.
<i>Aspirationis signa</i>	-	-	-	6.
<i>Atramenti genera</i>	-	-	-	8.
<i>Autographa</i>	-	-	-	2.

B.

<i>Beneficium, vox</i>	-	-	-	323.
<i>Bene valete, formula</i>	69.	monogramma	106.	123.
<i>Bohemiae Ducum et Regum figilla</i>	-	-	-	239.
<i>Bullae aureae</i>	-	-	-	149.
<i>argenteae</i>	-	-	-	151.
<i>plumbeae</i>	-	-	-	152.
<i>aeneae et stanneae</i>	-	-	-	155.
<i>Bullae pontificales dimidiaae</i>	-	-	-	271.

C.

<i>Calendarium romanum et ecclesiasticum</i>	-	-	-	335.
<i>Cancellarii</i>	-	-	-	328.
<i>Canes</i>	-	-	-	178.
<i>Canonicorum Sigilla</i>	-	-	-	279.
<i>Capellani</i>	-	-	-	329.
<i>Cardinalium figilla</i>	-	-	-	273.
<i>Carolidarum Sigilla</i>	-	-	-	189.
<i>Castella</i>	-	-	-	179.
<i>Cathedralium ecclesiarum figilla</i>	-	-	-	279.
<i>Cera Hispanica</i>	-	-	-	162.
<i>Cervi</i>	-	-	-	178.
<i>Charta gossypina n. a.</i>	-	-	-	8.
<i>Charta pergamena</i>	-	-	-	8.
<i>Chartae n. a.</i>	-	-	-	2.
<i>Chartae lintae inventio</i>	-	-	-	8.
<i>Chartularia</i>	-	-	-	2.

Chiro-

	pag.
<i>Chirographa</i> f. <i>Cyrographa</i> - - -	3.
<i>Chrismi</i> epochae 58. Locus 58. Usus 58. Significatio	59.
<i>Chrismon</i> 57. <i>Chrismi</i> figura varia - -	57.
<i>Civitatum</i> figilla - - -	263.
<i>Clericorum</i> secularium figilla - -	281.
<i>Clypei</i> - - -	176.
<i>Codicilli</i> n. a. - - -	2.
<i>Collegiatarum</i> ecclesiarum figilla - -	280.
<i>Comma</i> , colum. - - -	19.
<i>Conciliorum</i> figilla - - -	274.
<i>Constantinopolitanorum</i> Imperatorum figilla -	191.
<i>Constitutio</i> Friderici II. de pace publica ab an. 1235., utrum sit autographum theotiscum	306.
<i>Contrasigilla</i> - - -	148.
<i>Coronae</i> - - -	172.
<i>Crucis</i> signa 90. Signorum crucis figura 91. Co- lor. 91. Usus 92. Cruces librariae 92. Cru- ces diplomaticae 93. Causae, cur signa cru- cis subscriptionum loco introducta sint? 94. Triplex cruces exarandi modus 95. Locus crucium subscriptionibus additarum 95. Cru- cis iudicium 96. Cruces sphragisticae	96. 172.

D.

<i>Daniae</i> Regum figilla - - -	220.
<i>Datum</i> - - -	334.
<i>Decanorum</i> figilla - - -	279.
<i>Discernicula</i> , signa adjuncta, quibus lineae fami- liarum illustrium juniores, ab avitis discer- nuntur - - -	263.

Diplo-

	pag.
<i>Diplomataria</i> , chartularia, panchartae	2.
<i>Diplomaticae</i> artis definitio et divisio	1.
<i>Diplomaticae</i> artis inventor Papebrochius	4.
<i>Diplomaticae</i> artis notitiae literariae 4. Libri di-	
dactici	6.
<i>Diplomatum</i> definitio et divisio	1.
<i>Diplomatum</i> antiquitas	3.
<i>Dominicanorum</i> figilla	285.
<i>Dynastarum</i> figilla	261.

E.

<i>Ecclesiarum</i> cathedralium, collegiatarum, et pa-	
rochialium figilla	279 et 280.
<i>Ego</i> pronomen	313.
<i>Episcoporum</i> figilla	275.
<i>Episcoporum</i> et Archiepiscoporum tituli in diplo-	
matibus	223.
<i>Equestris</i> figilla	147. 177.
<i>Equi</i> , sigillorum imagines	177.
<i>Et</i> vocula	21.
<i>Exordium</i>	321.
<i>Exsecrationes</i>	325.

F.

<i>Falcones</i>	178.
<i>Famulus</i>	323.
<i>Feminarum</i> illustrium figilla	287.
<i>Feudum</i> , vox	323.
<i>Flandriae</i> Comitum figilla	254.
<i>Formula Dei Gratia</i> , Dei et apostolicae sedis	
gratia	169. 320.

Formu-

F.

	pag.
<i>Formula tituli</i> - - - -	318.
<i>Formula: Servus Servorum</i> - - -	320.
<i>Formula promulgandi</i> - - -	321.
<i>Formula introitus</i> - - -	321.
<i>Formula, cum consilio Principum</i> - -	323.
<i>Formula roborandi</i> - - -	324.
<i>Formula recognitionis</i> - - -	328.
<i>Formula, beatae memoriae</i> - - -	323.
<i>Formulae sphragisticae generatim</i> 328. <i>Formulae</i>	
<i>sphragisticae: Rex Romanorum, Imperator</i>	
<i>Augustus, Romanorum Imperator Augustus,</i>	
<i>semper Augustus</i> 193. <i>Item Renovatio Im-</i>	
<i>perii Romanorum: Roma caput mundi</i> cet.	
<i>Roma, aurea Roma</i> - - -	194.
<i>Formulae monogrammaticae</i> - - 105.	326.
<i>Formularum diplomaticarum utilitas</i> - -	322.

G.

<i>Galliae Regum figilla</i> - - -	189. 108.
<i>Generalium figilla</i> - - -	286.
<i>Germanicorum Imperatorum ac Regum figilla</i>	193.
<i>Gladii</i> - - -	175.
<i>Globi terrestres f. poma imperialia</i> - -	174.

H.

<i>Habsburgicorum Comitum figilla</i> - -	260.
<i>Hastae</i> - - -	172.
<i>Hiberniae Regum figilla</i> - - -	207.
<i>Hispanica cera</i> - - -	162.
<i>Hispaniae Regum figilla</i> - - -	212.

Histo-

	pag.
<i>Historia literaria artis diplom. 4. Artis diplomaticae libri didactici</i>	6.
<i>Hungariae Regum et Reginarum figilla</i>	228.

I.

<i>I litera</i>	13.
<i>Inscriptiones figillorum metricae</i>	171.
<i>Indictio romana seu pontificia, item constantinopolitana seu graeca et constantiniana</i>	338.
<i>Insignia gentilitia</i>	137. n. a. 179.
<i>Investiturarum symbola 73. praecipua symbolorum genera 74. ritus quidam in tradendis accipiendisque symbolis observari soliti 89. innumera symbola vel perierunt vel a diplomatibus avulsa sunt</i>	90.
<i>Interpunctiones 16. in monumentis publicis 17. in libris manu exaratis 17. in diplomatibus</i>	18.
<i>Invocatio divina 312. v. etiam Chrismon.</i>	.
<i>Imperatricum et Reginarum figilla</i>	287.
<i>Imprecationes</i>	325.
<i>Iohannitici ordinis equitum figilla</i>	284.
<i>Italiae Regum atque Imperatorum figilla</i>	191.
<i>Iudaeorum figilla</i>	266.
<i>Iudiciorum figilla</i>	265.

L.

<i>Langobardicorum Principum figilla</i>	251.
<i>Lilia</i>	178. 291.
<i>Lingua diplomatica in utroque Romanorum imperio 290. in Anglia 291. in Franco - Gallia 291. in Germania 292. in Portugallia 294. in Hispania 294. in Italia 294. Germano-</i>	

Z

rem

rum linguae diplomaticae speciatim 295. Antiquissima diplomata in lingua Norvegica, Danica, Russica, Polonica, Hollandica 295. n. a. Quodnam sit discrimen inter linguam publicam et diplomaticam 295. Usque ad sec. V. lingua Germanica sola fuit publica, at non diplomatica 296. A sec. V — IX. lingua latina sola non tantum publica fuit, sed et diplomatica 297. A sec. IX — XII. lingua Germanica publica tantum fuit, nondum diplomatica 298. Linguam Germ. a seculo IX — XII. non fuisse linguam diplomaticam probatur 299. Antiquissimum hucusque repertum diploma in lingua Germanica conceptum 299. item n. a. Usus linguae Germanicae in sacris obeundis 300. Usus linguae Germanicae in legibus ac judiciis 301. in negotiis politicis 302. A. sec. XII — XV. lingua Germanica fuit, non publica tantum, sed etiam diplomatica, ita tamen, ut Latina in utroque genere dominaretur 303. A seculo XV. ad nostram aetatem utraque lingua tam German. quam Lat. publica est et diplomatica, sed dominationis honor a Lat. ad German. translatus est - - - 304.

<i>Litterae i et u</i>	-	-	-	13.
<i>Litterae</i> capitales, unciales, minusculae, cursivae				13.
<i>Litterarum</i> origo 10. Varii scribendi modi			-	10.
<i>Litterarum</i> ductus, apices, refectiones			-	12.
<i>Lotharingiae</i> Ducum Sigilla			-	255.

<i>Magistratum</i> figilla	-	-	-	-	265.
<i>Manus</i> iustitiae	-	-	-	174. 199.	200.
<i>Manus</i> propriae vestigia	-	-	-	-	103.
<i>Meroveadum</i> figilla	-	-	-	-	189.
<i>Miles</i> , titulus	-	-	-	-	323.
<i>Militis</i> titulus in figillis	-	-	-	-	263.
<i>Ministerialis</i> , titulus	-	-	-	-	323.
<i>Monachorum</i> figilla	-	-	-	-	284.
<i>Monasteriorum</i> figilla	-	-	-	-	283.

Monogramma 97. Vocabuli monogramma synonyma 97. Tabula praecipuas monogrammatum divisiones exhibens 98. Monogrammatum diplomaticorum origo 101. Monogrammata subscriptionum ac solemniū loco habita 102. Triplex monogrammata exarandi modus 103. An viri principes alique homines monogrammata sua manu exaraverint? 103. Formulae monogrammaticae 105. Locus monogrammatum diplomaticorum 106. Quamdiu monogrammata et in quibus terris vignerint? 107. Monogrammatum regulae et cautiones 109. Meroveadum monogrammata 111. Carolidarum et Imperatorum ac Regum Germanicorum monogrammata 112. Enodatio singulorum monogrammatum tum regionum tum imperialium inde ab Ottone II. 114. Imperatorum Constantinopolitanorum monogrammata 117. Regum Galliae monogrammata 117. Regum et Imperatorum Italicorum monogrammata 118. Regum Lotharingiae, Provinciae, et Burgun-

	pag.
diae monogrammata 118. Regum Hispaniae	
et Hungariae monogrammata 119. Mono-	
grammata Principum 121. Comitum, No-	
bilium, Magistratum et Notariorum mono-	
grammata 122. Pontificum Romanorum	
monogrammata 122. Episcoporum, Abba-	
tum, et Monasteriorum monogrammata 125.	
Monogrammata feminina	127.

N.

<i>Neapoleos</i> Regum figilla	209.
<i>Nobilis</i> , titulus	323.
<i>Nobilitas</i> , divisio nobilium in ordinem superio-	
rem et inferiorem	323.
<i>Nobilium</i> figilla	261.
<i>Nodatores</i> diversi a testibus n. a.	261.
<i>Nomen</i> baptismale	313.
<i>Nomen</i> gentilitium	315.
<i>Nomina</i> et tituli	170.
<i>Nomina</i> cognationis	170.
<i>Normannicorum</i> Principum figilla	252.
<i>Nos</i> , pronomen	313.
<i>Notae numerales</i> 24. Romanorum 25. Araborum 27.	
<i>Notae tironis</i>	29. 69. 72.
<i>Notarii</i> 60. 328. recentiores 60 et 72. Notario-	
rum figilla	265.

O.

<i>Officium</i> figilla	279.
<i>Ordinum</i> religiosorum militarium et Ordinum	
monachorum figilla	284.

P.

P.

					pag.
<i>Panchartae</i>	-	-	-	-	2.
<i>Papyrus Aegypti</i>	-	-	-	-	3 et 8.
<i>Parochialium ecclesiarum figilla</i>	-	-	-	-	280.
<i>Poenarum minae</i>	-	-	-	-	324.
<i>Poenae corporales</i>	324.	<i>spirituales</i>	-	-	325.
<i>Pontifices Romani raro bullas propria manu sub-</i>					
<i>scripserunt n. a.</i>	-	-	-	-	68.
<i>Pontifices Romani in antiquis bullis bona et ma-</i>					
<i>la precantur n. a.</i>	-	-	-	-	327.
<i>Pontificum Romanorum monogrammata</i>	122.				
<i>Bullae</i>	-	-	-	-	153. 267.
<i>Pontificum Romanorum formula: Servas Servo-</i>					
<i>rum</i>	-	-	-	-	320.
<i>Pontificum Romanorum figilla et bullae</i>	153.	-	-	-	267.
<i>Poma imperialia s. globi terrestres</i>	-	-	-	-	174.
<i>Portae</i>	-	-	-	-	179.
<i>Praepositorum figilla</i>	-	-	-	-	279.
<i>Praedicatorum ordinis figilla</i>	-	-	-	-	285.
<i>Princeps, Principes imperii</i>	-	-	-	-	322.
<i>Pronomen Nos vel ego</i>	-	-	-	-	313.
<i>Promulgatio</i>	-	-	-	-	321.
<i>Propriae manus vestigia</i>	-	-	-	-	103.
<i>Provincialium figilla</i>	-	-	-	-	286.

R.

<i>Recognitionis signa vid. signa recognitionis. Re-</i>					
<i>cognitionis formula</i>	-	-	-	-	328.
<i>Referendarii</i>	-	-	-	-	329.
<i>Reginarum et Imperatricum figilla</i>	-	-	-	-	287.
					<i>Reno-</i>

	pag.
<i>Renovatio Imperii Romanorum</i> , formula sphragistica	194.
<i>Roma</i> caput mundi cet. formula sphragistica	- 194.
<i>Roma</i> , aurea Roma	- - - 194.
<i>Romanorum</i> Rex, Imperator, Augustus, semper	
Augustus	- - - 193.
<i>Rosae</i>	- - - 178.

S.

<i>Sardiniae</i> Regum figilla	- - - 211.
<i>Sceptra</i>	- - - 173.
<i>Scotiae</i> Regum figilla	- - - 207.
<i>Scribendi</i> varii modi	- - - 10.
<i>Scriptura</i> capitalis, uncialis, minuta, cursiva	13.
<i>Scriptura</i> artificum s. artificialis n. a.	- - 34.
<i>Scriptura</i> romana	- - - 41.
<i>Siciliae</i> RR. Sigilla	- - - 209.

Sigilla 128. Verbi figillum homonymia 128. Vocabuli figillum synonyma 129. Sphragistica ars nova 130. Instrumenta signatoria, eorumque custodia 130. Typariorum materia 131. Variatio 132. Sigillorum auctoritas, eorumque epochae 132. Sigilla spuria 135. Fides diplomatum, quorum figilla perierunt 136. De sigillorum jure 136. Tabula, sigillorum genera et species exhibens 138. Sigilla impressa 141. Sigillorum impressorum genera 141. locus 142. tempus 143. Sigilla pensilia, aetas sigillorum pensilium 144. Locus sigillorum pendulorum 145. Ordo inter plura figilla pendula 145. Sigillorum ligamina 146. Sigilla majestatica imperialia et regalia 146. Sigilla majestatica principa-

lia,

lia, seu figilla equeſtria et pedestria 147. Sigilla averſa et contrafigilla 148. Bullae aureae 149. argenteae. 151. plumbeae 152. aeneae et ſtaneae 155. Sigilla cerea 155. pura, et quidem alba 156. flava ſ. lutea 156. rubra 157. viridia 158. caerulea 159. nigra 159. Sigilla cerea mixta 160. Cretacea, farinacea, malthina 162. Sigilla ex oblatis, et cera hispanica 162. Sigillorum figura 163. inſcriptiones literales 166. inſcriptiones reales ſ. imagines, figuraeque ſymbolicae 171. Regulae quaedam ad diſcernenda figilla ſuppoſititia 187. *Sphragiſtica ſpecialis*. Sigilla Meroveadum 189. Carolidarum 189. Regum atque Imperatorum Italiae 191. Imperatorum Conſtantinopolitanorum 191. Imperatorum ac Regum Germanicorum 193. Regum Galliae Capetingicorum 198. Regum Angliae 202. Scotiae et Hiberniae 207. Siciliae et Neapoleos 209. Sardiniae 211. Hispaniae 212. Sueciae 214. Regni Sueciae 218. Reginarum Sueciae 218. Principum regionum Sueciae 219. Daniae Regum 220. Hungariae Regum 228. Reginarum 235. Bohemiae Ducum et Regum 239. Principum et Comitum 251. Principum Langobardicorum 251. Principum Normannicorum 252. Comitum Flandriae 254. Lotharingiae Ducum, Habsburgicorum Comitum 260. Nobilium 261. Civitatum 263. Iudiciorum, magiſtratum, Communitatum ac collegiorum cujuſcunque ge-

neris 265. Notariorum 265. Judaeorum 266.					
Privatorum 266. Bullae et figilla Pontificum					
Romanorum 267. Sigilla Cardinalium 273.					
Conciliorum ac Synodorum 274. Archiepis-					
coprum atque Episcoporum 275. Ecclesia-					
rum cathedralium 279. Ecclesiarum colle-					
giatarum 280. Ecclesiarum Parochialium 280.					
Clericorum, quos dicunt, secularium 281. Ab-					
batum 281. Monasteriorum 283. Monacho-					
rum 284. Ordinum religiosorum 284. Gene-					
ralium, Provincialium 286. Feminarum illu-					
strium	-	-	-	-	287.
<i>Sigla</i>	-	-	-	-	23. 167.
<i>Signa crucis v. crucis signa</i>	-	-	-	-	.
<i>Signa recognitionis</i> 61. Signorum recognitionis					
figura 61. epochae 65. locus 67. usus et					
significatio 68. vis atque potestas	-	-	-	-	70.
<i>Sueciae Regum figilla</i>	-	-	-	-	214.
<i>Synodorum figilla</i>	-	-	-	-	274.
T.					
<i>Tacitus</i> literarum inventor	-	-	-	-	10.
<i>Tabulae</i> n. a.	-	-	-	-	2.
<i>Templariorum</i> figilla	-	-	-	-	284.
<i>Throni</i>	-	-	-	-	175.
<i>Tironis</i> notae v. notae Tironis-					.
<i>Testium</i> origo. subscriptio, ordo loci 333. no-					
mina 334. locus	-	-	-	-	334.
<i>Tituli</i> , quibus utuntur Reges et Imperatores,					
quando de se ipsis loquuntur	-	-	-	-	323.
<i>Turres</i>	-	-	-	-	179.
U.					
<i>U</i> litera	-	-	-	-	13.
V.					
<i>V</i> litera duplicata (W f. VV)	-	-	-	-	21.
<i>Vestimenta</i>	-	-	-	-	176.
<i>Vexilla</i>	-	-	-	-	175.
<i>Vinum</i> consecratum	-	-	-	-	92.
<i>Votum</i> finale	-	-	-	-	337.
Z.					
<i>Ziphrae</i>	-	-	-	-	27.

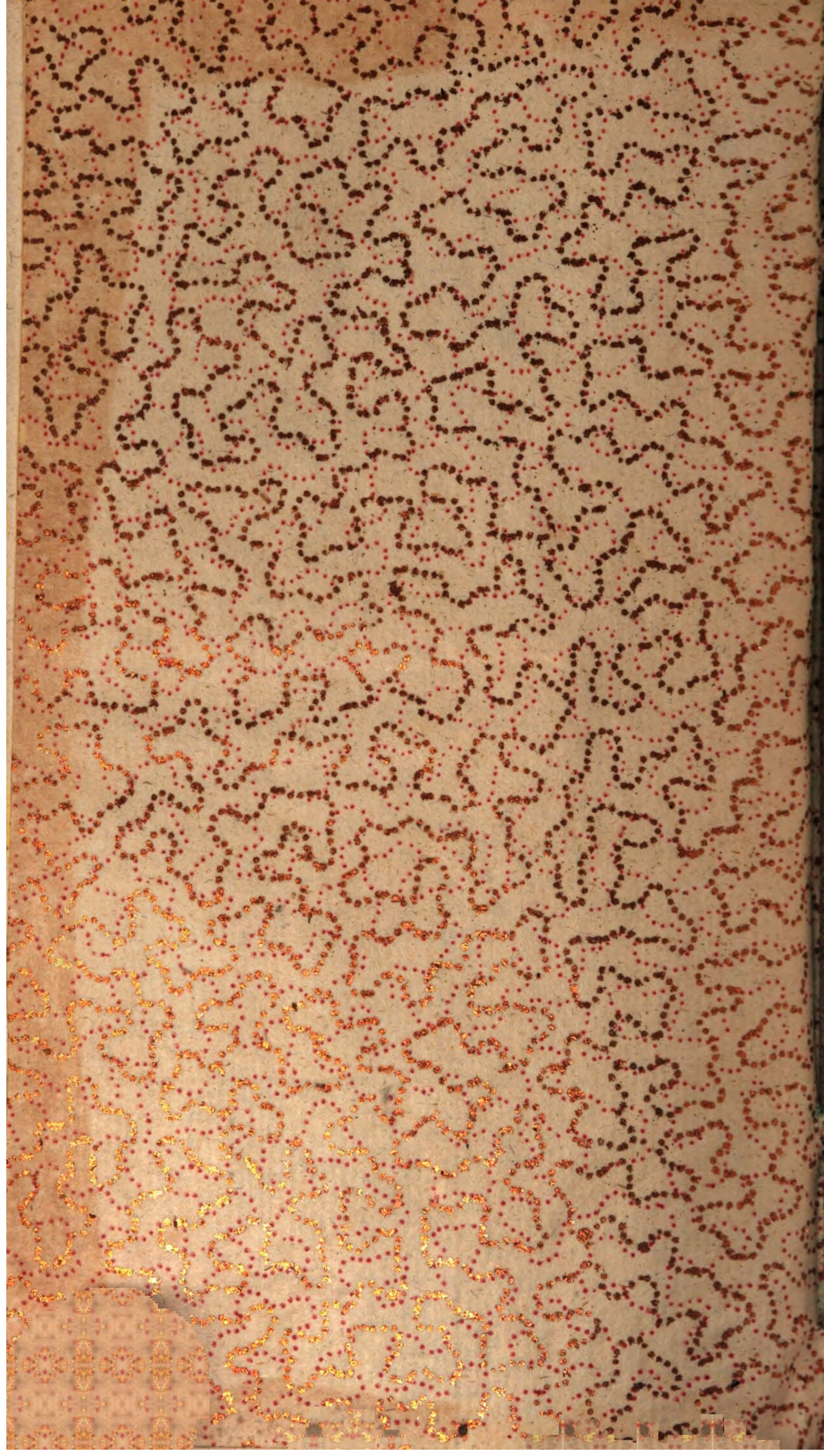

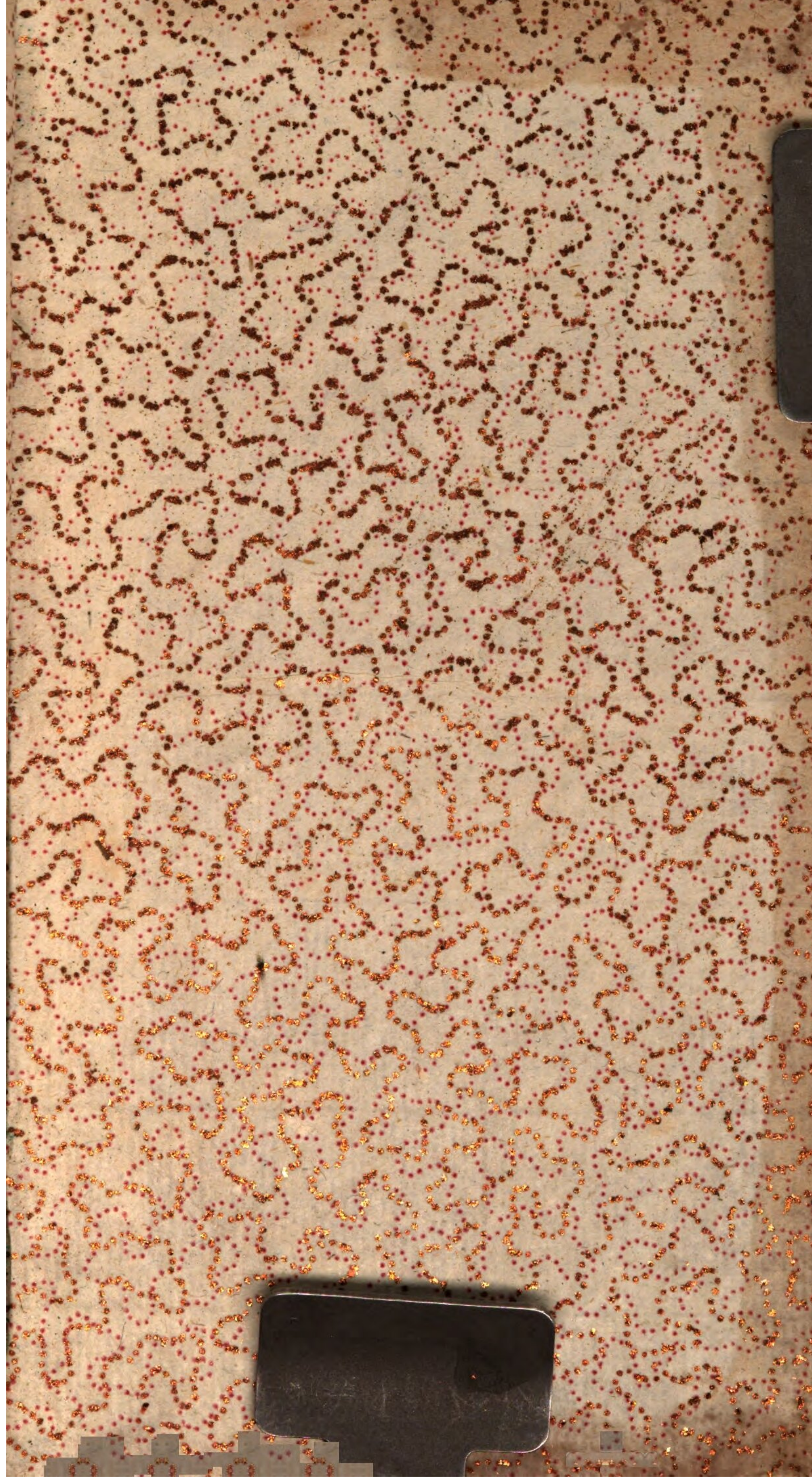

Gatterer, Johann Christoph,

Epitome artis diplomaticae

Salisburgum 1806

Bibl.Mont. 1413

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10715824-5